

Переклад: Володимир Легкоступ, Юрій Лісняк.

Присвячується безсмертній пам'яті Кандідовій

Це — повість про культурного, витонченого чоловіка, що зазнав корабельної аварії й протягом кількох років не бачив жодної людської душі, окрім диких і жорстоких людоджерів; про те, як він спіткав живих мегатеріїв і спостеріг дещо з їхніх звичок; як він став Священним Безумцем; як він, нарешті, дивовижним побитом звільнився від страхіть і варварств острова Ремпола, устигнувши ще й на Велику війну, і як згодом трохи не повернувся на той острів назавше. Повість містить багато цікавого й повчального про людську поведінку, звичаї, вірування, способи провадження війни, злочини, а також опис бурі на морі, а на закінчення — деякі міркування про життя взагалі та про наші часи — зокрема.

Розділ перший,

де розповідається, як містер Блетсуорсі вирудився в морську подорож, щоб поліпшити своє здоров'я, та який був тоді його душевний стан

РІД БЛЕТСУОРСІ

Блетсуорсі, що з їхнього роду я походжу, споконвіку були люди глибоко порядні й делікатні — вілтшірські Блетсуорсі ще більше за сассекських. Гадаю, читач вибачить мені, коли я скажу кілька слів про них, перш ніж почну оповідати про себе. Я пишаюся своїми предками та тими традиціями культурного поведіння й зичливості до людей, що їх я від них успадкував; думка про них, можу сказати, підтримувала мене, додавала мені сили не в одному важкому випадку. "А як чинять за таких обставин Блетсуорсі?" — запитував я сам себе і принаймні намагався дати своєю поведінкою гідну відповідь.

У нашому роду повсякчас були люди, помітні в громадському житті південної та західної Англії, й завше то були люди такі, як треба. Численні епітафії та інші писемні згадки, що сягають у давнину навіть далі тюдорівських часів, свідчать про їхні чесноти, їхню добрість, непідкупність та помірний достаток. Кажуть, парость нашого роду є й у Лангедоку, та я про те нічого не знаю. Виїздили Блетсуорсі й до Америки, зокрема до Вірджінії, але там вони, мабуть, загубилися серед місцевого населення. А тим часом рід Блетсуорсі відзначається тривкими спадковими рисами, що їх стерти не так-то легко. Отож, може, хто з читачів-американців знає що про долю тієї парості нашого роду. Чому б і ні? В Солсберійському соборі ще й тепер стоїть статуя одного єпископа Блетсуорсі, що її перенесли туди з бічного вітаря старого Сарумського храму, коли його руйнували та будували Солсберійський; то мармурове обличчя тієї статуї — достотний портрет мого небіжчика дядька, гароу-говард-ського священика, а гарні руки її дуже схожі на його руки. В Америці неодмінно повинні бути Блетсуорсі, і я дуже дивуюся, що досі не прочував ні про кого з них. Як мені розповідали, вірджінські краєвиди чимось нагадують моїх родичів — широкі, лагідні й привітні, як і наші англійські рівнини, осяяні спокійним уранішнім сонцем.

Блетсуорсі — рід носіїв і насаджувачів культури. Вони майже не мали нахилу до комерції, ні до гуртової, ні до роздрібної, й не відігравали жодної ролі в так звано-

му промисловому розвитку. Богослів'я вони обирали собі за фах радше, ніж право, а ще радше — стародавні мови, ботаніку чи археологію. Водночас вони, як видно з Кадастрової книги, сумлінно виконували свої землевласницькі обов'язки; а банк Блетсуорсі — один з останніх відомих приватних банків, що збереглися ще в нашу добу загального злиття й об'єднання. Він і досі має значну вагу в комерційному житті західної Англії. Можу вас запевнити, що Блетсуорсі стали банкірами зовсім не через лихварську зажерливість, а просто задля задоволення потреб своїх менш заможних глостершірських та вілтшірських сусідів. Сассекська парость нашого роду не така чужа комерційних інтересів, як вілтшірська. Вона пустилась у "вільну торгівлю"

ще за часів воєн із Францією, коли вільна торгівля, сказати відверто, була незаконна й цілковито авантурна; і, незважаючи на трагічну смерть сера Кер'ю Блетсуорсі та його небожа Ральфа внаслідок одного непорозуміння з митниками на вулицях Рая, що скінчилося розлиттям крові, тамтешні Блетсуорсі доробилися чималих маєтків і набули впливу в своєму краю завдяки тій комерції, та й узагалі ніколи не рвали зв'язку з імпортом шовку й коньяків.

Батько мій був чоловік дуже добрий, однак вельми дивакуватий. Робив він багато такого, що без пояснення важко було й зрозуміти, чого ж він хотів тим добитися; а деякі його вчинки — чи то за далекістю своєю, чи то через батькову звичайну безтурботність, а чи ще з яких причин — так і лишилися не з'ясовані до кінця. Блетсуорсі завше не дуже любили пояснювати: вони звикли, щоб їм вірили так. Бувши п'ятою дитиною в сім'ї й не мавши жодних надій на спадщину, та й ніяких зисковних здібностей, батько на пораду своїх товаришів і родичів вирішив поспитати долі за межами Англії й виїхав з Вілтшіру, ще зовсім молодий, пошукати, мовляв, золота; однак шукав його, здається мені, без великого запалу й здебільшого в зовсім не підхожих до того місцях. Скільки я знаю, родовищ золота не так і багато, і добувають його звичайно під час так званих "золотих гарячок" цілі юрми шукачів; але батько, почувавши відразу до всякої юрми та до тисняви, волів шукати той рідкісний і коштовний метал у приємнішому оточенні — там, де йому не надокучала безцеремонною конкуренцією всіляка мужва, й жив тим часом на скромну допомогу, що

надсилала йому заможніша рідня. Хоч таке поведження, на його думку, може, й зменшувало його шанси знайти золото, зате в разі успіху йому не довелося б ділитися ні з ким. У матримоніальних питаннях він був легковажніший, ніж більшість Блетсуорсі: одружувався кілька разів, і часом зовсім не дотримуючись формальностей — хоч, сказати правду, ми всі досить недбалі в питаннях форми. От так і вийшло, що матір'ю моєю стала напів-португалка, напівсірійка, та ще й з домішкою крові аборигенів острова Мадейри, де я й народився.

Хоч який там заплутаний став згодом шлюбний реєстр мого батька внаслідок надзвичайної нетривкості шлюбу в тропічному та субтропічному підсонні, та моє народження було цілком законне.

Мати моя, коли судити з батькових листів, була жінка віддана аж до самозречення, однак вона не зреклася наділити мене деякими рисами своєї вдачі. Я гадаю, що саме їй завдячую свою багатомовність та невинну схильність прикрашати словами дійсність. "Ох і балакуча,— писав батько своєму братові ще за її життя. — Ніколи її не переслухаєш!" Видно, вона сприймала життя так тонко й так гостро, що несвідомо шукала ніби захисту за плетивом слів; а душа її доти не могла вдовольнитися, поки вона не виповість усього до решти. Вона прикрашувала; вона ретушувала дійсність. О, як я її розумію! Мені добре відомо, як то прикро буває, коли не маєш змоги вибалакатись. Іще більше: не від кого, як від неї, маю я рису вдачі, вже зовсім чужу блетсуорсівській породі,— глибокий душевний розлад. Я ніби в конфлікті сам із собою, і в якому тяжкому — ви побачите з цієї книжки. Я не знаю внутрішньої гармонії, миру з самим собою, властивих справжньому Блетсуорсі. Я в незгоді зі своїм власним блетсуорсіанством. До батькової схильності заплутувати справи в мені долучилася ще схильність копирсатися у власній душі. Я наполягаю, що я Блетсуорсі, завважте—наполягаю! Такого не став би робити жоден чистопробний Блетсуорсі. Я свідомий Блетсуорсі — саме тому, що я не цілковитий і не безперечний Блетсуорсі. В мені є велика частка чогось чужого, осібного. Мабуть, того я й такий відданий своїм фамільним традиціям, що можу ніби поглянути на них ізбоку.

Мати моя померла, коли мені було п'ять років, і мої вбогі спогади про неї безнадійно переплуталися зі спога-

дами про ураган, що спустошив острів. Ніби дві хмари споминів стикаються в моїй уяві й вибухають грізними картинами. Я пригадую, що бачив, як валяться дерева й будівлі, потім безліч мокрих червоних пелюсток у канаві, і в ці згадки химерно вплітаються чийсь слова, що моя

мати вмирає, потім — що вона вмерла. Здається, тоді я не стільки злякався, скільки здивувався.

Написавши кілька листів материним португальським родичам та її багатому дядькові в Алеппо й нічого від них не добившись, батько нарешті спромігся припоручи-ти мене одному молодому, недосвідченому пасторові, що повертався з Мадейри до Англії, щоб той відвіз мене в Челтнем до моєї тітки, міс Констанції Блетсуорсі, що таким побитом уперше дізналася про моє існування. Батько озброїв свого посланця документами, що не лишали жодних сумнівів щодо моєї особи. Я невиразно пам'ятаю, як сходив на борт пароплава в Фуншалі, але дальша подорож морем, на щастя, зовсім стерлася з моєї пам'яті. Виразніше пригадується мені тітчина вітальня в Челтнемі.

Міс Констанція Блетсуорсі була вельми поважна дама в білявій перуці чи то з білявими косами, укладеними достоту на манір перуки. Вона мала компаньйонку, дуже подібну до неї, але ще огряднішу, просто неймовірно огрядну жінку; її грандіозний бюст глибоко вразив мою дитячу уяву. Пам'ятаю, як вони сиділи в кріслах високо наді мною, а я примостився на подушечці біля каміна, їхня розмова з молодим пастором закарбувалася в моїй пам'яті, бо була досить важлива. Обидві дами видимо дотримувались тієї думки, що пастора спрямовано до Челтнема помилково і що йому слід не гаючись забрати мене та проїхати поїздом ще принаймні годину до господи мого дядька, парафіяльного священника в Гароу-Говарді.

Тітка кілька разів сказала, що вона зворушена братовим довір'ям, але стан здоров'я не дозволяє їй узяти мене до себе в дім. Удвох із компаньйонкою вони засипали молодого пастора такими подробицями про її недуги, які лишень йому годилося почути, і навіть, здається мені, не тільки такими. Видно, вони хотіли скараскатися мене за всяку ціну. А пастор, хоч сан зобов'язував його до співчутливості, видимо силкувався ухилитися від тих звірень, оскільки вони загрожували ускладнити доручену йому справу. Мій батько, мовляв, нічого не казав йому

про свого гароу-говардського брата, натомість прямо доручив йому відвезти мене до тітки Констанци, своєї старшої сестри й виховательки, що її він уважає за опору всієї родини. Пастор заявив, що не має права відійти від батькових настанов і що він уже виконав дане йому доручення, передавши мене до тітчиних рук; лишається тільки владнати питання про деякі дрібні подорожні витрати, що їх не передбачив мій батько.

Що ж до мене, то я тим часом терпляче сидів на своїй подушечці, вдаючи, ніби уважно розглядаю камін,— таких печей я на Мадейрі не бачив, — а сам пильно прислухався до їхньої розмови. Мені не дуже хотілося лишатись у тітки, зате не терпілося швидше розпрощатися з молодим пастором, отож я палко бажав йому успіху в його намаганні здихатись мене й зрадів з його перемоги.

Пастор був гладкий, білявий, кругловидий молодик із високим хрипкуватим тенорком, більше підхожим до проказування молитов, аніж до звичайної розмови. Побачивши мене вперше, він просто засипав мене ласкавими словами, а на кораблі спочатку навіть клав спати біля себе. Та моя нездатність гідно терпіти хитавицю, а також невміння щоразу вчасно попроситися "надвір" помалу зіпсували наші взаємини, що були склалися спершу так ідеально. Поки ми прибули до Саутгемптона, в нас розвинулась обопільна неприязнь, що її пом'якшувала тільки надія на близьку й тривалу розлуку.

Коротше кажучи, він хотів якнайшвидше спекатися мене...

І я лишився в тітки.

Челтнем виявився не дуже щасливим притулком для мене. П'ятирічний хлопчак — створіння непосидюче, не дуже розбірливе в своїх розвагах і часом небезпечно в своїх спробах познайомитися з цікавими, але ламкими речами, що їх так багато в довколишньому світі. Тітка моя була завзята колекціонерка челсійських статуєток і взагалі

старої англійської порцеляни; вона любила ці химерні дрібнички, однак нездатна була зрозуміти мою не меншу пристрасть до них — пристрасть, що так часто мала трагічні наслідки для її скарбів. Не подобались їй і мої спроби погратися з двома розкоханими сивими перськими кицьками — окрасою її дому — та внести якесь пожвавлення в їхнє життя. Я ж не знав, що, коли хочеш

погратися з кицькою, не слід надто докучати їй, і що навіть твої найвлучніші штурхани дуже рідко тішать її так само, як тебе. Мої геройські подвиги в садку, де я воював із тітчиними жоржинами та айстрами, немовби то були ворожі лицарі чи полки вояків, теж нітрохи не захоплювали її.

Двоє літніх слуг та скоцюрблений садівник, що дбали про вигоди та гідність моєї тітки та її компаньйонки, поділяли думку своєї господині, що виховання дітей повинне мати виключно репресивний характер; отож я змушений був надалі поводитись якомога нечутніше. Пригадую, мені найняли молодого вчителя й доручили йому водити мене гуляти якомога довше й навчати мене якомога тихіше. Однак я зовсім забув його, пам'ятаю хіба, що на ньому вперше зроду побачив пристібні манжети. А Челтнем запав мені в пам'ять широкими, нескінченно довгими вулицями, шерегами блідо-сірих будинків під блідо-блакитним небом, курзалом, курортними кріслами на коліщатках та своєю безбарвністю й нудьгою, такими незвичними після Мадейри.

Ті місяці, що їх я прожив у Челтнемі — чи, може, то були тільки тижні, хоч у моїй пам'яті вони відбилися нескінченно довгими місяцями, — видаються мені наче якимсь безцарів'ям у порожнечі, що передувало початкові мого справжнього життя. А десь за межами мого поля зору тітка зі своєю компаньйонкою, напевне, докладали якнайревніших зусиль, щоб перенести мене кудись в інше оточення, бо на невиразному тлі моїх челт-немських споминів з'являлись і зникали ще невиразніші постаті — все Блетсуорсі, — розглядали мене без будь-якої прихильності чи ворожості і, видно, зразу ж вирішували не мати більш ніякого діла зі мною. Їхні поради міс Констанції, по-моєму, зводилися до трьох основних:

по-перше, що я — велике добро для моєї тітоньки, бо відвертатиму її думки від власної особи, — хоч вона видимо не хотіла, аби хтось відвертав її думки від власної особи, та й хто цього хоче? — по-друге, що мене слід відіслати назад до батька — однак це була неможлива річ, бо він переїхав із Мадейри до Родезії, не повідомивши точно своєї нової адреси, а наша імперська пошта не приймає маленьких хлопчиків, адресованих до запитання у віддалені країни; і, по-третє, що всю цю "справу", себто мене, треба. віддати на розсуд моєму дядькові, велебному

Рупертові Блетсуорсі, гароу-говардському священикові. І всі вони погоджувались в одному: як на Блетсуорсі, з мене має вийти недоросток.

Дядько мій на той час виїхав із кількома англіканськими єпископами до Росії, де обговорювали питання про об'єднання англіканської та православної церкви — діялося те ще задовго до Великої війни та до більшовицької революції. Тітчині листи летіли йому навздогін, але запізнювалися й так і не наздогнали його. І раптом, коли я вже почав був змиритися зі своїм безрадіним життям у челтнемському тітчиному домі, під наглядом вихователя з пристібними манжетами, дядько з'явився.

Він був досить подібний до батька, але нижчий, рум'яніший на виду й гладший, та й убраний, як годиться заможному й життєрадісному священикові, а не в мішкуватий, праний-перепраний фланелевий костюм, як батько. В його житті було теж немало такого, що потребувало пояснення, однак не так пильно. І чуб у нього був зовсім сивий. Він з'явився в домі якось несподівано й невимушено і зразу мені сподобався. Начепив на носа окуляри без оправы й почав мене розглядати, осміхаючись ледь-ледь, але, як мені здалося, дуже приємно.

— Іу, що, хлопче? — промовив він майже батьковим голосом. — Тут, здається, не знають, що з тобою робити? А хочеш поїхати зі мною та жити в мене?

— Хочу, аякже! — бовкнув я, збагнувши, про що йдеться.

Тітка з компаньйонкою відразу аж засвітилися любов'ю до мене. Вони дали волю своїм почуттям. Я доти й гадки не мав, якої вони гарної про мене думки.

— Він такий жвавий, такий розумний,— казали вони, — такий допитливий! Коли його доглядати та годувати* ти як слід, із нього вийде чудовий хлопчик!

І мою долю було вирішено.

2

ВІЛЬНОДУМНИЙ СВЯЩЕНИК

Я вважаю, що моє справжнє життя почалося з переїзду до Гароу-Говарда. Моя пам'ять, що зберегла від давнішого часу тільки уривки та відблиски подій, стає

напрочуд ясна з того самого дня, коли я прибув у той найзатишніший у світі дім. Здається, я міг би накреслити точний план усієї пасторської оселі і, звичайно ж, садка; я можу пригадати характерний запах вільготи біля помпи в дворіку за повітками; ніби зараз бачу дев'ять кущиків чорнобривців, висаджених рівним рядком попід сірим муром. Старий Блеквел, садівник, рік у рік саджав їх там. Я міг би написати хроніку тамтешніх котів із начерками їхніх характерів. За садком був вигін, за вигоном — канава, а далі круто спинався голий пагорок. Бувало, сніжної зими або жаркого літа я спускався з того пагорка на дошці, бо суха трава влітку була ще слизькіша за лід. Перед оселею стелився рівенький дер-ник, обсаджений тисовим живоplotом; по ліву руку від нас тягся ряд однакових домочків, а далі, над майданчиком, стояли пошта й крамниця. По другий бік наша садиба межувала з церквою й цвинтарем.

Дядько взяв мене до себе ще зовсім малим, ^сформованим, піддатливим створінням, із якого можна було виліпити що завгодно. Але там із мене вийшов неминуче той Блетсуорсі, що ним я лишаюся й досі.

З першої хвилини нашого знайомства дядько став найреальнішою й найнадійнішою істотою в моєму житті. Неначе я прокинувся одного ясного ранку лише на те, щоб побачити його. До його появи все в моєму житті було хистке, загрозливе, непевне. Я відчував невиразно, що зі мною щось не гаразд, що становище моє нетривке, що докола мене панують якісь таємничі й грізні сили і що мої нестримані поривання можуть довести мене до біди. Під машкарою повсякденного життя причаїлася буря. А відтак оте почуття сну наяву, що до нього можуть будь-коли вдертися страшні привиддя,— і вони вже справді вдиралися в моє дитинство, хоч як уперто я від них боронився, — на багато років зникло з моєї уяви.

"Життя повелося з тобою трошечки круто,— сказав він тоді, в Челтнемі, у тітчиній вітальні,— але насправді, по суті своїй, воно непогане".

І дійсно, поки він жив на світі, чи то й справді воно було по суті своїй непогане, чи принаймні здавалося таке при ньому. Навіть тепер я не можу сказати, як же воно було.

Тітки Доркас я не пам'ятаю так виразно, як дядечка.

Справді, я пам'ятаю її навіть гірше, ніж старого Блекве-ла чи куховарку. А дивно, бо вона, либонь, чимало наморочилась зі мною. Але вона була завше заклопотана, скромна, аж надміру, жінка і робила все так управно, що воно виходило ніби само собою, від природи. їй напевне завжди хотілося мати своїх дітей, і спочатку було, мабуть, гірко усвідомити, що їй судилось виховувати тільки небожа-напівчужоземця, вже не немовля, дикувате й непосидюще створіння, що й по-англійському як слід не вміло, а збивалось весь час на химерну

португальщизну. Деяка відчуженість, мабуть, лишилась між нами назавше. Тітка Доркас ніколи не дала знаки, що не любить мене; вона весь час дбала про мене якнайсумлінніше, та тепер, кидаючи погляд у минуле, я бачу, що вона не стала мені справжньою матір'ю, ані я їй сином. Не посів я великого місця в її житті. Та тим дужче прихилилось моє серце до дядечка, що, здавалося, розливав довкола себе доброту, як погожого дня розливає свої пахощі свіже сіно. В моїй дитячій уяві він панував не тільки над домом, церквою та своїми гароу-говардськими парафіянами, а й над усією широкою рівниною й навіть над самим сонячним світлом. Просто диво, як швидко він витіснив із моєї голови батьків образ.

Мої уявлення про бога й досі тісно поєднані з дядьком. На Мадейрі мені часто доводилося чути про діуса в клятьбах та молитвах, але то був темпераментний субтропічний бог, запальний і грізний; і я ніколи не пов'язував тих двох божеств одного з одним, поки не дійшов свідомого віку. В Англії бог з'явився переді мною зовсім наново як дружня тінь мого дядечка — милий англійський бог-джентльмен, якийсь поставлений при владі над Блетсуорсі, бог, осяйний, як росявий чи паморозний ранок, бог лагідний і поблажливий; його улюблені свята були Великдень, різдво та день урожаю. Він панував у світі добробуту й супився тільки, щоб знов усміхнутись, і навіть крізь урочистість та суворість страсної п'ятниці проглядала дядечкова певність, що розіп'ятий юнак у неділю повернеться до нас цілий і неушкоджений. День, звісно, повалений, нагода до благочестивих роздумів, але те не вадило нам їсти гарячі булочки з хрестиком.

У дядьковій церкві були хрести, але не було ні розп'ять, ні тернових вінців, ані цвяхів.

Дядько відгорне, бувало, рукава стихаря на своїх гар-

них руках, нахилиться над поруччям амвона та й починає ласкаво промовляти до парафіян про ту ласкаву верховну силу, що керує світом. Проповідував він звичайно хвилин із двадцять, не більше, бо не годиться,

щоб бог набридав німечній братії. Часом він, той блетсуорсівський бог, потребував пояснення, вчинки його доводилось виправдовувати перед людьми, але так, щоб це не було нудно. В казаннях своїх дядько найбільше любив говорити про ковчег і райдугу та про деякі божі заповіти. Той дядьків бог був надзвичайно порядний, і вони з дядьком примушували й мене прагнути порядності. Я жив у світі слів: "Будь ласка", "Все гаразд", "Не турбуйтеся", як то кажуть, мов у бога за пазухою. Невже то був тільки сон?

Зло було десь дуже далеко, а пекло й не згадувалося. "Не роби так", — казав дядько, і ти не робив. "Ану, берись", — казав дядько, і ти брався. "Не будь надто суворий до своїх ближніх, — казав дядько, — чим ти кращий за них!" Сам він був дуже поблажливий до грішників. "Звідки ви знаєте, що сердега не шукає істини?" — казав було. Навіть цигани, що кочували по мирній рівнині й що з ними дядькові під час виконання мирських обов'язків судді іноді доводилося стикатися з приводу різних дрібних порушень закону, були глибоко англізовані цигани; коли вони вряди-годи й поцуплять, бувало, яку марничку, то хіба таки вважати їх за те розбійниками?

Люба Англіє! Невже я більш ніколи не побачу тебе такою, яка ти була для мене у ті щасливі, безтурботні дні? Кажуть, що Лангедок і Прованс теж отакі втішні краї, та й Саксонія; і в Скандінавії нібито можна знайти немало простих і спокійних містин. Не знаю, я там не був. Серце моє віддане пагористим рівнинам південної Англії.

Отож дядько, бувало, відгорне рукава стихаря, нахилиться над поруччям амвона, усміхнеться ласкаво й переконливо, і в устах у нього все стає таке ясне та лагідне, як повітря Англії, і мені здається: аби я мав досить гострий зір, то побачив би високо-високо в блакитному ефірі ще одного ласкавого вітця, що навчає свій благословенний світ. А нижче перед ним сидять, немов у храмі на лавах, попідводивши до нього погляди, монархи, князі, володарі світу сього — всі, треба гадати, з найкращими намірами, поки нема прямих доказів протилежного.

Королева Вікторія, проста, лагідна й мудра, схожа радше на круглу сільську паляницю, увінчану короною, сидить найвище поміж усіх, і здається вона мені не стільки королевою й імператрицею, скільки намісницею бога на землі. По неділях вона сидить на великій королівській лаві під самісіньким боговим амвоном і, цілком напевне, після казання везе бога до себе додому обідати. Темношкірим царкам, що знають і шанують її більше за бога, вона дарує томики авторизованого англійського перекладу біблії, великодушно припоручаючи тих вірних підданців своєму другові й володареві. І, напевне, вона пише йому поважні листи — так, як лордові Біконсфілдові чи німецькому кайзерові,— підкреслюючи в них свої най-щиріші побажання, нав'язні їй власного мудрістю й трошечки підказані бароном Стокмаром, щодо блага її держави, всього божого світу та її вінценосних родичів. А нижче королеви — ціла ієрархічна система суцільної доброти. От наш місцевий магнат, сер Вілобі Денбі, великий знавець зрошування субтропічних ґрунтів та вирощування бавовни для манчестерських прядильень та на потребу всьому людству. Показний, рум'яний, натоптаний чоловік, що їздив по селу на дебелимому вгодованому конику. Далі до Дівайза пролягли володіння й сфера впливу лорда Пенгартінгдона, банкіра й археолога, Блетсуорсі по матері. Блетсуорсі фактично володіли своїми спадковими ґрунтами від Даунтона до Шефтсбері й далі до Вінкентона.

От у цьому доброзичливому світі, що його мій добрий дядечко та його бог створили на вілтшірських узгір'ях, я й виріс із дитини на підлітка, і темний струмінь матеріної крові, неспокійної й тужливої, тік у моїх жилах непомітно, нічим себе не виявляючи. Хіба що, як на Блетсуорсі, я був трохи надміру балакливий та здібний до чужих мов. Спочатку в мене була гувернантка, така собі міс Дафілд із Борзгіла під Оксфордом, дочка дядькового приятеля, що сліпо обожнювала дядечка й досить успішно навчала мене говорити по-французькому й по-німецькому; згодом мене віддали пансіонером до чудової школи в Імфілді, що для її відродження та процвітання так багато зробив сер Вілобі Денбі з допомоги божої та церковної кураторії. Як на ті часи, школа була вельми передова: ми

навчалися теслярства, й робили природні досліді на рослинах та жаб'ячій ікрі, й вивчали історію

Вавілонії та Греччини замість грецької мови. Мій дядь-ко був куратором тієї школи й часом приїздив до нас на розмову.

Розмовляв він з нами неподовгу, хвилин п'ять-десять, видно, не готуючись заздалегідь, а говорячи те, що спадало на думку дорогою до нас. Він не нав'язував нам якихось поглядів, а просто хотів добрим словом дати відповідь на наші юнацькі поривання, розвіяти наші сумніви.

— Цивілізація — передусім!—казав він, бувало.— Виростаєте здорові та дужі й вирушайте насаджувати в світі цивілізацію.

Ось для чого й існувала імфілдська школа. "Цивілізація" — то був дядьків девіз; я, либонь, чув його від дядька разів у шість частіш, ніж слово "християнство". Богослів'я він мав за розумову гру, й то досить пусту. Він усіляко обстоював об'єднання християнського світу в інтересах цивілізації й покладав великі надії на святих мужів, що жили в Троїце-Сергієвій лаврі під Москвою, далекі від земної марноти. Він мріяв про зближення англіканської церкви з православною. Він багато краще вмів убачати в речах схожість, аніж розпізнавати відміни. Він умів навіть патлатого й бородатого російського попа наділити інтелігентними рисами англійського вікарія. Він гадав, що російські поміщики можуть стати чимсь на взірець англійських сквайрів і так само засідати в своєму парламенті в Санкт-Петербурзі. Він листувався з кількома діячами кадетської партії. А ота дражлива розбіжність між символами віри латинської та грецької церков, оте "і сина", боюся, здавалось йому лише грою в слова.

— Кінець кінцем, усі ми віримо в те саме,— казав він мені, готуючи мене до конфірмації.— Чи варто хвилюватись через обряди й догмати! У світі є лише одна істина, і всі добрі люди знають її.

— А Дарвін і Гекслі? — спитав я.

— Обидва вони добрі християни в правдивому розумінні цього слова, — відказав дядько.— Тобто чесні люди. Ніяка віра нічого не варта, коли її не можна показати людям, випробувати на ділі, покрутити на всі боки й хоч на хвильку поставити сторч головою.

Він запевняв мене, що єпископат багато втратив у особі Гекслі, цього велетня духу і людини наскрізь поряд-

ної. Його слово для будь-кого звучить переконливіше, ніж речі багатьох єпископів. Бо хоч наука й релігія — то два боки однієї медалі, що зветься істиною, вони не протистоять одна одній, і бути несвідомим християнином — ото, може, й є правдиве християнство.

"Хто думає, що високо стоїть, хай пильнує, аби йому не впасти",— процитував дядько святе письмо.

Усі люди, твердив він, насправду вірять у те самісіньке й усі вони з натури добрі. Та часом вони забуваються. Або ж не розуміють, що й до чого.

Коли питання про первопричину зла турбувало дядька дуже мало, то моральна безтурботність наших ближніх, по-моєму, часто тяжко вражала його. За сніданком, переглядаючи газету, він любив побалакати з дружиною, міс Дафілд та мною або ж із гостями, що часто снідали та обідали за нашим столом, про злочини, про прикру поведінку різних негідних суб'єктів — убивць, шахраїв тощо.

— Ай-ай-ай...— жахався він, бувало, за сніданком.— Це вже справді казна-що!

— А що там таке сталося? — питала тітка Доркас.

— Ох, яка гидота, яке безглуздя! — бідкався дядько.

Міс Дафілд, підвівши голову, захоплено й очікувально дивилась на нього, але тітка не відривалась від сніданку.

— Пишуть ось, ніби якийсь сердега навіжений отруїв свою дружину. Застрахував її на чималеньку суму — це й збудило підозру,— а потім підсипав їй отрути. Троє діточок посиротив... Коли стали потім оповідати на суді, як та жінка мучилась та як проклинала його, бідолаха мало не захлинувся слізьми. Нещасний дурень! Ай-ай-ай... Не знав більше, як грошей добути... Ах, який жаль...

— Але ж він убив її,— озивалася тітка Доркас.

— Знаєш, є такі люди, що втрачають усяку тям, попавши в скруту. Мені таке часто траплялося, як я ще був суддею. Зразу настає зневіра, а потім людину ніби охоплює якась моральна паніка. Може, йому спершу захотілося дістати грошей, бо несила було бачити, як та нещасна жінка терпить злидні. А потім жадоба грошей оволоділа ним цілком. Подавай йому грошей будь-що-будь! Більш ні про що він не пам'ятав.

Міс Дафілд квапливо, глибокодумно кивала головою, але тітка Доркас іще сумнівалася.

— А що б же ти з ним зробив, любий? — питала вона.— Невже такого на волю пустити? Він же ще когось може отруїти!

— Звідки ти знаєш, що він те зробить? — відказував дядько.

— Христос простив би його,— лагідно, якимось нерішуче докидала міс Дафілд.

— Мабуть, таки треба його повісити,— промовляв дядько, замислившись над тітчиним запитанням.— Авжеж, повісити... А добрий

оселедець! Давно вже я такого не їв...— Тоді починав розглядати питання з усіх боків: — Я б простив йому — принаймні гріх, коли не злочин. Але покарати його треба, щоб не підводити на спокусу слабодухих людей. Так, його слід повісити.— Дядько глибоко зітхав.— Тільки людяно, не по-варварському. Розумієте... щоб хтось прийшов до нього та пояснив, що його страчують без злості, що ми добре знаємо: всі ми такі самі бідні грішники, жертви спокуси, як і він, анітрохи не кращі, ані на макове зернятко; і от саме через те він і повинен умерти. В неминучості тієї кари наш порятунок, отож хай він знає, що хоч і судилась йому така велика прикрість, але вмирає він за щастя всього людства, зовсім як солдат на бойовищі... І я волів би, щоб страта відбувалася без ката. Кат — це ж варварство. Келих цикути — так було б куди людяніше. Келих цикути, спокійний, поважний свідок, приязне слово розради...

Ми ще прийдемо до такого,— вів далі дядечко.— Подібні випадки трапляються дедалі рідше; бо люди стають поміркованіші, а світ упорядковується. Що цивілізованіші ми робимося, то менше стає прикрощів, дратливості, розпачу і підлоти, що з них народжуються отакі трагедії. Отже, й рідше доводиться вдаватись до таких кар. Світ кращає. Кюли ти, Арнольде, доживеш до моїх літ, то сам зрозумієш, що поступово все стає краще.

І дядько сумно кивав головою над газетою, наче вагався, чи варто читати її далі. Ні, на сьогодні годі. Він підводив голову, неухважливо обводив очима новий буфет і брав іще шматочок оселедця...

Над усе дядечко любив розповідати, що за всю його суддівську практику йому ні разу не траплялося судити справді поганих людей, а лише темних, морально тупих чи безнадійно дурних. Тепер я розумію, наскільки він був непослідовний. Усе віровчення, що йому він служив,

грунтується на доктрині гріхопадіння, а він день у день спростовував її. Бо що таке гріх? Гріх безсилий перед цивілізацією. Колись у давнину, може, й справді існували смертні гріхи, але це погане зілля викорінюють

уже так довго, що на нього можна натрапити вкрай рідко. В основі дядькової концепції — і практичної, й теоретичної — лежала ідея не гріха, а неумисної помилки. Тим-то він і не проповідував. Адже пояснювати куди краще.

Дядько вчив мене не боятися життя. Безстрашно, навіть безтурботно заходити в найтемніші закутки. Казати правду й ганьбити диявола. Платити завжди, скільки заправлять, не торгуючись і не питаючи чому. Інколи тебе, може, ошукають, інколи поведуться з тобою нечемно, але як ти довірятимеш людям і довірятимешся їм, то не пошкодуєш. Так само, як не вкусить собака і не хвицне кінь, коли ти перший їх не зачепиш і не виявиш нічим, що ти боїшся. Поки ти поводитимешся просто й зрозуміло, навіть собака тебе не вкусить.

А коли йому заперечували, що на світі є не самі лише собаки, а ще й тигри та вовки, він відповідав: у цивілізованому світі вони такі рідкісні, що на них можна не зважати. А ми живемо в цивілізованому світі, що день у день цивілізується ще більше. Практично коли ми на щось не зважаємо, то тим усуваємо його. Звичайно, в житті бувають прикросі як моральні, так і матеріальні, але довкола нас є досить чесних людей і досить доброзичливості, щоб можна було не зважати на ці прикрі випадки й ходити по світі неозброєному. Людину, що носить при собі зброю, він уважав або за розбишаку, або за боягуза. Він не визнавав ніяких заходів остороги, що їх люди вживають проти своїх ближніх. Наприклад, він ненавидів касові апарати. І всіляке шпигування за людьми. Страшенно не любив приховувати щось від людей та вдаватися до різних вивертів. Кожна таємниця, казав він, затьмарює життя, а всяку брехню мав за тяжкий гріх.

Люди лишаються добрі, поки їх не утискують, не дратують, не дурять, не морять голодом, не залякують. Люди — воістину брати. От розуміння цього, віру в це, а насамперед дотримання таких поглядів у житті й називав мій дядечко цивілізацією. Коли нарешті весь світ зробиться цивілізований, усі будуть щасливі.

Завдяки його науці та живому прикладові я й став

тим, ким, сподіваюся, я лишаюсь і досі, попри всі мої жахливі пригоди та прикрі вияви страху й ницості,— цивілізованою, по суті, людиною.

У ті золоті вікторіанські дні серед вілтшірських пагорбів я майже нічого не чув про війни та соціальні бурі, що вже насувалися на нас. Остання велика війна була франко-німецька, і породжені нею ворожі почуття, казав дядько, вже відмирають. А думка про те, що війна коли-небудь може вибухнути між Німеччиною та Англією, не в'язалася з законами кривної спорідненості. Не може ж чоловік одружитися з власною бабусею, а побитися з нею — тим більше; а наша королева — всьому світові бабуся, й зокрема їхньому кайзерові Вільгельмові.

Революції здавалися ще неймовірніші, ніж війни. Соціалізм, учив мене дядько,— це дуже корисний коректив до трохи надмірної твердості та зарозумілості фабрикантів і комерсантів. Найбільш через свою соціальну необізнаність вони часом роблять те, чого не слід робити. Він дав мені почитати Рескінове "В майбутньому", а потім "Вісті нізвідки" Вільяма Морріса. Я захоплено сприйняв викладені в тих книжках ідеї й зі спокійною певністю мріяв про часи загального взаєморозуміння й згоди.

3

ДЯДЬКОВА ХВОРОБА І СМЕРТЬ

У школі мені довелось зазнати навряд чи більше лихого, ніж у дядьковому домі. Пізніше я багато всячини чув про неймовірну зіпсутість школярів та про те, що англійські школи, мовляв, справжня моральна клоака. Я певен, що в тих балачках багато перебільшення; в кожному разі, у нас в Імфілді тієї зіпсутості майже не було помітно. Не позбавлені властивої нашому вікові допитливості, ми вдовольняли її не настирливо; як і всіх хлопчаків, нас цікавили й тішили речі, соромливо й знадливо Приховані під покривом суспільних умовностей. Провидіння в своїй

незбагненній премудрості визнало за доцільне створити нас так, що деякі моменти нашого життя є ніби іронічними примітками до людської гідності, і юний розум у своїх зусиллях збагнути весь світ неодмінно повинен перейти фази прикрого розчарування і зцілюючого сміху.

Коли не брати до уваги таких цілком зрозумілих збочень, я ріс простосердим, чистим і здоровим хлопцем. Я непогано вивчив три мови та придбав ще деякі знання — хоч і не знав, нащо вони мені,— навчився непогано грати в крикет — чи принаймні красиво бити по м'ячеві,— а також трохи їздив верхи й грав у теніс, тоді ще зовсім примітивний. Я дуже підріс і став білявіший. Коли б ви зустріли мене тоді в тенісному костюмі, як я йшов на корт у парку сера Вілобі Денбі, навряд чи ви б подумали, що мати моя була напівпортугалка-напівсірійка, та ще й з домішкою крові аборигенів острова Мадейри,— так само, як не подумали б, що далекі предки Блетсуор-сі були волохаті й хвостаті. Он як асимілював і цивілізував мене наш край — край Блетсуорсі.

З мене виріс морально чистий', упевнений у собі й довірливий юнак, і якщо я й не любив стикатися з неприємними фактами, то лиш тому, що в тій тихій, зеленій частині Вілтшіру не було таких неприємних фактів, що впадали б у вічі. І коли я врешті поїхав до Оксфорда, до Летмірського коледжу, я й там, і дорогою не спіткав нічого надто прикрого.

За моє навчання в Оксфорді платила тітка Констанція; а невдовзі вона померла, відписавши мені весь свій маєток, окрім щорічної пенсії компаньйонці; правда, пенсія та становила більшу частину прибутку від тітчиної спадщини. Страх і відраза, що їх почували спершу ті дві добродійки до мене, змінились на щирі й відверту приязнь, коли я розцвів під сонцем дядечкового піклування. Духівницю тітка склала, коли мого батька вбили в Бечуаналенді й я лишився бідним сиротою. Батька було вбито за дуже заплутаних і так ніколи до решти й не з'ясованих обставин, де переплелися бурська війна, його сумнівне одруження з дочкою одного тамтешнього туза та претензія гаданого батькового тестя на експлуатацію якихось там родовищ. Батько не зумів пояснити, як він опинився серед бурських позицій у якійсь справі,

пов'язаній із його завжди складним, але, сподіваюся, ні в якому разі не безчесним особистим життям та з зовсім уже нез'ясненим шуканням золота. Однак тоді ми всі вірили, що він поліг за короля й вітчизну на бойовищі.

Бурська війна не лишила жодних близен на моїй юній душі. Певна річ, то була найкультурніша війна за всю історію, війна, що провадилась цивілізовано, стримано,

не без лицарства, війна білих людей, що завершилася масовими рукостисканнями і взаємною повагою. Більшості з нас колись-то судилося осиротіти, і коли ваш давно забутий батько гинув, як гадали, в чесному бою, то була, можна сказати, найлегша форма цієї неминучої втрати.

Смерть великої королеви Вікторії також не затьмарила надовго мого життя. Звичайно, звістка була приголомшлива, і я спершу трошки дивувався, що "Панч" та англіканська церква існують як і доти. Однак вони справді існували собі далі; і помалу ми усвідомили, що й майже все існує далі — правда, з виглядом повдовілим, але не безнадійно. Замість Вікторії сів на трон Едуард, хоч і зовсім не такий, як вона, однак не менш ласкавий, і відчуття тривкості світу не тільки не захиталося з королевиною смертю, а стало ще певніше.

Роки, перебуті в Летмірі, ще дужче зміцнили мою віру в світову цивілізацію. Я усвідомлював не тільки свою убезпеченість, а й якусь 'привілейованість. Я захопився веслуванням і став четвертим номером на човні нашого коледжу. Непогано плавав. Помадив чуба й розчісував його на проділ посередині. І взагалі дуже дбав про свою зовнішність. Носив плетену камізельку в червону й блідо-жовту пересмужку; мало хто мав кращу. Навчився розрізняти марки вин. Завів приятелів, а з двома чи трьома заприятзвився по-справжньому щиро. Закохався в дочку однієї вдови, що тримала тютюнову крамничку недалеко від нашого коледжу. Я навіть здобув деякі знання з класичної філології, необхідні для

одержання диплома. І ще брав скромну участь у діяльності
Драматичного товариства Оксфордського університету.

У ті дні я мав усі підстави почувати себе щасливим, і тепер я згадую ті
часи, як людина, засуджена на довічне ув'язнення, згадує якийсь
святковий літній день із свого вільного, неохмареного минулого.
Невеликий, але досить пристойний маєток, що лишився мені по тітці,
звільнив мене від тих побоювань, що затьмарюють світанок самостійного
життя багатьом юнакам. Я мужньо сприйняв смерть колишньої тітчиної
компаньйонки — та смерть зробила з мене єдиного власника всього
спадку — і ладнався посісти своє місце в системі божих милостей, наївно
вірячи, що їм нема кінця. Я й у голові не покладав, що всьому тому щастю
й усім сподіванням судилося

стати лиш яскравим тлом цілої хмари чорних невдач, що вже
насувалася на мене.

Перша темна тінь, що впала на моє життя, була дядькова та тітчина
смерть. Померли вони обоє майже враз. Дядько, правда, захворів
перший, але вмер після тітки. На що саме він слабував, я не знаю і гадаю,
що й ніхто до ладу не знав. Наша система медичної освіти та лікарської
практики більше сприяє гідності лікарів, їхній самовдоволеності та
поважності манер, аніж вправності в діагнозах. Лікар, що курував
дядька, називав як можливі причини його хвороби розлад нирок, печінки,
селезінки, шлунка, апендикса, нервової системи, м'язів, якусь таємничу
внутрішню інфекцію і ще щось, однак розважливо уникав конкретнішого
діагнозу, що міг би його скомпрометувати. У посвідці про смерть
зазначено було серцеву недостатність внаслідок застуди. Лікарів-спеціа-
лістів не викликали ніяких — мабуть, тому, що їх довелось би запросити
надто багато й дядько б не спромігся оплатити їх усіх. Лікування так
далеко від Лондона залежить здебільшого від пам'яті місцевого лікаря,
що пригадує, як він сам або його колеги чинили в подібних випадках, та
від наявних запасів місцевої аптеки.

Дядько мужньо терпів тяжкі муки й не втрачав надії одужати. Він дуже зворушився, коли одного разу лікар з'явився на виклик серед ночі, лишивши теплу постіль і пройшовши добрих дві милі під дощем, і цілком щиро перепрошував, що слабує на таку незрозумілу хворобу й що напад стався в таку незручну годину. Певно, він вважав, що це просто-таки негарно — завдавати своєму доброму приятелеві такого клопоту з діагнозом та з нічними викликами.

— Ви, лікарі, справдешня сіль землі! — казав він.— Що б ми робили, якби не ви?

Тітка померла на запалення легенів: застудилась та занедбала себе, доглядаючи його. Він іще два чи три дні лежав, не знаючи про її смерть.

Майже до самого кінця він сподівався одужати. "Я старий, та жилавий",— казав раз у раз. Отож і не полишив мені жодних настанов, як жити далі. А коли нарешті довідався, що дружина померла (хоч навряд чи він те до кінця усвідомив), йому ніби мову відібрало. "Немає...— промовив тільки, коли йому обережно сказали про те, бо він усе допитувався, де ж це вона.— Немає.

Доркас немає..." — і більше не говорив про неї. Ніби замкнувся в собі, заглибився у власні думки. Помер він третьої ночі по тому на руках у сільської доглядачки.

Перед смертю він поринув у марення й зовсім не страждав. У тому маренні він наче обходив увесь світ із своїм богом, що йому служив ціле життя, і все робилося йому ще простіше й зрозуміліше.

— Яке чудо — квіти, яке чудо — зорі,— шепотів він..—■ Яке чудо — людське серце! І чого б то я сумнівався хоч мить, що все йдеться на добро? Чого б то я сумнівався? — І раптом додав, ніби з доброго дива:— Ціле життя ходив я по землі й не дивувався, що кристали та самоцвіти бувають такі прекрасні. Сліпота й невдячність! Усе я сприймав як

належне. Усе гарне в житті сприймав як належне, а найменше необхідне випробування — як тягар.

Довго він лежав мовчки. Потім, видимо, вже забувші про самоцвіти й кристали, заговорив знову, ніби щось палко доводив сам собі:

— Тягар ніколи не буває над силу... Коли часом і здається тяжкий... Справжньої несправедливості не буває.

Голос його затих, та за хвильку він зашепотів знову.

Останнє, що лишилось від тої хвилини в моїй пам'яті,— це його голос, що в тиші тьмяно освітленої лампою спальні несподівано вимовив моє ім'я. Певно, дядько завважив, що я стою на дверях. Вікна були розчинені навстіж, проте йому все бракувало повітря.

— Свіжого повітря,— просив він,— більше свіжого повітря. Вивести всіх на свіже повітря... винести все на свіже повітря... І все буде гаразд... Вікна свої тримай відчинені... Завше тримай вікна відчинені... Навстіж, навстіж... І нічого не бійся, бо за всім стоїть бог, хоч це й важко збагнути... За всім, за всім...

Обличчя його напружилось. Потім очі йому заплющились; він уже не дивився на мене. Віддих став важкий, повільний і хрипкий.

Він довго хрипів так. Я ніколи того не забуду. Хрипіння то тихішало, то гучнішало, то зовсім стихало. Тоді напружений вираз зійшов з обличчя й очі дядькові повільно розплющились. Погляд їхній був спокійний, але якийсь застиглий.

Я прикипів до нього очима, ждучи, що він щось скаже. Але він мовчав.

У мені все отерпло.

— Дядечку! — прошепотів я.

Доглядачка смикнула мене за рукав.

Уранці, коли мене покликали до нього, обличчя його вже було наче маска, спокійне й ласкаве. Заплющені навіки очі не дивились на цей світ; він наче задумався про щось невідоме. Був він достоту схожий на ту предківську статую в Солсберійському соборі. Навіть руки згорнув так самісінько.

Мені нестерпно хотілося заговорити до нього, сказати йому багато-багато, та я знав, що ніколи вже він не почує мене й не озветься до мене.

Того сонячного ранку він лежав переді мною, та ніколи ще ніхто й ніщо не бувало так далеко від мене. Я довго сидів біля ліжка й дививсь на те любе застигле обличчя, досі таке рідне, а тепер таке чуже, і тисячі думок роїлися мені в голові. Я тужив за своєю втратою й водночас, пам'ятаю добре, ницо радів із того, що ось я живий.

Та помалу якийсь незнаний холод біля серця, не схожий на страх, бо надто глибокий і спокійний, переважив усі почуття. Я хотів прогнати його. Відійшов до вікна: сонце, що заливало зелений краєвид, наче втратило свій одвічний радісний чар. Ті самі знайомі дахи на повітках, і сірий мур огорожі довкола подвір'я, і вигін, і старенька конячина на ньому, і живопліт, і крутий схил пагорба. Все на своєму місці, й усе наче не те.

Коли я глянув на ту звичну картину, холод, що поиняв мене допіру, не минувся, а наче ще зріс. Здається, то було не фізичне відчуття, не серце мені похолело, а душа; взагалі не знане доти почуття самотності, покинутості в світі, що, може, виявиться зовсім не такий, як видавався.

В мені ворухнувся невиразний протест. Я повернувся до небіжчика, і мені знову так захотілося поговорити з ним... Але й сказати не було чого.

КОХАННЯ Й ОЛІВІН СЛОТЕР

Якийсь час життя моє точилося далі без істотних змін. Ті перші призвістки самотності, що явились мені біля дядькової смертної постелі, не розвіялися, радше навпаки; але я силкувався гнати їх із своєї думки — зовсім як дядько.

Ще по закінченні курсу в коледжі я найняв собі скромне й затишне помешкання в Кер'ю-Фосетсі, на околиці Оксфорда. Кілька університетських та побіляуніверситетських приятелів і знайомих складали все моє товариство, і мені здавалося, що кращого місця для себе годі й шукати. Я тішився думками про тривалі подорожі в Альпи, до Скандінавії, до Африки, на Близький Схід; збирався також запізнатися ближче з життям Лондона, хоч і не таким цікавим, однак повчальним. Надила мене й приємна можливість поринути в світ паризької богеми. Там я міг би, за тодішнім звичаєм, познайомитись із Америкою й Росією в, так би мовити, розведеному, однак цілком достатньому для загального враження вигляді. До самої ж Росії я повернувся спиною, бо то була дика країна з химерною абеткою й неможливою мовою. Зрікся я й крикливих принад Нью-Йорка, його надмірних веселощів та сліпучих вогнів реклами. Коли хтось там волів перебратись за океан, стати американцем і творити собі свій власний світ, це ще не рація, щоб воно й мене цікавило.

Я відчував, що маю досить бистрий розум та деякі здібності, хоч і не знав як слід, до чого саме. Отож мені дуже хотілось не змарнувати їх. Усвідомлюючи, що доля була до мене ласкава, я вважав, що повинен якось виправдати ту ласку. Найкраще — гадалось мені — я зможу те зробити, служачи мистецтву. І я носився з думками написати роман-трилогію,— за тих часів здобував повагу лише романіст, що породив трійнят,— або взятися, слідом за Рескіном, до вивчення художніх музеїв Європи та викладати на папері свої враження; або ж заснувати мистецьке видавництво й видавати художні видання найвизначніших творів; або ж скористатись набутиим у студентському драматичному

товаристві досвідом і взятися до писання п'єс. Не обминув я й поезії, задумав був поему, та скоро побачив, що технічні труднощі поетичного мистецтва сковують мої творчі поривання. Не був я байдужий і до соціальних проблем свого часу, а тому вирішив, що мої мистецькі шедеври, хоч би до якого жанру я вдався, повинні служити високоморальній і гуманній меті.

Ще не все: мене умовили взяти на себе обов'язки почесного секретаря занепамого клубу лучників, і там я до-сяг неабияких успіхів.

Про своє призначення в житті я говорив із кожним, хто лишень хотів мене слухати, та найбільше я розмовляв на цю тему зі своїм другом Лайолфом Гревзом, що з ним я часто й подовгу гуляв, та ще з Олівією Слотер — тією чарівною дівчиною, що про неї я вже згадував. Моя студентська приязнь та захоплення нею вже майже переросли в велику ідеальну любов. Яка гарна була з неї дівчина, яка принадна, яка тендітна! Ще й тепер я зміг би згадати всі її незліченні принади, коли б тільки схотів мучити себе тим. Золотокоса, білолиця, сяяла вона в вітрині, поміж пірамідами з пачок тютюну та цигарок, наче сонце поміж листям. Ще як я був студентом, вона завше виглядала з дверей та всміхалася до мене, коли я з якої-небудь нагоди вештався тцм поблизу. І дивна річ, як часто знаходились у мене там якісь справи! Всміхалася вона не самими устами, а й бровами, й очима, і верхня губка з лівого боку піднімалася трошечки вище, відкриваючи білі-білі зубки.

Нагода крадькома перемовитися з нею слівцем траплялася мені досить часто, а надто на третій рік мого навчання. Якось після лекцій — того дня вони скінчились рано — я поїхав покататись на велосипеді й біля Ебін-гдона зустрів її, теж на велосипеді. Який то був чарівний вечір! Ми напилися чаю в одній оселі при дорозі, потім пішли в садок на схилі над річкою і там, тремтячи від чарів якоїсь могутнішої за нас сили, стали цілуватись. Я поцілував її в кутик уст, якраз там, де видніли дрібні зубки, тоді пригорнув до себе, почав цілувати струнку, тендітну шийку, а шовкові кучері лоскотали мені щоку. А вертаючись додому, ми їхали поряд майже до самого Оксфорда, скільки стало відваги. Але за всю

дорогу майже й словом не перемовились. Мені здавалося (та й їй теж, гадав я), що в нашому житті сталася найвизначніша подія.

Вечірня заграва була тепла, ніжна, золота, і Олівія теж була тепла, ніжна й золота, і я не знав, що з них двох чудесніше. І душа моя світилася порошинкою-зірочкою в сонячному промені.

Відтоді ми обоє вельми вподобали цілуватися. А будши добре вихований, я присмачував наші обійми витонченими й шляхетними поясненнями. У перервах між поцілунками я говорив про високу мету, що їй має бути

присвячене наше кохання, в думках я огорнув її своєю ревнивою опікою, немовби я був храм, збудований на її честь, а вона — святиня того храму. А потім — знову поцілунки... Вона цілувалась так жагуче й пестила мене так ніжно, що тільки певність її дівочої цноти стримувала мої жадання. Я був безмежно щасливий.

Після тої першої священної за поруки кохання думки мої були переповнені Олівією, і попри свою природну стриманість я весь час говорив про неї з Лайолфом Гревзом. Ми з ним після довгих розмов про своє майбутнє виробили багатонадійний план торгівлі книжками на новітніх засадах, що мав не тільки відіграти неабияку просвітню — роль для цілої країни, але й нам дати добробут і здобути повагу. Саме тоді в Англії зчинилось багато гомону довкола книгарських шахрайств та неподобств, і створення фірми "Блетсуорсі й Гревз" мало бути нашою відповіддю на ті нарікання. Ми збиралися відкрити спершу в двох-трьох, а далі в багатьох містах систему книгарень, гарно опоряджених в одному стилі — фасади мали бути пофарбовані в дуже оригінальний синій колір. Одно слово, ми думали зробити для книжкової торгівлі те, що зробила для фармації фірма "Патентовані ліки Бутса". Наші книгарні будуть обставлені гостинно, по-домашньому, зі зручними кріслами та лампами для читання, з покупцями ми провадитимемо повчальні розмови, скорше спокушатимемо, їх читати, аніж силоміць накидатимемо їм наш крам. У негоду ми вивішуватимемо плакат: "Заходьте й читайте, поки дощ

перестане". Ми гадали запровадити й ще багато подібних удосконалень у торгівлю книжками.

Прогулюючись удвох із Гревзом, ми наввипередки тлумачили один одному, яке корисне буде наше підприємство для нас самих і для всього людства. Ми закупуватимемо дедалі більше й більше книжок, аж поки підкоримо собі видавничий ринок і здобудемо прихильність і повагу всього інтелігентного світу.

— Ми формуватимемо громадську думку! — просторікав Гревз.

Ми збирались підтримувати й заохочувати добрі молоді видавництва, а з поганими боротися й поліпшувати їх. Я мріяв про дедалі більший вплив на літературу шляхом видання критичного часопису в обкладинці такої самої чарівної синьої барви, як фасади наших майбутніх

книгарень. Надрукуватися в нашому часописі, вирішив я, вважатиметься за велику честь. Якимсь ми з Гревзом цілий вечір гуляли й розважалися, перелічуючи людей, що їх ми не пускатимемо на сторінки нашого часопису.

Ми утворили акційне товариство за всіма правилами. Основний капітал становив чотири тисячі фунтів; кожен із нас мав укласти половину тієї суми. Оскільки в Гревза своїх грошей не було, я позичив йому потрібні дві тисячі на невеликий процент. Спершу я взагалі не хотів брати з нього проценту, але Гревз, надзвичайно скрупульозний у грошових питаннях, наполіг на цьому. Ми призначили самі себе директорами-розпорядниками з платнею п'ятсот фунтів на рік кожному, отже, виявилось, що мій особистий прибуток не тільки не зменшився, а ще й зріс від усіх цих операцій. Першу нашу книгарню ми вирішили відкрити в Оксфорді. На вигідних умовах узяли в довготермінову оренду стару, занедбану, але простору будівлю між м'ясною крамницею та похоронним бюро і фактично перебудували весь будинок. За книгарнею обладнали контору, де понаставляли вельми зручних і дорогих

письмових столів та конторських шаф, а над нею — гарненьке помешкання, де вирішив оселитися Гревз, щоб мати все перед очима. Він хотів за всім наглядати сам, дні й ночі присвятити нашій великій справі.

Тричі довелось нам перефарбовувати фасад, поки ми знайшли такий відтінок синього кольору, що задовольнив нас. І справді, рідко траплялось мені бачити таку веселу крамницю! На жаль, маляр так високо оцінив наш смак, що наколотив забагато фарби; а щоб вона, як він сказав, не пропала,— умовив одного власника чайної на нашій вулиці теж перефарбувати свій фасад у той самий синій колір, що мав, як ми сподівалися, стати такою відмітною нашою ознакою. Через те спочатку в нас часом питали чаю з коржиками; а з другого боку, я певен, що немало наших потенціальних покупців витратили свої гроші на менш високі, тілесні насолоди. Ми спитали нашого юрисконсульта, чи не можна заявити авторських прав на ту фарбу, але юридичний бік справи здався йому надто непевний, щоб закладати позов.

Якщо не зважати на ці дрібниці, наше підприємство розгорталося успішно. І той відтинок мого життя пригадується мені як один із найщасливіших. Рід Блетсуорсі мав добру традицію: не гребувати комерцією, а ушляхет-

нювати її. І я вже бачив, як "Книгарні Блетсуорсі" ("Блетсуорсі й Гревз") поширюються по всій країні й виконують у духовному світі не менш корисну й почесну функцію обміну й заохочення, аніж банк Блетсуорсі та його філії — в західній Англії. А себе я уявляв у ролі ідейного керівника й натхненника фірми; від надто тісного контакту з чисто діловими питаннями мене звільнятиме мій рішучіший, практичніший і, мабуть, енергійніший компаньйон. Життя моє буде осяяне присутністю моєї коханої Олівії, а дозвілля, що його я матиму дедалі більше в міру того, як налагоджуватиметься робота фірми, я присвячу розвиткові своїх безперечних художніх і розумових здібностей, тільки-но остаточно знайду своє покликання.

Я виповідаю тут потаємні думи молоді людини, ті високі й неосяжні заміри, що з ними молодість уступає в життя. Зовні я поведився скромно, як годиться, завжди визнавав чужу вищість і право, чемно вступався з дороги, ніколи ні з ким ні за що не сперечався. Але серце моє було повне самовпевненості. Я почував себе винятковою, визначною людиною, що осяває все довкола себе світлом своєї винятковості, й гадав, що мені призначена в житті велика, відповідальна місія. І Гревз був прекрасний помічник, напрочуд здібний, хоч усі найглибші ідеї щодо нашого підприємства народжувалися в моїй голові. А ясним самоцвітом, вогнистим опалом мого життя була Олівія Слотер із її блідими губенятами й аметистовими очима, цнотливо-жагуча, чиста й загадкова, створіння чудовної, незвичайної вроди; колись її ім'я згадуватимуть поруч із моїм, як Джокондине, що зорею сяє крізь віки поруч із ім'ям Леонардо,— тільки на законнішій підставі.

У мене не лишилося портрета з тої пори мого життя, коли я дійшов апогею задоволеності. Але я не думаю, щоб та моя самовдоволеність і безмірні претензії якось відбивались на мені зовні. Напевне, я був просто симпатичний парубійко, яких тоді можна було стріти багато. В кожному разі, буди такої високої думки про себе п своє оточення, я водночас любив і весь світ. Та невдовзі булька моєї самозакоханості луснула, безжально проколота, на втіху всім, кого, може, дратувало моє щастя.

Якось мені довелося поїхати на кілька днів до Лондона в різних дрібних справах. Мої повірені — співвласники

однієї досить старомодної нотаріальної контори, що дістались мені в спадок разом з усім майном після дядькової смерті,— трохи перевищили свої юридичні права, критикуючи мої комерційні плани, і я хотів заспокоїти їх щодо Гревзової особи. Крім того, я надумав подарувати Олівії намисто з зеленого нефриту, оправленого в золото, і хотів доглянути, щоб його було зроблено точно за моїми вказівками. На додачу один із сассекських Блет-суорсі мав одружитися, і я вважав, що повинен ушанувати його весілля своєю присутністю. Я збирався пробути в Лондоні чотири дні, але родич мій обвінчався на третій, тому я вирішив

повернутись до Оксфорда на день раніше і потішити Олівію, завітавши до неї несподівано вранці. Ми вже були офіційно заручені; її мати благословила нас і поцілувала мене вельми розчулено, отож я міг підносити їй подарунки цілком відверто й купив розкішний букет квітів, щоб зробити сюрприз іще приємнішим.

Я приїхав увечері, пообідавши в поїзді, й подався до нашої нової книгарні по свій велосипед. Ключа від книгарні я мав при собі. У Гревзовому помешканні, нагорі, не світилось, і я вирішив, що його немає вдома. Увійшов я, мабуть, дуже тихо й, замість узяти зразу велосипеда, якусь хвилину стояв посеред книгарні, милуючись її чудовим, неповторним виглядом. Справді, чи в багатьох книгарнях є отакі крісла, отакий великий стіл, завалений книжками,— точнісінько як у клубній читальні! Потім я постеріг, що в конторі горить лампа під зеленим дашком. Певно, Гревз забув, подумав я, і пішов її погасити.

У кімнаті не було нікого. Але на великому Гревзовому бюрку лежало кілька аркушків недописаного листа. Зиркнувши на них, я помітив слова: "Друже Арнольде!" Чого це раптом Гревзові заманулося писати мені листа? Він же й так бачить мене щодня. Не вбачаючи в цьому ніякої нескромності — адже лист писано мені,— я сів у обертове крісло перед бюрком і почав читати.

Спершу я перебігав рядки досить недбало, але скоро зміст листа розбуркав мою увагу.

"Є речі, що їх краще пояснювати на папері,— так починався лист.— Зокрема, коли вони пов'язані з цифрами. Ти ж завше трохи легковажив цифрами..."

Що ж сталося?

Допіру напередодні я пережив дві досить неприємні

години в Лінкольнській корпорації, спростовуючи те, що вважав за старомодні причіпки до ведення справ нашого нового підприємства. Старий Ферндайк (нотаріальна контора "Ферндайк, Пантуфл, Гобсон, Старк, Ферндайк і Ферндайк"), колишній дядьків шкільний товариш і родич Блетсуорсі по жіночій лінії, висловлював такі припущення щодо Гревза, що я змушений був вигукнути: "Ну, добродію, це вже наклепи!" А старий Ферндайк відповів: "Анітрохи! Анітрохи! Цілком природні запитання в таких випадках".

"Але про Гревза таке питати нема ніякої потреби",— запевнив я. Старий тільки здвигнув плечима.

Дивна річ: протягом безсонної ночі — що зі мною траплялося дуже рідко — я кілька разів переказував сам собі всю ту розмову, та й у поїзді після обіду вона не йшла мені з думки. І от вона вдерлася в живу дійсність, коли я прочитав у компаньйоновому листі дальшу фразу:

"Друже Арнольде,— писав він,— час уже глянути правді в вічі".

Зміст листа зводився до того, що ми надто широко розмахнулися зі своїм підприємством. І він тепер хотів пояснити мені те. Взагалі така широта, може, й непогана, але зараз ми опинились на слизькому. "Пам'ятаєш, я тобі зразу казав, що на це діло треба десятитисячного капіталу,— писав він.— Так воно й є".

На опорядження, меблі, всілякі попередні видатки, канцелярське приладдя та платню директорам ми витратили практично всі наявні кошти. Ми тільки-но почали закуповувати наш крам. "До всього того я ще взяв із рахунку значно більше, ніж ти мені дозволив",— писав він. Я пригадав, що виписав йому надзвичайно плутане й двозначне повноваження на тисячу фунтів. Ми вже найняли двох продавців, розсильного й секретарку, що мала вести Лайолфове листування, а книгарня фактично ще не була відкрита. Правда, ми її відчиняли й навіть обслужили кількох випадкових покупців, але урочисте відкриття

відкладали до початку навчального року. Крім того, ми хотіли зробити сенсацію, а сенсації коштують не дешево. Більшу частину потрібного нам краму ще треба було купити, а потім іще якось протягти кілька місяців. Зокрема в Оксфорді нам доведеться багато продавати в кредит. Зелені студентики хапають літературу пожадливо, як ненажерливі каченята, але не за готові гроші.

"На-м лишається одне, писав Гревз,— влити новий капітал і провадити справу далі. Відступати запізно".

На цьому лист уривався. Видно, Гревза хтось перебив.

Я сидів із листом у руці, втупивши погляд у брунатні тіні на новісінькому бюрку. Влити новий капітал? Гроші в мене були, однак я вже наближався до того, що старий Ферндайк назвав "межею безпеки". Досі мені загрожувало лише скорочення прибутків: а оце от уже могло означати втрату незалежності, що так мене тішила. У тих брунатних тінях раптом постало передо мною обличчя старого Ферндайка, його уста, що питали: "Вам не здається, що вашому другові трошки бракує... як би це сказати?.. ваги. Ну, й життєвого досвіду?"

Я обвів поглядом нашу вельми поважну й імпозантну контору. Встатковувати її було так цікаво, але чи не завелика вона для такої крамниці й не занадто розкішна?

Невже Гревз, мій кмітливий і винахідливий товариш, насправді не такий солідний, як, скажімо, оця чудова шафа на кореспонденцію, що мала вмістити сорок тисяч листів?

Крізь ці роздуми звідкись ізгори помалу просочувалося в мою свідомість якесь шарудіння й рипіння. Так само помалу я збагнув, що то, мабуть, Гревз товчеться у себе в спальні. Отже, він удома. Можна б поговорити про все це з ним негайно. Не тільки можна, а й треба! Гревзове помешкання мало окремих вхід із вулиці. Я вийшов із крамниці

в коридор, що вів до сходів. І крамниця, й сходи були застелені синіми (теж синіми!) ексмінстерськи-ми килимами, дуже гарними, але й дуже дорогими, і я зайшов до темного передпокою так, що Гревз не почув моєї ходи. Двері до спальні стояли трохи прочинені, там світилося.

Я вже хотів був озватися, коли мене зупинив ляск поцілунку, рипіння меблів і чиєсь голосне зітхання.

І раптом... я остовпів, похолов: зі спальні долетів голос Олівії Слотер, такий знайомо-млосний!

— Ох...— глибоко вдоволено зітхнула вона.— Цілуватися ти справжній чемпіон!

Далі почулося Гревзове шепотіння і якесь вовтузіння.

— Не лізь,— не дуже сердито промовила Олівія. Тоді ще раз, уже гостріше: — Не лізь, кажу!

Далі в моїй пам'яті провал. Не знаю, які чорні вічності пережив я за дальші кілька секунд. Тямлю тільки, як став уже на розчинених навстіж дверях до спальні. Пе-реді мною на ліжку лежать Гревз і Олівія, втупивши в мене безтямні очі. Гревз трохи звівся на лікті. На ньому фланелеві спортивні штани й шовкова сорочка, розстебнута на грудях. Олівія лежить поряд нього й дивиться на мене через плече. Блузка на ній пом'ята, теж розхристана, гарний стан відкрито більше, ніж я будь-коли бачив. Оголена рука її лежить на голих Гревзових грудях. Обоє скуйовджені, червоні. Обличчя й очі в обох безглуздо застигли й лиш помалу набирають притомного виразу. Повільно, повільно, не спускаючи мене з ока, обоє підводяться й сідають на ліжку.

Пам'ятаю, ніби в тумані, як я спершу питав себе, що ж маю тепер робити, і вже виразніше, що вирішив учинити страшний бешкет.

У Гревза був неабиякий смак, і за рахунок фірми він прикрасив камін двома старовинними італійськими карафами. Карафи ті виявились важчі, ніж я гадав, бо задля стійкості він поналивав у них води. Одну я жбурнув Гревзові в голову й поцілив. Карафа, бемкнувши, розлетілась, заливши його водою й обсипавши скалками. Друга не влучила, і вода тільки залила постіль. Потім, шукаючи чим би ще показати свою нестямну лють, я, певно, наскочив на умивальник, бо пам'ятаю, як хряпнув повним глеком об бильце ліжка і як сторопів, відчувши в руках порожню миску, надто легку, щоб нею вдарити. Далі в моїй пам'яті знову провал. Бачу вже, як Гревз стоїть переді мною і на лобі в нього червона смуга, що з неї ще не потекла кров. Обличчя в нього біле як крейда, аж світиться, вираз на ньому запитливий і здивований. Пам'ятаю, що спершу я майже обережно поставив миску на місце і аж тоді кинувся на нього. Він був куди кволіший за мене, і я вмить виволік його зі спальні через вітальню на сходи. Тоді повернувся до Олівії.

Богиня, що на неї я молився доти, щезла. Місце її заступила звичайнісінька молода дівчина з розпатланими кучерями кольору стиглої пшениці, перше така жадана для мене і ще й досі неказанно принадна. Вона силкувалася сколоти брошкою блузку, але руки їй так тремтіли, що нічого в неї не виходило. Обличчя в неї було переля-кано-злостиве.

— Паскуди, це ви мені навмисне підстроїли! Ти з твоїм компаньйоном! — заверещала вона.— Думаєш, я не бачу? А ще женитись хотів! Погань мерзенна!

Я стояв, ніби й не чуючи, що вона кричить,— хоч потім пригадав усе до слова,— і міркував, яким би вибухом шаленства ще вразити її. Не тямлю вже добре, що кипіло тоді в моїй голові; знаю тільки, що несподівано схопив її на оберемок і почав здирати з неї вбрання. Вона спершу відчайдушно боронилась, потім нараз затихла, наче обімліла в моїх обіймах. Я роздяг її трохи не до голого тіла й кинув на постіль. Ту мить я зустрів очима її погляд — і остовпів. Вона дивилась на мене вже зовсім не сердито! Один бог знає, над якою безоднею висів я ту хвилину! Та ось знову мій гнів вихором закрутив мене.

— Геть звідси! — крикнув я, вхопив її й випхнув слідом за Гревзом.

На мить мене поймав жах перед тим, що могло статися. Я зневажав себе і за свою ницу жадобу, і за те, що відступив. Зовсім розгублений, не знаючи, що зробити далі, я бігав по кімнаті й вигукував: "Боже мій! Боже мій!"

Потім мені пригадується налякане, але зовсім не безтямне Гревзове обличчя в дверях. По щоці йому цівкою біжить кров, і він каже:

— Віддай же її убрання, дурню. А то люди подумують, що ми вдвох таке підстроїли.

Це було слушно сказано, дуже слушно. Розум уже мимохить повертався до мене, хоч як я тому опирався. Але я ще не важився чинити розумно. Тому, подумавши хвильку, я зібрав подерте й пожмакане Олівіїне вбрання і раптом жбурнув його Гревзові в обличчя.

— Геть звідси обоє! — гримнув я.

Гревз випростав голову з купи одежі, попідбирав її й вибіг із кімнати. Я чув, як він прогупав униз сходами, а потім сказав:

— Хіба ж можна вийти отак-о на вулицю!

Мені несила було довше лишатись ні в спальні, ні в вітальні. Я згадав, що в крамниці стоїть мій велосипед. Силкуючись триматися гідно, я спустився вниз, зайшов до крамниці й зачинив за собою двері. Помацки знайшов велосипеда, тоді витер сірника й засвітив лампу. Згадав про Гревзів лист, що його допіру читав. Листа не було. Але я відчував, що вже не зможу піднятися по ньо-

го нагору. Букет мій лежав на прилавку, поряд велосипедного керма. Я зовсім забув про ті квіти. Тепер я машинально взяв букет у руку,

понюхав його й знову поклав. Вийшов із книгарні парадними дверми, сів на велосипеда й погнав його освітленими газом вулицями, через міст, потім по безлюдному шосе, що веде до Кер'ю-Фо-сетса.

Вдома я відразу ж поклався в ліжку й міцно проспав майже цілу ніч, але перед світом несподівано прокинувся й став думати: що ж таке зі мною скоїлося?

За вікном заспівали якісь пташки, та мене той спів тільки дратував, заважаючи думати.

5

ІНТЕРМЕДІЯ З МІСІС СЛОТЕР

Мені видається важливим для моєї історії розповісти якнайдетальніше про все, що діялося зі мною після того відкриття. Але зробити це не дуже легко. Мої спогади вкрай безладні: то вони такі виразні й докладні, ніби діялося те допіру вчора, а не кільканадцять років тому, то хисткі, затуманені й перекручені, то стерті дощенту. Я не можу знайти ані сенсу, ані системи в цій вибіркової роботі мого мозку. Я не можу пояснити, чому мені пригадується до найменших подробиць, як я прокинувся того ранку; і, коли це не видасться вам за надмірні тонкощі, події попереднього вечора живуть не прямо в моїй пам'яті, а в спогадах про той ранок. Ніби я не те пам'ятаю, що жбурнув на Гревза карафою; я пам'ятаю лиш, що згадав про це вранці й сам здивувався, навіщо я так зробив.

Певно, ті безсонні години так закарбувалися в моєму мозкові тому, що були вони перші в довгій низці подібних перечуваий. Здавалося, наче весь світ став якийсь зовсім не той, і я разом з ним; наче моє дотеперішнє "я" було сновиддям у світі марень, а оце тепер настала ява. Світало, але то був світанок якогось зовсім нового, незвичного, безрадісного дня; вранішнє сонце лило в мою кімнату тепле, але якесь

бездушне світло. Пташки щебетали, потім завулком прорипів віз,
засвистів якийсь

хлопчак, але я знав, що пташки — то просто співочі машинки, віз їде
кудись без діла, а хлопчак, хоч він про те й не здогадується, давно
мертвий і проклятий навіки.

Я сушив собі голову, силкуючись розв'язати нерозв'язну проблему:
чому в моєму житті, в моїй юності посіли таке місце дурна й вульгарна
півдівчина й компаньйон, що його можна б назвати шахраєм, коли б він
не був марнолюбний і самовдоволений йолоп. І ще дужче непокоїло мене
питання: як розплутати цей вузол, збутися своєї нерозважності й обох
оцих випадкових супутників життя?

Але в тому потоці моїх думок, не змішуючись із ним, мчав іще один
струмись, вужчий і бурхливіший. Яюсь окремо від інших спогадів і зовсім
не до речі виринав переді мною образ Олівії Слотер, на ліжку,
напівроздяг-неної, з тим дивним виразом на обличчі, що був у неї в ту
мить, як вона перестала опиратись і глянула мені просто в вічі. Я
зневажав її, навіть ненавидів, але водночас те видиво поєднувалося з
таким невтримним жаданням, якого я ще ніколи не відчував. Ну й дурень
же я був, що стримався й прогнав її! Як висловити спорідненість цих двох
зовсім різних струменів думки, що текли рівнобіжно й бурхливо в моїй
свідомості? Немовби я, молодий дикун, сидів мовчки й думав про щось
своє, а поруч мене якийсь підтоптаний панок просторікав про час,
простір, фатум та свободу волі.

Якась частка мого мозку уклала плани, як мені вернутись до
Оксфорда та заволодіти Олівією, а потім нехай що буде, те й буде,— а
вся решта мого єства ще питала — словами, яких я не можу пригадати,—
що ж сталося з моєю душею і чому на мій світ упало прокляття. Про
Гревза я думав мало і лише презирливо-ненависно. Мене не стільки
заціпало те, що він одурив мене з Олівією Слотер, скільки те, що Олівія
зрадила мене з ним. І ще мене мучила хоч і невиразна, але болюча
думка, що зрештою я й сам зрадник, бо з обома ними — я не міг сказати,

коли: чи до свого відкриття, чи вже після нього,— я зраджував самого себе.

Але котрого себе?

Зі мною діялося щось чудне. Я підвівся, захопив її портрет, що, заведений у рамку, стояв у мене на комоді, й пожбурих його в камін. Скло тріснуло, однак не розлетілося. Потім знов підняв його й поставив на місце.

"Стривай-но, голубонько",— процідив я й найпослідущи-ми словами сказав їй, що хочу зробити з нею.

Далі мені пригадується, як я сонячним ранком їхав на велосипеді до Оксфорда. Здається, я поснідав, поговорив із своєю господинею і ще якось згаяв час години до одинадцятої, але все те в моїй пам'яті якесь стерте. Здається, мав я намір і щось зробити в Оксфорді, але виразно пам'ятаю тільки, як звернув увагу на те, що листя на деревах уже починає жовкнути та червоніти, й спитав себе: чи це така передчасна осінь, чи просто через посуху?

Гревз уже спакувався й вибрався. Наша прибиральниця, прийшовши вранці, вже не застала його. Вона спантеличилась, надто побачивши скалки з караф, черепки, мокре нерозстелене ліжко та знайшовши на підлозі три жіночі шпильки. Я досить недбало удав здивованого й сказав тільки, нехай спитає про те Гревза. "Містер Гревз напевне пояснить вам усе, як повернеться",— так відбувся я від неї.

Потім я, здається, звелів хлопцеві-розсильному позачиняти вікна віконницями. Наші працівники в звичайний час прийшли на роботу, і я їх усіх позвільняв. Серед усього того найвиразніше пам'ятаю, як я здивувався, побачивши, що квіти, покинуті вчора, стоять у великій красивій вазі на столі посеред салону книгарні. "Хто це їх туди поставив?"— майнуло в мене в голові. Звільнення всього персоналу ніби свідчить, що

я вже тоді остаточно зрікся своєї ідеї про книготорговельну фірму. Певно, звільнені пішли вкрай зчудовані. Тепер, по стількох роках, я вже не пам'ятаю ні їхніх облич, ні прізвищ. Я, певне, напустив на себе якусь гордовиту похмурість, щоб вони ні про що не допитувалися. Врешті, коли вони лишили мене самого, я вийшов на вулицю, покинувши квіти в'янути у вазі, й постояв хвильку перед книгарнею, розглядаючи перехожих на залитій сонцем вулиці, перше ніж замкнути за собою двері. Велосипед мій стояв тут-таки, спертий педаллю на брівку тротуару.

І раптом я помітив у кінці вулиці місіс Слотер. Вона швидко йшла до мене, махаючи руками, щоб привернути мою увагу.

В мені ще й досі жива та огида, що охопила мене, коли я її загледів. Огида, змішана з ляком. Я зовсім забув про саме існування місіс Слотер.

Велосипед стояв поруч, але тікати було б негідно!

— Одне слово, містере Блетсуорсі! — вигукнула вона, ставши переді мною.— Одне тільки слово!

Вона була нижча за Олівію і зовсім до неї не подібна. Коси не золоті, як в Олівії, а рудуваті, обличчя, червоне й веснянкувате, нічим не нагадувало тепло-білого, мов слонова кість, Олівіїного, а очі були не блакитні, а карі й маленькі. Вона зачервонілась і трошки захекалась. На ній була чорна робоча сукня, а на голову вона трохи криво "наклала", як тоді любили казати, чепчик. Може, хто з моїх звільнених продавців повідомив її, що я в книгарні. А може, вона й раніше від когось дізналася, що я вже повернувся.

Я мовчки подививсь на неї, а тоді так само мовчки повів її за собою в напівтемну книгарню.

Місіс Слотер, певне, заздалегідь надумала, що казати. Почала тоном дружньої й спокійної догани.

— Що там таке у вас скоїлося з Олівією? — спитала вона.— Що це за балачки, ніби ви розірвали заручення й більше ніколи не зустрінетесь? Через віщо ви, дітки, посварилися? Я не можу допитатися від неї нічого, тільки й сказала, що ви дуже розгнівались і навіть зняли на неї руку. Боже мій, руку на неї зняли! Вона вже всі очі виплакала. Я навіть не знала, що вона вчора ввечері сюди приходила. Прийшла додому тихенько, як мишеня, нагору прослизнула. А рано я піднімаюсь до неї, коли бачу — лежить і плаче. Отак-таки цілу ніч і проплакала!

Такими словами місіс Слотер вилила переді мною свою материнську турботу.

Тоді я вперше розтулив рота:

— Я поки що нічого не казав ні про який розрив.

— А вона каже, що між вами все скінчено,— зовсім розгублено розвела руками місіс Слотер.

Я сперся на прилавок, утупивши очі в невинну пишноту квітів у вазі, що тепер, здавалося мені, були квітами на труні моїх розбитих ілюзій, і повільно промовив:

— А я не вважаю, що між нами все скінчено.

— Ну й слава богу!—радісно вигукнула місіс Слотер, і я перевів погляд на її тупе обличчя, вперше відкривши, які несосвітенні дурепи можуть бути матері дівчат-відданиць.

— Ну, тоді, мабуть, нема чого позивати вас до суду

за порушення шлюбної обіцянки,— провадила вона, зжужмивши довгу, наперед обдуману промову в ту одну фразу. Та мене менше лякав

той позов, аніж сама місіс Слотер. Дві халепи, одна одної варті, подумав я. Тоді потвердив:

— Авжеж, мабуть, нема чого.

— Так через віщо ж уся ця морока? —спитала місіс Слотер.

— А це вже наше з Олівією діло,— відповів я.

Місіс Слотер подивилась на мене довгим, пильним

поглядом, і обличчя її набрало войовничого виразу. Вона схрестила руки на грудях і задерла голову. Тоді вигукнула:

— Ти ба! Не моє діло, виходить?

— Не ваше, скільки я розумію.

— То виходить, щастя моєї дочки вже не моє діло? Ти розбив їй серце, а я маю мовчки дивитися? Не діждеш, хлопче, не діждеш!

Місіс Слотер замовкла, видно чекаючи відповіді. Та я мовчав. Я хотів був сказати, що щастя її дочки мене не обходить, та стримався. Моя мовчанка спантеличила її, бо вона, мабуть, не так уміла нападати, як огризатись.

Мовчанка затяглася. Я дививсь на неї ввічливо й терпляче. Місіс Слотер швиденько перемінила вираз обличчя й підступила ближче до мене.

— Слухайте, Арнольде,—промовила вона, і стільки материнської теплоти було в її голосі, що я аж зрадив: як добре, що я сирота! — Ну чого ви з Олівією сваритеся з доброго дива та клеїте дурнів! Ви ж любите її, ви

самі те добре знаєте. І знаєте, що й вона більш ні про кого в світі не думає, лиш про вас. Я не знаю, що там між вами скоїлось, але певна, що якась марниця. Ревнощі якісь абощо. Наче я не бачу. Наче сама не зазнала всього того колись зі своїм старим. Викиньте все те з голови! Не думайте про нього! Бо вона собі якоїсь хвороби наплаче. Верніться до неї. Поцілуйте її та скажіть, що все гаразд, то за десять хвилин ви цілуватиметесь, як двоє голуб'яточок. Годі вам губи копилити. От уже чого не люблю! Йдіть, кажу, до неї, та помиріться гарненько, та й забудьте про все. Вже ж скоро обід, а в мене там шмат баранинки вариться. Ви ж іще ні разу не вшанували моєї скромної господині, посидівши в нас за столом, то вшануйте тепер. Облиште оту вашу пиху. Поцілуйтеся,

та помиріться, та посидьте в нас хоч і до вечора. Або поведіть її куди-небудь. От вам моя рада, Арнольде. Від щирого серця.

Вона замовкла, і крізь добродушність на її обличчі проглянула тривога.

Я трохи-трохи не вразив її до смерті, сказавши "добродійко". Але, удавши спершу замисленого, промовив:

— Місіс Слотер, я можу тільки ще раз сказати вам, що це тільки наше з Олівією діло. Тільки ми вдвох із нею можемо його вирішити. Віч-на-віч.

Містер Слотер хотіла була перебити мене, але я під-висив голос:

— І не сьогодні. Не сьогодні. Знаєте, часом треба буває, щоб дещо охолело, а часом — щоб... достигло.

Нараз її обличчя видовжилось. Вона піддалась. Вона постерегла те, чого досі не помічала.

— А чого ви не торгуєте? Чого в вас усе позачиняно?

— З ділових міркувань,— відповів я.— Але знову ж таки я не можу говорити про це з вами зараз.

— А де містер Гревз?

— Його тут нема.

Оце така загалом була наша розмова. Місіс Слотер говорила ще те й се, весь час повертаючись до того самого, але врешті пішла до своєї покинутої без догляду на плиті баранини. А я, мабуть, іще довго лишався в книгарні, нічого не роблячи.

Потім, пригадую, я стояв однією ногою на тротуарі, перекинувши другу через велосипедне сідло, й питав сам себе: "Куди ж мені тепер у дідька податися?"

6

ЗІТКНЕННЯ В ТЕМРЯВІ

Я сидів і пив чай у напівтемній, але чистій, аж лискучій залі в "Ширококрилому орлі" — невеличкій трактирні над Темзою, що, проте, значиться в списку "Сто найкращих готелів". Хазяїн, поважний чоловік у зеленому сурдуді з мідяними гудзиками, вшанував мене розмовою.

— Вам траплялось коли-небудь губити самого себе? — спитав я його.

— І знаходити когось іншого?

— Я шукаю такого собі Арнольда Блетсуорсі, що десь пропав близько шістнадцяти годин тому.

— А ми всі граємо в піжмурки самі з собою. Одно ховаємось та шукаємо. Ваш Арнольд Блетсуорсі був юнак, повний честолюбних надій?

Я кивнув головою.

— А вони, ті надії, завше так — згинуть, як у воду впадуть.

— А повертаються коли-небудь?

— Та врешті іноді повертаються. Часом раніш, часом пізніш. А то й зовсім ніколи.

Він зітхнув, виглянув у довгасте низеньке вікно, й щось там нараз привернуло до себе його увагу. Він щось буркнув, вибачаючись, і вийшов. Посидівши трохи, я заплатив служниці за чай, сів на велосипед і поїхав до Емершема. Моя сором'язливість не дала мені дочекатись хазяїна, але мені було шкода, що наша розмова не добігла кінця, бо голос його й поведінка сподобались мені, і він, видно, розумів мій душевний стан. А втім, коли б він повернувся, я, мабуть, заговорив би про щось інше.

Я їхав у якусь страшну пустку. Навмання їхав я крізь тепле літнє надвечір'я, простуючи на схід, аби призахідне сонце не світило в очі. Я борсався думкою в заплутаному питанні: хто ж я такий? Невже Арнольд Блетсуорсі — це тільки ймення та оболонка цілої низки суперечливих "я"? Мені був відомий напам'ять блетсуорсіан-ський кодекс честі та доброї волі, що ним я мав би керуватися в цій своїй кризі. Але мене приголомшив отой ураган хтивості, тваринної хтивості, змішаної з люттю й прибраної в лицемірні шати самозахисту, ураган, що розвіяв дощенту всі ті кодекси й усю культуру, мов якийсь непотріб. Хто ж був отой злий і хтивий егоїст, що силкувався запанувати над моєю волею, жадаючи тільки одного — Олівії, напівголої, переляканої й піддатливої? То був не я. Напевно не я! В давнину його називали сатаною чи просто бісом. Порущник спокою. І чи так уже він змінився від того, що за новітньою модою його звать другим "я"? Але хто ж із нас Арнольд Блетсуорсі, я чи

він? А обік цього смерчу пристрастей, що загрожував вирвати в мене владу над своїми вчинками, підлазив до мене ще один чужий дух сорому й зневаги.

Цинічний спостерігач, із своєю лихою порадою: "Дурень ти! Дурень і хирляк! До чого всі оці велично-обурені пози? Коли ти жадаєш цієї дівчини, візьми її, а коли ненавидиш її—пометись на ній. Але влаштуй усе так, щоб не потерпіти самому. Нехай вона сама прийде до тебе, вона буде й винна. Невже ти не прочитав у її очах, яку владу маєш над нею? Занапасти її й покинь. Як це ти дав їй уярмити твою волю й затягти тебе в таке болото ганьби й згуби? Просто ти розм'як, побачивши вперше в житті гаряче й піддатливе тіло, хлопче. Але що в ньому такого надзвичайного? Хіба вона єдина жінка на світі? Я тебе питаю, хіба нема на світі інших?"

Не польовими дорогами, а крізь завірюху отаких почуттів мчав я того вечора. Пам'ятаю поміж інших іще одне невтримне бажання: ще раз побачитися, порадитися хоч із духом свого дядечка. Коли б я тільки зумів оживити в пам'яті виразно його образ і голос, усі оті злі сили втратили б половину своєї потуги. Може, якийсь спомин про нього ще витав над вілтшірськими пагорбами? Та коли я повернув на захід, надвечірнє сонце опустило свої золоті списи й, метнувши їх мені в вічі, відкинуло мене назад.

Чи молився я, питаєте ви? Чи знайшов я хоч якусь розраду в релігії своїх ближніх? Ані крихти. Ясніш, ніж будь-коли доти, я розумів, що завше вірив у дядечка, а не в того милосердного бога, що його проміння дядечкової доброти віддзеркалювало на оцьому байдужому небі. В усіх своїх нещастях я ні разу не згадав про церковного бога. Мені те не спадало на думку так само, як би й, скажімо, молитися до Сіріуса.

Нарешті посутеніло, та я не засвітив ліхтаря. Звернувши за ріг, я побачив усього, може, за ярд перед собою задню стінку якогось фургона, що тьмяно полискувала в сутінках. Я гадав, що фургон той їде просто, і звернув, щоб випередити його, але враз та задня стінка

повужчала, ніби в якому фокусі, й я зрозумів, що він повертає, однак уже запізно, щоб уникнути зіткнення. Я ніби й зараз бачу, як кермо мого велосипеда швидко насувається на велике дерев'яне колесо, відчуваю, як я схитнувся і крутнув те кермо вбік, та запізно.

До тої хвилини я пам'ятаю себе виразно, а потім ніби кудись провалився. Мабуть, я вдарився об фургон. Спитати нема кого. Напевно, мене приголомшило.

Але дивно, що самого удару я не пам'ятаю. Світло, так би мовити, погасло ще до тієї миті, як я налетів на колесо й бічну стінку фургона.

7

МІСТЕР БЛЕТСУОРСІ ЗОВСІМ ТРАТИТЬ ПАМ'ЯТЬ

Моє оповідання про себе, досі таке докладне, від цієї хвилини стає туманне й уривчасте. Від того, що діялось дальші півтора місяця, в моїй пам'яті не лишилось і сліду. Що сталося з моїм велосипедом і як я добувся до Оксфорда, я так і не дізнався. Я повернувся до свого помешкання в Кер'ю-Фосетсі пізно вночі, візником, з перев'язаною головою, однак у пристойному вигляді.

Здається, з тиждень чи й більше я вештався по Оксфордї. Безладно й невміло розплутував свої книгарські справи. Дізнався, що Гревз вичерпав наданий йому кредит до решти, а тоді найнявся на роботу в якусь торговельну фірму й виїхав на Золотий Берег. По-моєму, він надіслав мені листа, де обіцяв колись сплатити борг та відшкодувати збитки й просив пробачення за все, що сталося. Це я гадаю так, але той лист навряд чи зберігся. Містерові Ферндайкові я, мабуть, нічого не сказав про свої прикрощі та комерційні невдачі. Певне, боявся такого приниження після недавньої самовпевненої пози. Натомість я запросив одного злиденного оксфордського адвоката, що здебільшого вів справи іподромних шахраїв, які ловили в свої тенета зелених студентів та підлітків, і за його

допомогою дуже швидко й дуже невігдно для себе ліквідував майно нашої компанії. І це все зовсім згладилося в моїй пам'яті. Я, здається, ще двічі чи й більше разів пробував зустрітися з Олівією Слотер наодинці, але вона, либонь, сказала своїй матері, що боїться мене, отож із тих спроб нічого не вийшло. Видно, мене спотворювала ота страшна біла пов'язка на оці. Були в мене, певно, й напади шаленства, але, мабуть, не на людях. Щось таке мені дуже невиразно пригадується. За порушення шлюбної обіцянки мене так і не позивали.

Коли й як я покинув Оксфорд, ніхто достеменно не знає. Я просто пішов, нікому не сказавши, і тільки моя господиня помітила, що я зник. Борг за помешкання потім сплатив за мене містер Ферндайк, він-таки забрав і мої речі. Де я тинявся три тижні, не відомо нікому.

А потім мене якось уранці, о третій годині, затримав полісмен у одному провулку на околиці Норіджа. Я йшов провулком, брудний, без капелюха, без мідяка в кишені, в гарячці. Гадаю, що я пив без просипу, вживав наркотики і, очевидно, був у поганому товаристві. Від мене сильно тхнуло ефіром. Я зовсім забув, хто я такий і як мене звать, і ніяких документів при мені не було. З полі-ційної вартівні мене відвезли до лікарні при робітному домі, й там одна метикувата сестра-жалібниця, завваживши, що костюм мій пошитий на замовлення, заглянула у внутрішні кишені й знайшла там картку оксфордського кравця, де було записано моє прізвище й назву коледжу, і цей вузенький місточок дав змогу віднайти моє колишнє загублене й забуте., місце в світі. А я тим часом не вставав з ліжка, не відгукувався на власне ім'я, тяжко хворий і в надто глибокій апатії, щоб швидко видужати.

Нова свідомість виростала в мені помалу, але неухильно. Визначити, коли почався той процес, я не можу. Мені невиразно пригадується, що мене перевели до платної клініки, бо умови покращали, та як я зрадів, коли мені сказали, що містер Ферндайк прийшов мене відвідати. Я пам'ятав те прізвище й знав, що він приємна людина, однак себе я ще ніяк не міг пригадати. Першою ознакою того, що я повертаюсь до життя, була раптова антипатія до моєї доглядачки — балакливої жінки з

ріденькими лляними кучерями, що люто ненавиділа якихсь двох чоловіків, чії імена весь час бубоніла, мов якусь страшенно набридливу примовку: "Гол Дейн" і "Гол Кейн". Я зрозумів, що Гол Кейн — відомий письменник; він скривдив мою доглядачку тим, що в одному своєму романі зобразив сестру-жалібницю Глорію Сторм, охош лену негідною пристрастю. А в Голі Дейні я вже з більшими труднощами розпізнав лорда Голдена, що якимсь чином змінив на гірше становище військових сестер-жа-лібниць. Я лежав і палав ненавистю до неї, аж раптом мені пригадався лордів Голденів візит до нашого студентського клубу. Далі згадалося кілька фраз із промови Лайолфа Гревза, що підвівся тоді зі стільця поруч мене.

Я — Арнольд Блетсуорсі з Летмірського коледжу! Спогади сипнули в мою голову, як школярі після кань кул. Розсідалися по місцях, кивали один одному, перемовлялися, гукали один одного на ймення.

А другого дня прийшов старий Ферндайк, у окулярах, рум'яний, дбайливий. Його чисто поголене обличчя в моїх спогадах виростає до розмірів більших за натуральні, до якогось узагальнення. Неначе я дивився на нього крізь велике збільшувальне скло. Обличчя, лагідне, як у мого дядечка, тільки дядечкове ніколи не було таке земне. Над одною повікою нависла зморшка, і тому здається, наче окуляри без обідків сидять трохи криво. Волосся, вже посріблене сивиною на одній скроні, таке м'яке та гладеньке, наче хутро кицьки. Розмовляючи зі мною, він дивиться на мене, як людина, що звикла до важких казусів.

— Неврастенія,— заспокоює він мене.— Збіг невдач. Таке може статися з будь-ким. Ви спіткнулися. Шкодувати тут нема за чим і соромитися теж нічого.

Містер Ферндайк почав уважно роздивлятися свою рожеву л-іву руку, мовби хотів вичитати з неї якусь пораду.

— Я б міг вам багато дечого розповісти про те, як починалось моє життя,— промовив він ніби аж трошки по-панібратському.— Правда, фортуна не наставляла на мене пасток. "У майбутнє дороги широкі..." Всім нам. любий мій Блетсуорсі, так чи інакше доводиться через це пройти. Тільки здебільшого не в такій бурхливій формі. Вас просто захопило зненацька. Вам більш нічого не лишається, як опанувати себе й жити далі в згоді зі своїми кращими традиціями і з своїм справжнім "я".

— Та я так і хочу,— озвався я.

— Скажіть, чого б ви тепер бажали? Що нам із усією цією історією робити далі?

— Може, ви щось порадите? — промовив я.

— А чого ж,— погодився він.— Ну, по-перше, не журіться всією отією оксфордською халепою. Покладіться на нас, ми владнаємо все самі. Містер Гревз пропав. Гроші теж пропали. Спишімо й те, й друге з рахунку. Добрим він не кінчить, але то вже хай його бог судить. А та друга морока... ну, що ж, матуся не така вже й нерозважлива, надто тепер, коли думає, що ви прогоріли. Про все те не турбуйтеся. Але ви зараз ніби втратили ґрунт під ногами. Висите, так би мовити, в повітрі. Коли ви повернетесь, ніби за водою, до Оксфорда чи Лондона, життя здаватиметься вам порожнє й безглузде. Отже, не пливіть за водою, не повертайтеся до Оксфорда чи до

Лондона. їдьте за кордон і повертайтеся до Англії з новими надіями. Вирушайте в подорож. Оце я й хотів вам порадити: подорож. Довкола світу. Не на великих пасажирських лайнерах! Ніяких розкішних готелів! Просто, скромно, ближче до людей. На торговельних пароплавах, а на суходолі—верхи. Я переконаний, що вплив буде зцілющий — буквально зцілющий. Подумайте, скільки засобів пересування доведеться вам спробувати, поки ви дістанетесь із Англії до Каліфорнії. Скільки побачите цікавого! А потім, може, ще й книжку про все те напишете.

— Як Конрад,— ^ озвався я.

— А чого ж! — погодився містер Ферндайк спокійно, не виявляючи ані радості від того, що я клюнув на цей гачок, ані сумніву щодо моєї спроможності писати, як Конрад.— ^ Це буде здорове життя. Нерви ваші заспокояться. Ви подолаєте цю свою недугу. І, гадаю, мороки з подорожжю великої не буде. Бо ж Ромер із пароплавства "Ромер і Годен"—* ваш брат у перших. Ви з ним зустрічалися на чиемусь весіллі й дуже сподобалися йому. Його судна борознять усі океани, і він зможе влаштувати вас на котре-небуді?,— хоч не всі беруть пасажирів,— як діловода, супровідника вантажу абощо. Ви зможете попливти хоч на край світу, а світ, як відомо, безкрай. Побачите, як люди працюють, торгують, заживете пригод, справжніх пригод; подивитесь на володіння Британської імперії й на весь світ. Досить із вас горішньої Темзи — цієї річечки, де тільки дітлахам хлюпатися. Випливіть на долішню Темзу, морські ворота всього світу! І там почніть життя спочатку. Ви розпрощалися зі своєю юністю, вона пішла від вас назавжди. Хай так! То й що ж із того, містере Блетсуорсі? їдьте шукати свою змужність!

Містер Ферндайк замовк на хвилику, закашлявся й почервонів. Він трошки вдарився в риторику. Очі його ледь звогли, чи то йому тільки так здалося, бо він скинув окуляри, протер їх і знову начепив—* так само трохи криво.

— Одно слово, містере Блетсуорсі,— рішуче підсумував він,— для початку раджу вам пуститися в тривалу морську подорож. Ваші справи розладнані, але не настільки, щоб ви втратили незалежність. Усе ще можна направити.

Розділ другий.

де оповідається про те, як містер Блетсуорсі пустився в подорож, про його плавання, про те, як він зазнав корабельної аварії, як його покинули самого на кораблі, як з'явилися дикуни і взяли його

В ПОЛОН

МІСТЕР БЛЕТСУОРСІ ВИБИРАЄ СУДНО

У містеровій Ферндайковій присутності я був майже тим самим Блетсуорсі, що й до руїни моїх ілюзій, але як я після нашої другої розмови в Лондоні, коли ми вже докладніше обговорили й ухвалили його план, вийшов із його контори через затишне подвір'я Лінкольнської корпорації в тисняву й метушню Чансері-лейну, я знову відчув страшенну безпорадність, непевність і пекучу потребу чиєїсь підтримки. Десь із глибин свідомості впливав відгомін тих днів тупої розпусти, відлуння брутального реготу, уривки гидких— спогадів. Я спізнав підлоту фальшивих друзів, зазирнув і в темні закутки власної душі. Цього разу, коли я прийшов до містера Ферндайка, він приділив мені рівно двадцять хвилин, тоді глянув на годинника й чемно випровадив мене. Звісно, він радий був допомогти й дуже поміг мені, але тільки побіжно. Мені ж потрібен був друг. Друг, що терпляче вислухував би мої нескінченні нарікання й потішав, підбадьорював мене.

"Море! Подорож довкола світу! Людство!" Все то були гарні слова, і хотілось відповісти на них якнайкраще, хотілося бути здатному на таку відповідь.

Наприклад, сказати б так: "Ваша правда, добродію! Вірте, з мене ще будуть люди, бо я Блетсуорсі!"

Дивно, як легко розмовляти з людиною подумки і як важко сказати їй те саме вголос!

Мені сподобався молодий Ромер, старший за мене всього на якихось десять років. Він також допоміг мені, як зумів, викроївши для мене трохи не півдня. Він розповідав мені про свої судна, що плавають по всьому світі, про переваги того чи іншого пароплава. Запропонував дати мені рекомендаційні листи до своїх знайомих у різних портових містах.

Здебільшого то, правда, просто ділові знайомства, але дехто, може, мені сподобається. Ромер водив пальцем по списку. Чи не схочу я поїхати до Манауса на Амазонці? Це дуже легко влаштувати. Цікавий буде й рейс на Канарські острови, а далі через океан у Бразілію, до Ріо. Або ж... звісно, Канарські острови можна й минути. Іще можна б поїхати на Схід. Якраз незабаром до Бірми повезуть велику партію

пляшок, дешевих швацьких машинок, целулоїдних ляльок, мідяних образків, газових ламп, бавовняної пряжі, патентованих ліків, згущеного молока для немовлят та німецьких годинників. Як мені здається ця думка? А може, я посидів би з цим списком над морським атласом у приймальні?

Усе те тішило мене: здавалось, наче я можу тримати в руках увесь світ і розглядати його, як меню в ресторані.

Кінець кінцем ми зупинились на "Золотому леві", що невдовзі мав відплисти до Пернамбуку й Ріо.

2

МІСТЕР БЛЕТСУОРСІ ПОДАЄТЬСЯ В МОРЕ

Скільки тисяч людей, певно, зазнавали такої ж ілюзії визволення, як і я, коли стояв на хисткій палубі "Золотого лева" й дивився на береги Кенту й Ессексу, що пропливали повз мене й танули за кормою, в тім боці, де лишився Лондон. Мені здавалося того вечора, що я вириваюся зі свого тісного світу в інший, у світ волі й пригод; і де ж мені ще знайти свою змужність, як не в солоних морських просторах?

Неоглядні, низинні, захряслі будівлями портові терени по обох берегах річки, де будинки, трактирні та церкви ніби пливли по воді, між кораблів та барж, лишились позаду. Там, де, натужно чахкаючи, пробирається через Темзу з Тілбері до Гревзенда порон, почали

розпукуватись у присмерку перші жовті вогники, висипати дедалі рясніш, а велетенське місто вже темніло димною смугою на обрії під вечірньою загравою. По один бік річки потяглися розлогі береги острова Кенві, по другий — м'які обриси низьких пагорбів Кенту. Присмеркова синь згусла до чорноти; ось ми порівнялися з засіяним вогнями саутендзьким берегом, довга дамба, ніби палець, тицьнула в нас і повернулася в бік Лондона. Роями вогників на прюзі ночі пропливали назад кентські курорти. Живі очі ліхтарів на бакенах, червоні й жовті, моргали нам ритмічно й значуще; рухливі світляні стовпи позначалц наш курс і западали в пільму за кормою, і врешті ми опинились у чистому морі, лиш де-не-де в

далечині світилися вогники поодиноких суден, засвічені задля власної безпеки, а не для нас.

Мені ввижалося того вечора, наче я впливаю в якусь неосяжну широчінь, а тим часом я вперше в житті опинився в ув'язненні.

У світовій літературі, надто в нашій англійській, дуже поширений вислів "відкрите море". Насправді ж у світі нема нічого відкритого, хіба що дороги та стежки в краях, де живуть зичливі люди. Позаду лишалися вогні й велелюддя, простір, де можна рухатись, розмаїття подій. Лишилась довкола ніч, глупа ніч. Спускаєшся вниз, піднімаєшся знову нагору, ходиш по тісній палубі й неначе дізнаєш смаку безмежності. Повертаєшся до каюти, лягаєш спати. Рипучий світанок просочується в темряву сну, і вогник у розгойданому ліхтарі жовтіє й чадить.

Безтямно озираєшся довкола: врешті починаєш розуміти, де це ти. Бачиш свої речі, ще не порозпаковувані. Все довкола якось чудно гойдається, то вгору, то вниз. І небо за ілюмінатором, і обрій теж вплелися в той повільний, нескінченний танець. Устаєш, одягаєшся, стоячи на непевних ногах; помацки вибираєшся трапом на палубу й хапаєшся за поруччя. Довкола тебе й під тобою—вода, вода без краю, а над тобою вологий вітер та небо. Ото невидимі й незмірні мури твоєї ще не усвідомленої в'язниці. На суходолі кожна в'язниця має принаймні

двері в світ, хоч ті двері й замкнені. А цій тюрмі не треба й замків, ти й так у цілковитій неволі.

Містер Ферндайк із якнайкращими намірами порадив мені вирушити в море. Мій стан він, певно, розумів дуже добре. Але він не знав моря. Він, за звичкою й традицією, вірив, ніби морська подорож, та ще на судні, не пристосованому для пасажирів,— приємна й цікава пригода. Мій дядечко, певно, теж гадав так. Наша Британія править морями, й вони правлять нею, і зранена душа британця в тяжку хвилину звертається до моря, як дитя до неньки. Морські вітри перелітають над нашим островом із краю в край: на щастя Англії, в ній нема місця, віддаленого більш як на сто миль від благодатної стихії. Тож зрозуміло, що й ми, Блетсуорсі, всі тягнемось до моря. Тільки-но ставши на "морські ноги", ми відчуваємося в себе вдома, ми щасливі. Отож і я силкувався почуватися в себе вдома й бути щасливим, але того ранку

мої "морські ноги" ще тремтіли. Все ж я, міцно вчепившись у поруччя, крутив на всі боки головою, мов справжній морський вовк, і мугикав строфу з матроської пісеньки — єдиної, що я знав. Я й зараз пригадую її слова, бо несподівано завважив, як не пасують вони до мого становища, й урвав пісню на півслові:

Глянь, дівчина хустиною вслід Джекові маха,

Весь час, що плаватиму я, чекатиме вона.

Кохана, мріє моряка, ти, зіронько ясна!

Гей, хлопці, разом, гей!

Ту вкрай недоречну пісеньку я курникав, аби відігнати власні сумніви. Бо сумніви гризли мене вже й тоді. Треба було якось пристосуватися до своїх супутників, а вони, як я знав із усіх прочитаних книжок, були люди особливо, надзвичайно,— ба надміру мужні. Наскрізь просолені люди.

Зовні, безперечно, суворі, навіть брутальні, але в душі напрочуд, ніжні й делікатні. Та непривітність, що з нею зустрів мене капітан учора ввечері, та його злість і вульгарність — учора, коли маневрували по Темзі, він нагримав на свого помічника — то тільки шкарубка шкаралупа, що під нею криється самоцвіт душі...

За пароплавом, мов недокінчене оповідання, губився в хвилях пінявий слід; дим відносило вітром убік. В невеличкій рубці на містку, біля стерна, темніла людська постать, та далеко спереду, на баку, видно було чиюсь голову й спину. Більше ніяких "супутників" я не бачив. Тільки хвилі довкола, сіро-блакитне небо та палуба.

І оце, з невеликими відмінами в кольорі води та неба, найзвичайніший краєвид планети Землі, подумалось мені. Три чверті земної кулі — вода. Суходіл — то виняток. Така думка заспокоїла мене. Оті сердеги, що юрмляться на суходолі, відвертаються від трьох чвертей світу. В мені ворухнувся осуд.

Я щиро намагався віддавати шану простій мужності тих п'яťох товаришів, що ділили зі мною цей відособлений шматочок світу мужніх людей. Бо ті п'яťеро мали тепер бути єдиним моїм товариством хтозна-поки. Решти нашої команди, крім невеличкого верткого стюарда Вета, я майже не бачив аж до Пернамбуку, першого нашого порту.

. Вряди-годи мені траплялося вгледіти кочегара, що вийшов на палубу подихати свіжим повітрям, або трьох-

чотирьох матросів, що виконували якусь не зрозумілу мені роботу під командою старшого помічника: а то хтось раз по раз старанно починав грати на гармонії, але так і не доводив до кінця якусь кафешантанну мелодійну, потім раптово вмовкав, ніби гармонію вибивали йому з рук. Іноді погожого вечора матроси купками сиділи на баку, гомоніли, шили або ще що-небудь майстрували; оце й усе, що я пригадую з життя "нижчих верств" у нашій невеличкій моделі людського суспільства. Між

ними й нами пролягала глибока прірва. Було ніби samozрозуміло, що й хочуть вони не того, що ми, й думають не те. Ми шестеро були ніби з ліпшого тіста й жили вищим життям. Розмовляли ми з ними скупко й стримано. Між нами наче панувала якась притлумлена ворожнеча, що могла спалахнути вогнем першої-ліпшої хвилини, тільки-но послабити пильність. Прогулюючись по середині палуби, я відчував, ніби з чорної пащі входу до бака за мною щось стежить, а я був не в такому гуморі, щоб мені подобалося, коли за мною стежать.

Безперечно, мій тодішній душевний стан робив із мене не дуже приємного й терплячого компаньйона тим п'ятьом чоловікам, що їм було нав'язане моє товариство. Мою юнацьку наївність і оптимізм, що показували мені світ у рожевих барвах, уже остудили розчарування й зневіра. Важкі стусани долі відбили мені здатність терпіти людей, я втратив до них довіру, став підозріливий, навіть трохи побоювався їх. Я не намагався уникати їх, замикатись у самому собі, але й не почувався серед них вільно, і тому всі мої зусилля зав'язати зі своїми супутниками теплі, товариські взаємини видавались (та й справді були) нещирі. І наш "старий", цебто капітан,— чи то через таку мою поведінку, чи то через те, що мене йому накинули в пасажери,— з самого початку не злюбив мене.

Він був кремезний чолов'яга з квадратним обличчям, рудуватим чубом, білими віями й вузькими, завжди міцно стиснутими губами. Його невеличкі сіро-зелені очиці в'їдливо позирали на мене.

— Це вже втретє мені підсовують злидня-пасажера на цю трикляту стару помийницю,— пробурмотів він, коли мене привів до нього Мідборо, другий помічник, що йому Ромер припоручив мене ще в порту. По тих словах капітан відвернувся й більше не звертав на мене уваги.

Удруге він зачепив мене знову в третій особі.

— Вете! —ревнув він до стюарда саме ту мить, коли я згадав про вечерю.— Ти покликав нашого панича-сто-ловника вечеряти?

Неабияк збентежений таким початком, я заходився ревно налагоджувати дружні взаємини з рештою товариства. Та геть усі оглядалися на капітана. Механік, що за всіма правилами й традиціями мав би бути шотландець, виявився високим, смаглявим, кучерявим чоловіком виразно семітського типу, з відвислою спідньою губою й такою вимовою, ніби його підібрали десь у пониззі Темзи. Старший помічник був низенький, миршавенький, шпакуватий чоловічок, весь час заклопотаний, що мав звичку несподівано вихоплюватись із якимсь глибокодумним зауваженням і знову надовго замовкати. Він безперестану колупав у зубах і завжди у всьому погоджувався з капітаном, іще навіть не дослухавши його. Мідборо, другий помічник, білявий, кощавий і блідолиций, видимо, побоювався капітана, а щодо Раджа, третього помічника, так той просто до нестями боявся його.

Завваживши таку капітанову надвладу, я зробив помилку, забалакуючи переважно до нього, та ще надто часто; бо капітан, мов коронована особа, має не відповідати на запитання, а ставити їх. А боячись виказати свій страх, я не виявляв до капітана й належної шанобливості. Треба було спершу придивитися, як розмовляють із ним інші, та й собі наслідувати їх.

Крім того, будши ще дуже молодий і мало знаючи світ за межами Вілтшіру та Оксфорда,— адже нещасливі три тижні розпусного життя вже стерлися з моєї пам'яті,— я говорив тільки про себе, про своє оксфордське життя, про книжки, театр та спорт, мовби й справді був бозна-який знавець, та ще про рід Блетсуорсі. Я гадав, що, розповідаючи про себе, викличу й їх на таку саму відвертість, але тепер добре бачу, який я мав здаватись їм обмежений та самозакоханий.

— Ви коли-небудь стріляли з лука, капітане? — якось спитав я "старого".

Капітан на хвильку перестав жувати й не вимовив, а просичав:

— Що-о?

"■"— Із лука коли-небудь стріляли?

Капітан поклав ножа й виделку й звів на мене дуже поважний погляд. Настала довга, якась важка мовчанка.

Перший порушив її старший помічник.

— Я знаю, що це таке,— озвався він.— Лучництво називається. Я якось бачив у Фолкстоні. Стріляють у такі здорові мішені, наче днище з дуже великого кошика, й не влучають. Просто диво, як вони примудряються.

— Дуже гарна розвага,— провадив я.— На зеленій луці, в погожий день.

— ^ Чом би й ні, коли вам більше нічого робити,— докинув механік.

— Це відроджує часи Робіна Гуда та його веселих хлопців,— не вгавав я.— Добру 'давню Англію, її золотий вік. Оперені стріли...— Я вдарився в спогади: — У нас дехто з доцентських дружин стріляли напрочуд влучно.

Більше ніхто не мав чого сказати про стрільбу з лука, й знов запала довга мовчанка. Я вже хотів був спитати капітана, чи не грав він коли в аматорських виставах, та він сам порушив мовчанку, звернувшись до старшого помічника з якимсь дуже спеціальним запитанням про вантаж. Я уважно слухав їхню розмову, сподіваючись, що й мені пощастить укинути слово, але тему мовби навмисне було обрано таку, що я не міг і рота розтулити.

— А що це за перебірки,— врешті-таки спитав я,— що ви про них говорите?

Ніхто мені не відповів.

Кілька днів я силкувався зацікавити їх своїми розмовами та хоч трохи зблизитися з ними, та помалу втратив надію. Ці п'ятеро нізащо не хотіли зближатися зі мною: я їм узагалі не був потрібен. І я врешті облишив свої незграбні намагання. Я став дедалі пасивнішим слухачем капітанових дотепів, помічникових звірень, ме-ханікової балаканини та притакування двох молодших помічників. Але вони встигли сповнитись такої глибокої зневаги до мене й такої відрази до мого товариства, що вже не хотіли дати мені спокій, а почали всіляко підшпи-гувати, дражнити та збивати мене з паителику. Механік вигадав чудову шпильку: спершу він називав мене "містером", та помалу почав ковтати другий склад і врешті став казати до мене просто "міс". Капітан у хвилини

кращого гумору — а такі хвилини звичайно наставали в нього під кінець обіду — починав оповідати масні анекдоти, механік радо підспівував йому, а молодші помічники зустрічали їх догідливим захопленням. Старший помічник сидів, як кам'яний, не виявляючи ні схвалення, ні осуду.

—= Боюся, що ми шокуємо вас, міс Блетсуорсі,— казав механік після кожного анекдота.

Та якось мені пощастило дати йому відкоша.

■— Анітрохи,— відповів я, почувши ті слова від нього всоте.— Я колись здивував у одній пивниці в Оксфорді одного старого п'яндигу, так капітанові до нього, як куцому до зайця.

На добру хвилину всі вмовкли.

— Неймовірна річ,— озвався нарешті старший помічник якось нерішуче, запитливо.

— Той старий знав цілу купу сороміцьких віршиків,— додав я.— Ото почули б ви!

Я справді чув колись кілька таких віршиків і тепер протарабанив два чи три найхвацькіших. Та ніхто не посмів засміятися. Капітан витріщився на мене з-над серветки.

— Не сподівався я такого від вас, міс,— докірливо мовив механік.

Аж тоді капітан добив мене.

— Коли ви не можете поводитися за столом пристойно, міс Блетсуорсі,— суворо сказав він,— то я накажу, щоб вам носили їсти до каюти!

На те я не спромігся гідно відповісти.

— Я гадав, що вам такі вірші подобаються,— промимрив я, вперше за весь час додавши шанобливе "сер", що його ніколи не обминали решта четверо.

Капітан розлючено пирхнув.

Однак після того його балачки за столом стали значно скромніші, та й старший помічник більше не казав, що боїться мене шокувати. Все ж я відчував, що моя присутність вносить якийсь дух ворожості й недовіри, а тепер ще й скованості. А від сніданку до обіду та від обіду до вечері я мусив або нудьгувати на самоті, або спати. Досить було мені наблизитись до кого-небудь із своїх супутників, як він уже бокував від мене. Дні стояли погожі й у рівномірному плаванні здавалися нескінченні; повільно поблукавши в лабіринтах сутінків, вони

переходили в такі самі нескінченні ночі. Стрілки годин" ника ніби спали й не рухалися. Молодші помічники безперестану грали в карти, і хто програвав — був веселий, а хто вигравав — похмурий. Механік цілими днями читав, старший помічник перебував ніби в якійсь летаргії. А капітана взагалі майже не було видно.

Кілька разів я брав книжки в механіка. Він давав їх мені неохоче, по одній, і щоразу суворо попереджав, щоб я з ними акуратно поводився та вчасно повертав їх. Він дав мені зовсім розшарпаний том Гельмгольцевої "Всесвітньої історії", де оповідалось про монгольські царства та Китай, книжку "Як ходити на лижвах" та спогади Стенлі про те, як він шукав Лівінгстона. А сам він майже весь час сидів над Кірковим "Підручником фізіології", силкуючись по описах і таблицях вивчити будову мозку, багато чого не розуміючи й дратуючись тим. Я всіляко намагався заговорити з ним про ті книжки, але міг висловити лиш загальні міркування, йому ж потрібні були тільки факти.

Він сказав мені, що всі ті книжки купив на візочках у букіністів, на лондонських вуличних риночках, і за жодну не заплатив більше як шилінг. Він любив товсті книжки про конкретні речі. Белетристикою він гребував, маючи її за звичайнісіньку вигадку. Читаючи, він завше розтуляв свої товсті губи й чухав щоку. Все, що він читав, ніби осідало в ньому десь глибоко, на поверхні не лишалось нічого. Він страшенно сердився, коли його розпитували за прочитане. Уражено насуплювався й відповідав ухильно або неприязно. Від мене вимагав, щоб я прочитував кожну книжку до кінця, перше ніж узяти другу. Монголи зовсім доконали мене. Я заприсягнувся сам собі, що скуплю в Пернамбуку всі англійські й французькі романи, які лишень знайду.

Про Пернамбуку я мріяв дедалі палкіше. Повільні дні спливали один за одним, майже однакові. Часом трохи дужчав, часом трохи стихав вітер, то більшали, то меншали хвилі; кілька днів стояв нудотний мертвий штиль. Машина стугоніла, судно рипіло й здригалося на розмірній хвилі, все було якесь дратівне: палуба весь час наче шукала потрібного нахилу до горизонту і ніяк не могла його знайти. Матрос із гармонією невтомно

силкувався довести до кінця ту саму мелодію, і знову й знову його перебивали. А мені не щастило ні на х'ви-

лину прогнати з пам'яті ту безмежну, безжальну водяну пустку, що в ній ми були ув'язнені.

Найприязнішими до мене в тому обмеженому світі вид

з

Він знову замислився, видно обмірковуючи, що най

— А де ж ви візьмете потрібний капітал? Людина з н

Найприязнішими до мене в тому обмеженому світі видавались мені зорі, і я чекав, коли вони засвітяться на небі, як чекають зустрічі з другом. Що далі ми просувалися на південь, до тропіків, то більші й яскравіші вони ставали. Молочна Дорога дедалі дужче нагадувала осяйне золоте розсипище. Я був радий, що знаю назви хоч деяких зірок. Оріон і Сіріус я знав добре, Канопус, що підіймався до zenіту, Арктур і Рігель у кутику три-зір'я Оріона я теж упізнавав майже напевне. То були мої друзі, я кивав їм головою. Великий Віз слідом за Полярною зорею скочувався щовечір нижче: я вже почав виглядати Південного Хреста і був розчарований, ледве очам повірив, коли знайшов його. Потім на тло вечірньої заграви почав щовечора впливати молодий-місяць: він щодень виростав, ставав пихатіший, заливав завойований небосхил блакитним саявом і проганяв із нього всі зорі, крім найяскравіших. Я лишався на палубі до пізньої ночі, а потім спав трохи не до обіду, бо ніч була не така нудна, пустельна й важка, як день.

Помалу рани моєї душі затяглися захисною плівкою байронівського презирства, і на якийсь час мені стало багато легше. Я зневажав життєве болото, я сприязнив-ся з зорями. Я вже не так цупко держався за поруччя, а частіше стояв, згорнувши руки на грудях. На зміну нервозній

запобігливості прийшла холодна мовчазність. Я розмірковував про свої розчарування та хиби й тепер знаходив у них якесь сумне задоволення. Що вони знають — ті, хто назива мене міс Блетсуорсі! Але — о боже! — які ж нескінченні були ті дні і як летіли мої мрії до Пернамбуку!

3

СТОЯНКА В ПЕРНАМБУКУ

Коли ми прибули до Ресіфі — така справжня назва порту, що його звичайно називають Пернамбуку,— та стали на рейді, мене знову пойняло таке саме почуття близького визволення, як тоді, коли ми відпливали Темзою з Лондона. Місто неначе розгорнуло переді мною

свої широкі й гостинні обійми. Ми вирвалися з похмурої, безлюдної пустелі, й кожна набережна, кожна вулиця, кожен дім здавалися блаженним притулком після хисткої, іржавої, просоленої залізної посудини, що в ній ми перетнули Атлантичний океан. На бакові стояв гурт моряків, і їхні обличчя та постави зраджували те саме поривання до волі. Тепер я вже знаю ціну всього того, але тоді мене охопила загальна омана. Я був такий радий, ладний навіть із капітаном пожартувати, коли б він своєю поведінкою хоч трохи заохочував до того. Я в думці пробачив механікові все від щирого серця. Дуже важко було зберігати байронічну позу навіть зовні.

Однак тому, хто став бранцем моря, не так легко розірвати його пута. Кожен із отої безлічі привітних будинків, що наче гостинно запрошують до себе прибулого мандрівника, насправді замикає перед ним свої двері на всілякі замки й засуви. А ті двері, що стоять по набережних відчинені, — то пастки для його спраглої, жадібної, самотньої душі. Митниця пильно перевірить його вбоге збіжжя й нібито випустить його на волю, в широчінь нових країв, але там, за митниками й портовими урядовцями, чатує на нього ще один заслін із тих, хто хоче нажитись на його негайних потребах і примхах. Йому пропонують відверто продажне

кохання, нещирю товариськість, заяложені фальшиві втіхи. А коли ціною великих зусиль волі йому пощастить продертись крізь той заслін, він тинятиметься вулицями попід вітринами крамниць, витріщаючи очі на зовсім не потрібні йому речі, серед тлуму людей, що їхні звичаї, погляди й мова зовсім чужі йому. Трамваї та омнібуси ніби закликають його сісти й поїхати в райони й околиці з чудними, не чуваними доти назвами, та, приїхавши туди, він пересвідчується, що нікому там не потрібен.

Надія вмирає тільки з життям, бо життя й надія — це те саме. І от моряк ходить містом, прагнучи влитись в оту легку й вільну течію людського життя, що плине вулицями, така природна й водночас така неприступна для нього. А коли його звільняють із судна, відчуття бездомності тільки загострюється, бо тоді він і зовсім не має вже куди податися, навіть на судно не повернешся.

Коли я надвечір побачив своїх супутників, готових зійти на берег, причепурених задля такої нагоди, я прос-

то не повірив, що всі ми колись ізнову зійдемося на борт пароплава. І все ж ми, звісно, зійшлися. Капітан обернувся на елегантного джентльмена в м'якому капелюсі: з нагрудної кишеньки в нього несміливо визирав ріжок носовичка. Механік хизувався у світло-брунатному костюмі та строкатій краватці. Мідборо й Радж мали неймовірно буденний вигляд у темно-синіх костюмах та котелках. І до міста вони пішли пліч-о-пліч, немов близнята. Змінилися й матроси. Причепурені, вони ніби промовляли своїм виглядом: "Ось дивіться, які ми гарні! Невже ви не зрадієте таким молодцям?" І ось один по одному, окрилені надіями, ми повернулися спинами до "Золотого лева" й зійшли на берег, а старший помічник, що лишився на вахті, проводжав нас заздрісним поглядом. Пернамбуку ж, видимо, і не злякалося, й не зраділо від нашого вторгнення.

Чи пощастить хоч кому з нас продертись крізь усі лабіринти перешкод і добитися врешті до тих людських юрм?

Місто засвітило яскраві вогні, коли ми зійшли на берег, однак зовсім байдуже, без найменшої гостинності і нічогісінько не обіцяючи у відповідь на наші сподівання.

Я бачив іще й інші порти та гавані, але ота висідка в Пернамбуку й досі стримить у мене в пам'яті, як квінтесенція всіх моїх морських вражінь. Море — це частина неосяжного всесвіту, кажемо ми, і тим силкуємось прикрити його страшну відрубність від заселеної землі. Ми споряджаємо наші плавучі комори і посилаємо їх через водну пустелю, а на них мусять пливти нещасні люди, що втратили опору під ногами на суходолі.

Можливо, мої спогади забарвило в такі похмурі кольори те розчарування, що вже опанувало мене цілком; може, я перебільшую ту радість, що з нею всі ми на "Золотому леві" прагнули відокремитись від решти. Припускаю, що саме в ті дні мій песимізм загострився до краю. Та хай там як, а мені й зараз моряк іноді уявляється людиною, що весь час відчайдушно силкується пустити коріння на суходолі, прагне на берег і лишається там, поки змога, поки голод та невміння заробити собі на хліб якось інакше не поженуть його знову в море. І там він знову муситиме жити, як у тісній в'язниці, на баку чи на юті, залежно від свого рангу,

в одній із тих плавучих залізних коробок, напханих крамом, що його він ніколи не споживатиме й здебільшого навіть не знає до ладу, як його споживають. Та щоразу, тільки-но він наближається до берега, в ньому оживає надія вернутись до головного річища людського життя.

Я вибрався до міста сам.

Молодий Ромер дав мені листа до одного комерсанта, що з ним фірма мала дружні стосунки. Він був данець, але вмів говорити й по-англійському. Того вечора я не застав його, він уже пішов додому, й контора була замкнена. Мені довелось навмання вибирати собі готель та шукати, як розважитись. Розваг я знайшов небагато. Пообідав у

ресторані, де господар, швайцарець із Тічіно, вмів трохи по-англійському й поміг мені вибрати страви; а тоді знову пішов блукати вулицями. Вони були або широкі й добре освітлені, або ж моторошно темні й вузьенькі. Спробував я зайти до театру, але мене не пустили: чи то я спізнився на виставу, чи ще чомусь, пояснень я не зрозумів. Я, може, був би пішов за котрою-небудь з повій, що чіплялись до мене, аби не бути самому, коли б хоч одна знала по-англійському не лише кілька непристойних слів. Коли нарешті, стомлений і зневірений, я зупинився біля свого готелю, збираючись увійти, повз мене пройшли Мідборо й Радж, збуджені, червоні, їх вів кудись, щось їм розповідаючи, височенний негр. Отже, вони принаймні знайшли собі провідника й кудись прямують. Мені схотілося піти за ними, проте я стримав себе.

Пам'ятаю, я довго сидів на ліжку, не роздягаючись. "Що я за пропаша душа?—питав я сам себе.— Невже я ненавиджу весь людський рід? Що це скоїлося зі мною чи зі світом, що серед чвертьмільйонного міста я сиджу тут самотній тілом і душею?"

4

ВІЛЛА "ЕЛЬСІНОР"

Містер Андерсен, що йому я другого дня приніс свого листа, хоч і прийняв мене якнайгостинніше, але мало чим поміг мені виплутатись із моїх труднощів. По-англійському він говорив дуже багатослівно й запально, однак

не дуже правильно, бо навчився мови головним чином із книжок, і коли б не перепитувати його раз по раз, то небагато з його речей можна було б зрозуміти. А що те моє нерозуміння видимо дивувало його, я мусив сказати, ніби трохи недочуваю. Але тоді виявилось, що він колись починав студіювати медицину в Копенгагені і ще й тепер любить лікувати своїх знайомих. Не менш як півгодини він длубавсь у моїх вухах. Врешті поставив такий діагноз: слуховий апарат мій цілком нормальний, а

недочування — психічного походження, наслідок безладних юнацьких захоплень. Потім, без угаву говорячи, він повів мене підобідати до того самого швейцарського ресторану, де я вечеряв напередодні. Це чудовий ресторан, сказав він, чужоземці ще не відкрили його.

Він підбадьорив себе якимсь чудовим бразільським вином, міцним, червоним,— назву його я вже забув; і що більше розігрівався, то дужче його англійська мова оберталась на данську, що до неї впліталися французькі вислови й ще якісь романські, видимо, португальські. Але говорив він тепер повільніше, й загалом я вже розумів його краще. Він почав змальовувати мені країну з ворожістю чужоземця, людини іншої раси й віри, чия головна мета — скуповувати чимдешевше тутешні вироби та вивозити їх за кордон, а закордонний крам збувати тутешнім скупим покупцям. Однак одружений він був із бразі-лійкою.

Він розповідав мені страхітливі анекдоти про неохайність, несумлінність і нечесність тутешнього люду, і в мене склалося таке уявлення, що бразільці зрідка працюють на плантаціях цукрової тростини, а свята і взагалі все своє дозвілля марнують на танці, верхогони, картярство, пияцтво, розпусту, гризуться між собою та ріжуться. Під кінець він запросив мене на завтра, цебто на неділю, до себе в гості на заміську віллу — пограти в теніс із його доньками.

Містер Андерсен хвалився, що дочки його знають англійську мову, але вони, видно, знали її тільки на те, щоб її уникати, і я розмовляв із ними та їхньою матір'ю спрощеною, хоч і правильною французькою мовою. Місіс Андерсен виявилася показною чорнявою жінкою середнього віку, що зовсім не приховувала своїх літ і не молодилася. Дочки були високі, вродливі, біляві, золотаво-засмаглі, з дуже гарними темно-сірими очима. Вони одна

з-перед одної намагались розважити мене, поки прийшло двоє молодиків-бразільців, що зразу почали підкреслювати якесь нібито своє право на дівчат і поглядати на мене зизом. Розмова зразу пішла по-португальському й дуже швидко. Мені дали на час ракетку одного з бра-

зільців, і я помітив, що йому не подобається, як я підбираю нею м'яч із землі, але вирішив, що краще удавати, ніби я не розумію їхніх слів, і копирсався ракеткою, як і перше, тільки обережніше. Усі грали в теніс так само погано, як і я, kort був заповишений і не дуже рівний, і тому гра не клеїлася. Врешті, коли в обох бразильців зовсім зіпсувався настрої, нас покликани пити чай.

Містер Андерсен, що пішов поспати, вернувсь уже посвіжілий і залопотів по-англійському ще швидше, ніж доти, а місіс Андерсен воркувала по-французькому. Обидва молодики вперто балакали тільки по-португальському, а панночки скрекотіли так, що часом не можна було добрати, чи вони говорять по-португальському, чи по-французькому з португальським акцентом. Я ж озивався то по-англійському, то по-французькому. В такий спосіб ми ділилися своїми думками про Вагнера, Ніццу, про Петера Корнеліуса (причому мені довго здавалося, що мова йде про Корнуельс, та ніхто того не помітив), про доктрину Монро; поговорили про моральність Едуар-да VII, про особливий чар Парижа та про його велику подібність до Ресіфі, про багатство тропічної флори, про метелики, оси та змії і про новітню моду на бридж. Принаймні мені здалося, що ми розмовляли саме про це. Але моїм співрозмовникам, можливо, здалося щось інше. Мені було приємно погомоніти отак невимушено після силуваної мовчанки на "Золотому леві", але незабаром я відчув, що стомився. Господарі мої, певне, відчували те саме. Але, боячись, що інші помітять та осудять ту втому, кожне іще подвоювало своє завзяття в розмові; тільки молоді бразильці скоро покинули нас, пішли на тенісний kort і почали всілякими вигуками та знаками переманювати до себе дівчат, удаючи, ніби думають, що я нічого не помічаю.

Щоб якось прикрити втечу своїх дочок, місіс Андерсен почала дуже цікаво, але надзвичайно розтягнуто оповідати чи то про незрівнянну барвистість південно-американських колібрі, чи то про незвичайну красу тамтешніх

квітів, чи про те, як чудово міниться якась риба, спіймана в південних морях, чи то про пишноту карнавальних убрань та оздоб, чи то про все те разом, а може, й про щось зовсім інше. Проте розповідала вона прегарно, вельми виразисто й жваво.

— Mais oui,— притакував я,— mais oui!1

Коли я нарешті почав прощатися, вся родина Андерсенів, як того вимагала доброзвичайність, засипала мене запрошеннями приходити завтра, і позавтра, і взагалі приходити. Я так само захоплено дякував і обіцяв приходити. Та в останню мить мовчазніша з дочок внесла зовсім іншу ноту в ті запросини: вона тихо промовила, не дивлячись на мене:

— Ми в будень буваємо зовсім самі...

Я зрозумів, що не прийти буде нечемно. І приходив іще кілька разів.

Коли я згадую ті свої пізніші візити до вілли "Ельсі-нор", мені уявляється, наче я пильно вдивлявся кудись крізь завіси з темного серпанку, сподіваючись угледіти за ними споріднену людську душу. В тих словах і в голосі молодшої з сестер Андерсен примарилась мені якась містична обіцянка тієї жіночої дружби, що її завше жадає й прагне чоловіча душа. Тієї обіцянки вона не справдила, ні разу більше не повторила, а може, й зовсім її не думала давати. Але я жив тією надією в Ресіфі. Я приходив нібито пограти вчотирьох у теніс із дочками і матір'ю, бо в будень ті молодики-бразільці, наречені дочок, були зайняті своїми комерційними справами в місті. Андерсен був, можна сказати, англоман і досить передова людина, і дочки його мали свободу, небачену в Бразилії в ті довоєнні дні. Вони могли навіть кататись на велосипедах по безпечніших околицях і носити короткі, лиш по кісточки, сукні, й комірці в них не закривали шиї наглухо. І ще вони вмiли вживати чудове англійське слово "флірт". Вважалось уже, що молодша міс Андерсен "фліртує" зі мною. Годі й уявити собі більш "англійську" ситуацію!

Та далі я не пішов. Я не підійняв тієї завіси. Одного разу, коли ми були вдвох у садку, мені здалося, наче вона не від того, щоб я її поцілував, але нагода та минула, перше ніж я наважився випробувати, чи це справді

так. А вона, може, вирішила, що я надто несміливий, і більше не давала мені такої нагоди. Тепер я вже не можу виразно пригадати, чому саме я так тоді подумав і чому завагався. І важко собі уявити, який "трикутник" вийшов би в нас із нею та з її нареченим, коли б ми тоді справді поцілувалися. Я купував їй та сестрі дорогі цукерки, а матері приносив цілі оберемки квітів. Ми гатили ракетками по тенісному м'ячеві, розмовляли французькою мовою, іще зеленою й уже нагнилуватою водночас, і знову бралися за ракетки, щоб перепочити від тої розмови. Розмовляли ми не задля того, щоб сказати щось одне одному, а, навпаки, аби приховати, що нам нічого сказати. Та примарна призивітка дружби скоро розвіялась, і коли "Золотого лева" розвантажили та навантажили, я був готовий до відплиття, як і будь-хто з нашого екіпажу.

Зовсім незвичайний настрій, майже схожий на якусь несмілу приязнь, панував на нашому пароплаві, коли місто тануло в вечірній заграві в нас за кормою. Був гарний тихий вечір: погода й далі сприяла нам. Я спитав другого помічника, як він розважався, і він відповів, що мав чортову силу роботи на судні й зміг тільки три ночі пробути на березі. Тоді досить приязно пробубонів щось про недбальство старшого помічника та нездарність третього. А коли я показав механікові ті книжки, що їх накупив, він висловив свою зневагу до них без жодної ворожості до мене. Старший помічник погодився зі мною, що Ресіфі — залізничний вузол із великими перспективами, а третій помічник подав мені сільничку, хоч я його й не просив. Однак капітан лишився непримиренний.

І те дратувало мене.

Капітан мав звичку гучно сьорбати суп, і нараз мені спало на думку передражнити його. Всі злякано звели на мене очі; і капітан, не донісши

ложки до рота, втупив у мене свій погляд, що в ньому видимо прокинулося злостиве зацікавлення.

Я повільно доїв свій суп, сьорбаючи щодалі гучніше. Потім вельми спокійно поклав ложку і став терпляче, з виразом спокійної цікавості чекати, як капітан доїдатиме свій. Але він, весь червоний на виду, доїв його зовсім тихенько. Старший помічник та механік, аби якось його виручити, завели голосну розмову, а старший помічник ще й закашлявся. Мідборо був приголомшений,

проте, зустрівшись із ним очима, я помітив у його погляді не тільки жах, а й повагу до мене.

Тоді мені здавалося, що вигадка моя надзвичайно дотепна, але ввечері, вже в ліжку, мене посів сумнів. Я вже не був такий задоволений із себе.

Я дозволив собі непристойний, образливий вибрик. Мені було соромно. Я ненавидів і зневажав капітана, щоб не боятися його, а тепер от і сам спустився до його рівня. І все ж я й досі боявся його. Ні, я не гідний називатися Блетсуорсі.

5

ПЕРЕХІД ДО РІО

Я так докладно розповідаю про всі мої вражіння в тій подорожі довкола світу, бо хочу якомога виразніше висвітлити ті обставини й умови, що в них поволі розвивалася моя душевна недуга. Бо, сказати правду, вся моя повість — це, по суті, історія психічної хвороби.

Після тої першої катастрофи, що спіткала мою волю й пам'ять, я гадав, ніби то просто прикрий випадок і що я його легко видихаю. Я погодився з думкою, що досить мені вирватися з мого давнього

оточення, з Оксфорда й Лондона, та почати нове життя,— і все налагодиться. Та далі на мене насунули сумніви, і в нескінченні години безсоння в голові моїй поставали вже складніші й да-лекосягліші здогади щодо мого нещастя.

Тяжко вплинуло на мій настрій і те, що погода після Пернамбуку почала псуватися. Я став гірше почувати себе фізично, і те також нагонило на мене прикрі думки. Сліпа стихія ніби об'єдналася з людьми, щоб підривати мою мужність і віру в себе. Невже в мене починається морська хвороба на посміх моїм ворогам? Сама та думка була нестерпна. Та марно я відганяв її. Щоб придушити зрадливу нудоту, я по-дилетантському вдавався до самонавіювання. Випереджаючи систему Кує, я одно умовляв себе: "Я не захворію на морську хворобу! Я не захворію на морську хворобу!" А за обідом того дня вирішив, що вже захворів, і вибіг із-за хитливого столу несподівано й ганебно.

Уночі шторм посилювався. Каюта моя гойдалась і рипіла дедалі дужче, немовби зовсім забувши, що недавно

досить успішно імітувала надійну тверду землю. Вона стрибала, металася, злітала вище й вище, та досить було змиритися з тим злетом, як вона, звівшись дибки, завмирала на мить і стрімголов летіла кудись у безодню. А то раптом лягала зовсім набік. Пароплав наче то вгвинчувався штопором у хвилі, то обертася в човник на ярмарковій гойдалці. Тоді, ніби передумавши, робився ліфтом, що раптом псувався й летів униз, провалюючись у якусь безодню шахту. Або вагончиком фунікулера, що спокійно,, плавно везе своїх пасажирів у якусь запаморочливу ущелину.

Далі мені стало не тільки погано, а ще й страшно. Від жахливих поштовхів увесь пароплав аж двигтів. Спінена хвиля влітала в каюту, немов собака, що шукає свого хазяїна, кидалася з кутка в куток і, намочивши все, втікала. Все неприкріплене качалося по каюті; одна пара черевиків подалась за хвилею, та так і не вернулась. Я трохи не звихнув руки й дуже забив коліно. Карафка з водою вискочила з підставки, мов

дикий кіт, розбилась об стіну, й гострі скалки шалено заметалися по каюті, шукаючи руки чи ноги, щоб уп'ястися в них. П'ять днів прожив я в такому пеклі. Спершу я не міг і думати про їжу, тоді почав потроху їсти, хоч нудота все мучила мене. Я пив гарячу каву дедалі охочіше й жадібно поглинав хліб, що приносив мені стюард Вет.

Чотири чи п'ять днів пробув я отак у своїй каюті, й ніхто не дбав про мене, крім Вета; та ще раз на хвилинку зайшов другий помічник і кілька разів питався про мене механік. Ті дні стали в моїй пам'яті тлом цілої бурі невиразних і болючих думок про все, що гнітило мене до того — та, властиво, й по тому. Я не стільки намагався якось додумати їх до кінця, до висновку, скільки метався та борсався серед них. Мене й тягло на ті думки, й із душі вернуло від них. І лиш безладними уривками я можу щось про них розповісти.

Найголовніше, найістотніше в моєму становищі було ось що: я вступив у життя з непохитною вірою в себе, в людей і світ — і несподівано втратив ту віру. Я втратив усяку певність у собі: я став чужий своїм ближнім і боявся їх. А тепер ще й тіло моє опинилось у нестерпному розладі з тим негостинним світом, що до нього я потрапив. Мені й на гадку ніколи не спадало, що воно може бути таке безпорадне та беззахисне, коли стихія

й випадок отак не знати чого завізьмуться на нього. Вся оця нещаслива, самотня й нескінченна подорож була безглузда від початку й до кінця витівка безнадійного дурня. Навіщо, навіщо я повернувся спиною до свого звичного світу? Навіщо дав старому Ферндайкові випхати мене з нього? Я ж був щасливий чи принаймні коли й не зовсім щасливий, то більш-менш на своєму місці.

Змоклий до рубця, насилу тримаючись на ліжку, що стрибало, мов той цап, і ухиляючись від підступних ударів своїх-таки речей, я в подиві думав: "Невже правда, що колись я був щасливий і спокійний! Невже я колись твердо й упевнено ступав по землі й усміхався дружньо до зір?" Я згадував залиті сонцем пагорби Вілтшіру та вечірні оксфордські вулиці

як щось неправдоподібно й незмінно прекрасне. Чи справді все те колись існувало? От до того світу, до впорядкованого, заможного життя в середній та південній Англії я й був пристосований. Я розумів звичаї, що панували там, міг вірити людям, жити добропорядно, поводитися серед них невимушено й упевнено. Злигодні мої почалися, тільки-но я ступив один крок від того світу. А тепер я все далі й далі віддаляюся від нього!

Але ж чи нормальна оця моя нездатність пристосовуватися?

У голові в мене ритмічно гуло: "Нормально — ненормально — нормально — ненормально..."

От, наприклад, я так прикро страждаю від морської хвороби. Чи й решту мордує оця кволість та нудота? Чи вони всі вже пройшли через це? Чи, може, й тепер так само страждають? Я пильно придивлявся до Вета. Чи він цілком здоровий? Він ходив хитаючись, був блідий, змоклий. Але робив своє діло, носив мені каву. І поки я бабрався в тих чорних думках про свою цілковиту непридатність до життя, може, решта всі — чи принаймні дехто з них — просто не давали волі таким гнітючим думкам?

Може, вони просто товстошкіріші за мене?

І чому всі мене так не злюбили? Чи це в мене якесь ненормальне невміння сходитися з людьми? Чи, може, я просто надміру вразливий? Чи, може, насправді вони всі такі самотні, як і я, тільки не усвідомлюють того? Може, вони й не помічають, як мало спілкуються одне з одним? Та коли всі на світі отакі самотні, то як же

тоді може існувати людське суспільство? В Оксфорді, приязно вітаючи кого-небудь, чуєш у його відповіді таку саму приязнь. Та чи справді воно так? Чи тільки так собі гадаєш? Чи існує взагалі та приязнь? Коли я тепер, загубивши свою молодість, повернуся назад, чи віднайду я знову Оксфорд, і Вілтшір, і дружбу?

А втім, дружба — в особі Лайолфа Гревза — вже сама повернулася до мене задом і відкрила свою фальшивість. І кохання так само. А коли весь той любий серцю світ був тільки сном, коли оця страхітлива бовтанина серед розбурханих вод будить мене від таких снів, то для якої дійсності маю я пробудитися?

Здається, кілька днів я лежав у гарячці й, марячи, розмовляв із Ветом. А потім вітер несподівано стих, сліпуче сонце висушило палубу нашого тісного залізного світу, рипіння й зітхання судна увійшло в спокійний ритм, важкі безладні удари хвиль змінилися розмірним, дедалі плавнішим танцем. Я відчув, що до мене знову повертаються сила й апетит. Вет допоміг мені трохи прибрати в каюті, я, зціпивши зуби, зголив цупку щетину, перемінив білизну, надів чистий комірець, пов'язав краватку й вийшов до обіду.

— Ожили вже? — з повним ротом, ніби аж приязно сказав механік, побачивши мене.— Ну, тепер ви трошки краще знатимете, що таке море.

— Стривайте, біля мису Горн іще й не таке буде,— озвався старший помічник.

— Хочете бобів? — Вет простяг мені консервну бляшанку.

Які смачні й ситі здались мені ті боби!

— У мене колись була одна книжка,— промовив механік,— то в ній писалося про силу хвиль та припливів. Щось страшне! Там були обрахунки. Я їх не зовсім зрозумів, але цифри просто разючі. Тією силою можна побудувати височенну вежу, рухати нею усі поїзди в Європі, освітити трохи не всю землю, і все те пропадає намарно. Дива, еге?

— Щось не віриться,— відказав старший помічник.

— Математика, нічого не вдієш,— не здавався механік.

— Ми ковзаємо по поверхні речей,— устряв я, та ніхто не оцінив такої премудрості.

— Я знаю одне місце біля Ньюгевена, так там щось

будували, щоб використати силу припливу,— здобувся на слово й третій помічник.

— І, мабуть, нічого не вийшло? — спитав старший.

— Усе розламали знову, сер.

— Я так і думав. А на що вони хотіли використовувати ту силу? •

— Не знаю, сер-

— Вони й самі того не знали,— з глибокою зневагою процідив старший помічник.

Капітан на все те не промовив ані слова. Він сидів і замислено дивився кудись просто себе. Обличчя його здавалося блідіше, суворіше й наче ще злостивіше, ніж звичайно. Білі вії прикривали його очі. Мені було цікаво: що він думає?

— Ріо,— раптом вимовив він із якоюсь надзвичайною прикрістю в голосі.— Ріо...

Ніхто нічого не відповів — та й що можна було відповісти? І він не сказав більше нічого. Старший помічник глянув на нього скося, примруживши одне око, тоді знову нахилився над своєю тарілкою.

— В Ріо ви знайдете скільки завгодно матросів. Іще кращих за наших, — сказав механік, раптом угадавши капітанові думки.

МАШИНА ВИХОДИТЬ ІЗ ЛАДУ

Ми прибули до Ріо, а потім Ріо випхало нас назад у море, точнісінько як і Пернамбуку. "Золотий лев", пропахлий кавою, ромом та гнилими овочами, поплив далі, назустріч своїй лихій долі.

Я відпливав із Ріо зовсім пригнічений. Там я почувався ще самотнішим і безпритульнішим, ніж у Ресіфі. Я не мав навіть рекомендацій до когонебудь такого, як Андерсен, отож мусив оселитись один у поганенькому готелі й розважався, як умів,— цебто дуже кепсько. Мене вразило велике, гомінливе місто, тропічна рослинність, сліпуче сонце, пишнота головної вулиці — я забув, як вона називається,— немовби тамтешніх Єлісейських Полів,— і нескінченні курорти та чудові пляжі на узбережжі. Мене дуже здивувало те, що ці південноамериканці мають морські курорти, куди веселіші за наш Брайтон чи Борнмут. Був у Ріо й новий музей красних мистецтв

із безліччю добрих картин сучасних художників, і я стовбичив там цілими годинами. Великою втіхою були для мене й кінотеатри, розкішні, просторі кінотеатри. То була саме золота пора кінематографії, коли можна було вільно й досхочу, без будь-якого ажіотажу, надивитись на екрані на Чарлі Чапліна. Люди в місті • видались мені заможніші й щасливіші, ніж у нас у Англії. Коли б я мав хоч якого-небудь товариша, я, може, розважився б там непогано, але я на той час став уже такий нерішучий, що не спромігся ні з ким познайомитися. Була в мене там і одна любовна пригода з тих, що про них краще не розводиться широко. Яка шляхетна й милосердна могла б бути професія куртизанок, коли б їх не зневажали так і коли б вони вмiли зворушувати й утішати серця тих самотніх людей, що звертаються до них! Але я не міг купити собі нічого, крім вульгарного сміху та щонай-брутальнішого вдоволення жадоби. Я пробував напиться, але після моїх норідзьких пригод у мене лишилась нездоланна відраза до алкоголю. А тим часом усе моє єство прагнуло дружби, людської щирості. Я блукав багатим, пишним містом і питав

себе: як можуть усі оці люди, такі вдоволені й веселі, не відчувати моєї тяжкої туги за людяністю, коли вони справді люди? Чи, може, все це місто — якесь зборисько механічних ляльок, що є тільки подобою суспільства живих і щирих людей? Отакі фантазії спадали мені на думку.

Звісно, я не знав португальської мови. Та хіба, крім мовних, мало є ще бар'єрів між людьми! Я часто чув на вулицях англійську мову, а двічі навіть бачив таких симпатичних співвітчизників! Одного разу — цілу родину з п'ятьох душ, а другого — парочку туристів, чоловіка й жінку, видимо, недавно одружених. Я йшов за ними назирці, аж поки привернув до себе їхню увагу й збудив у них якусь підозру. Я плентався за ними як дурний, не можучи придумати, як із ними заговорити, пробудити їхню цікавість. Моя самотність просто паралізувала мене.

Та й що я, спитав я сам себе, можу дати їм? Хіба я так само не механічна лялька, не жива машкара? Мені ще треба було знайти людський дух не лише в довколишньому світі, а й у собі самому. От коли б, скажімо, всі ці милі люди зненацька загорілися приязню до мене, стали запрошувати поснідати з ними або піти куди-

небудь прогулятися, почали розмовляти зі мною? Що я мав їм сказати? Як би я міг їх розважити, чим би міг їм прислужитися?

І ось весь екіпаж знову зібрався на "Золотому леві". Нас випхнуто назад у море — так у понеділок рано робітник повертається на свій завод чи шахтар до свого забою, бо не має більше куди піти, ані чого робити. Ми повернулись до нашої брязкучої в'язниці й попливли через величезну гавань до виходу в чисте море.

Того вечора вислів "брязкуча в'язниця" дуже пасував до "Золотого лева".

— Містере Мідборо,— наважився я сказати другому помічникові, що стояв якраз поруч мене.— Щось цей наш старий дзигар не так цокає.

—■ І ви! — здивувався він.— І ви те помітили!

— Що-небудь сталося в бурю? — допитувався я.—> Мені ще до Ріо вчувалося, ніби з машиною щось не те. Якись перебої, але не такі помітні, як тепер.

Він підступив до мене впритул і процідив крізь зуби, дивлячись на побережні узгір'я:

— Наш старий упертий, як баран. Коли він сказав, що машина витримає до Буенос-Айреса, то нехай механік хоч розсядеться, він його не послухає.

— Він, видно, й машини не слухає,— сказав я.

Ми відвернулись від берега й стали прислухатися до нерівного стугону машини.

— Розвалюється на шматки. Кожен отакий грук може її доконати. О, чуєте? Підшипники плавають у мастилі, але мастило — це ще не все! А механік сидить та книжки читає.

Я мовчав, чекаючи дальших звірень.

— Послали каблограму в Лондон,— додав другий помічник.— Капітан править своє, механік своє. Станемо на ремонт у Буенос-Айресі. Капітан так наполіг. Як постоїть на годині, то, звісно, дійдемо...

Містер Мідборо обвів обрій допитливим поглядом. Він, видно, не дуже вірив у годину.

— І є ж такі люди,— промовив він.— Весь час господа бога з себе корчить. Як він сказав, так має й бути. А коли виходить не по його, знову

крик та лайка, знову в нього хтось винен. І ніщо його не навчить. Знову він бог і тільки й дивиться, на кому б свій священний гнів зігнати.

МЕХАНІКІВ РЕВОЛЬВЕР

Іще до нашого прибуття в Ріо я невиразно відчував, що в капітана якась незлагодя з командою. Але моя меланхолія не дала мені звернути на те пильнішу увагу. А в Ріо зчинилася якась буча через платню та дисципліну. Зверталися навіть у британське консульство: здійняли гвалт на вулиці, аж поліцай мусив утрутитись.

— Попокрутився наш старий,— сказав Радж до Мід-боро вже на пароплаві.— Зате, може, тепер нам легше буде.

Я не став допитуватися, про що йдеться, вирішивши, що то не моє діло.

Мідборо ще буркнув, що забагато "макаронників".

Я потім став придивлятися до команди й помітив двоє-троє нових облич, а декого не долічився. Гармонія зійшла в Ріо на берег і не повернулася.

Я поміркував трохи, чи не пов'язана з отим розрухом на баку й напруженість у кают-компанії. Мабуть, у капітана то була вже звичка — завжди воювати зі своїми матросами. Він, певно, вважав, що на те він і капітан, щоб зганяти оскому на матросах. Та й на кому ще він міг її зігнати? А може, на отаких торговельних пароплавах не з регулярних ліній завше точиться щось подібне до класової боротьби між баком та ютом, а класова боротьба не знає миру. Та лиш після Ріо мені відкрило-ся, на які страшні речі здатен цей чоловік, що об його похмуру мовчанку та колючі погляди розбивалися всі мої спроби зійтися з ним ближче.

Якось я пішов до механіка — повернути йому книжку "Кооперативні молочні ферми в Данії. З статистичними таблицями й діаграмами", що її механік рекомендував мені як "легку лектуру". Механік сидів і тримав у дебелій руці щойно вичищеного револьвера, а на койці поруч нього рівним рядочком лежали набойки.

— Важкувата у вас цяцька,— зауважив я.

— Яка ж це цяцька,— відказав механік.

— Але ж навіщо вам його тут ладувати? За двісті миль від землі й від людей?

— Отож-бо й є,— сказав механік і неначе замислився — чи варто відкривати мені більше? І, певно, вирішив,

що не варто.— А ви всю книжку прочитали? спитав він за хвилину.— Щось не віриться. Ви тільки знімаєте вершечки з життя, юначе! Скачете через п'яте на десяте. У вас, я б сказав, розум метелика.— Він знову замовк і, бачачи, що я все не спускаю очей із куцого чорно-синього револьвера у нього в руці, пояснив: — Той ваш Оксфорд, по-моєму, пускає в світ самих тільки метеликів та одержну міль. Літають, пурхають та дірочки у всьому прогризають. А як до діла, то ні на що не здатні. Справжній інкубатор для комах отой ваш Оксфорд, і більш нічого.

— Я вашу книжку прочитав усю.

Він зневажливо гмукнув: брешеш, мовляв.

—■ Тепер я можу вам дати тільки "Функціональні розлади товстих кишок" Робінсона. От у вас теж є товсті кишки, а чи будете ви її читати? Де там!

— А ви прочитали мої романи?

— Достоевський пише непогано. Решта — мотлох. А в Достоевського є дещо цікаве. Я обернув ціни, що трапляються в книжці, з карбованців та копійок на шилінги та пенси. Виходить, дещо в них удвічі дорожче, ніж у Лондоні, а дещо більш як уполовині дешевше.

Він заклав у барабан свого таємничого револьвера останній набій, клацнув задоволено курком, прислухався до нерівного стугону машини. Потім, ніби втікаючи від тривоги, повернувся до своєї шафки, повної старих книжок.

8

КРИК У ПІТЬМІ

Я не знаю, що сталося тієї ночі, й досі картаю себе за свою нерішучість. Треба було втрутитися! Я, здається, вже згадував, що мене дедалі дужче мучило безсоння і що я мав звичку вночі блукати по палубі. Але тієї ночі я прокинувся не сам, мене розбудив неначе постріл. Може, мені те лиш приснилося після того, як я побачив механікового револьвера? Або прив'язаний кінець линви ляснув. Та однаково мене поїняла якась тривога. Я сів на ліжку, посидів трохи, прислухаючись, тоді помацки вдягся й піднявся на палубу.

Пароплав перевальцем сунув уперед по розлогих, важких, наче нафтових хвилях, що розбивалися об борт, ледь помітно світлячись. Небо було вкрите тонкими, розшарпаними хмарами, і крізь них, то тьмяніючи, то яснішаючи, просвічував блідий місяць. Я пройшов до баку. Спершу все було неначе спокійне. Високо на містку невиразно маячила в місячному світлі нерухома, мов статуя якогось божества, постать стерничого. На носі під розгойданим ліхтарем теж чорніла така сама непорушна постать вахтового. Потім мені здалося, наче в тіні під палубним вантажем, біля форлюків, щось ворухиться. Я скорше відчув, ніж побачив, кількох людей, що вовтузились, ніби борюкалися, там, і ще одного чи двох, що тихо стояли, мов на варті, в затінку біля входу до кубрика. Тоді раптом

пролунав пронизливий зойк, і чийсь голос, голос молодої людини простогнав задихано:

— Ой! О-ой! Не треба!

На те відповів грубий капітанів голос:

— Будеш ти завтра працювати як належить?

— Буду! Буду, коли зможу! Ой! Ой, не треба! Буду!

Тиша, що настала по цих словах, здалася мені нескінченно довга.

— Відпустіть уже його,— почув я нарешті голос старшого помічника.
— Досить з нього.

— Аякже, досить!—огризнувся капітан.— Такій ледачій свині ніколи не буде досить.

— Не в ньому самому річ,— трохи тихіше відказав старший помічник.

— Ну й нехай усі виходять! — визвірився капітан.

— Старший правду каже,— озвався механік.

Капітан тільки вилаявся. Потім на палубу щось гепнулось, немов кинули бухту линви, і в темряві щось заскиглило, наче набита або налякана дитина. Мене поривало підійти, втрутитися, але я боявся. Я стояв, мов скам'янілий, у місячному світлі. Знову запала тиша. Старший помічник щось промовив півголосом.

— Придурюється,— кинув капітан, потім додав: Підніміть його хто-небудь та відведіть на койку.

І знову глухо стукнуло, наче когось копнули ногою.

На бакові замигтів ліхтар, і я вгледів якісь постаті, що рухались по палубі. Потім долетіла притлумлена мова.

— Я їх примушу слухатися моїх наказів! — почувся капітанів голос.— Поки ми в морі, я на судні хазяїн! І начхав я на британського консула!

Із палуби підняли щось велике, безживне й занесли до кубрика. Постаті капітана, старшого помічника та механіка темніли під червоним сигнальним ліхтарем. Вони стояли нерухомо, спинами до мене, й дивилися вперед. Механік щось сказав зовсім тихо і, як мені видалося, обурено.

— Ідіть к бісу! — визвірився капітан.— Я знаю, що роблю!

Всі троє рушили в мій бік.

—* О! Здорові були! — вигукнув механік, угледівши мене.

— А, пан Нишпорка! — промовив капітан, утупивши погляд у моє освітлене місяцем обличчя. — Шпигуєте за нами, еге?

Я змовчав, та й що я міг відповісти? Вони пройшли повз мене на ют.

В кубрику забубонів чийсь хрипкий голос. Говорив довго-довго; час від часу його перебивали й інші голоси. Команда, видно, вся не спала.

Стерничий наді мною й досі стояв біля стерна, ніби сонний. Вахтовий на носі вже вернувся на своє місце, а може, й не сходив із нього.

Машина, нерівно стугонячи, все гнала судно уперед. Але й місяць у своєму вузькому райдужному колі, серед клаптів хмар, що пропливали повз нього, і море, що хвилювало тихо, ліниво відбиваючи рухливі місячні бліки, стали тепер ніби мовчазними співучасниками якогось страхітливого злочину. Що сталося? Той зойк, що я його почув, був неначе передсмертний.

"Замордували",— майнуло у мене в голові страшне слово.

Я тихенько прослизнув до себе в каюту і не міг зач снути до ранку.

Невже в цьому світі людина не може прожити, не ставши звірюкою?

ПОХОРОН У МОРІ

Уранці Вет сказав мимохідь, що один із матросів увередився і, здається, вмирає. А після обіду, ще мовчазнішого й гнітючішого, ніж звичайно, Радж сказав мені, що той матрос помер. Механіка не було; він порався вниз, біля своєї розладнаної машини. А то б я його спитав. Радж нібито й уявлення не мав, від чого помер матрос. Невже я так нічого й не дізнаюся?

На палубі лежало коло люка щось довге, біле, і, підійшовши, я впізнав обриси людського тіла, загорненого в ковдру. Я постояв хвилинку, дивлячись на нього; четверо чи п'ятеро матросів, що сиділи й стояли довкола, замовкли, коли я підійшов, і дивились на мене якимось загадково. Я подумав був, чи не розпитати їх, але побоявся почути страшну правду або збаламутити їх своїми запитаннями.

Я почував себе так, наче мені кинуту виклик, що його я не годен прийняти. Глянувши вгору, я побачив капітана, що стояв на містку, спершись на поруччя, й ворожим поглядом стежив за мною. Я відійшов до борту, затулив обличчя руками й замислився. Піти розпитати,

матросів? Чи стане в мене духу на те? Я вирішив поговорити спершу з Ветом.

Але Вет затявся на одному: "Увередився".

Другого дня погода, доти хмарна й тепла, почала мінятися. Хвиля стала вища, пароплав хитало дужче й дужче. Гвинт крутився повільно й час від часу зупинявся зовсім.

Увечері відбувся похорон, коли його можна так назвати. Всі вийшли на палубу, крім кочегарів, механіка та трьох чоловік, що помагали йому в машинному відділенні, час від часу зчиняючи своїми молотками оглушливий грюкіт. Зашите в цупку рядюгу тіло поклали на дві намащені салом дошки, ногами до бортового люка, прикрили брудним британським прапором. Усупереч звичаєві, молитву читав не капітан, а старший помічник. Капітан, ніби помінявшись із ним ролями, стояв на вахті на містку. Помічник повагався трохи, перевірів, чи так лежить тіло, а тоді похапцем вийняв молитовника, звів на мить очі до хмурного неба, мов сподіваючись почути звідти щось,

і почав похоронну відправу. Молитви він читав якось уривчасто й наче сердито, немовби протестував проти всієї цієї церемонії. Я стояв біля поруччя поряд із Мід-боро, тримаючи капелюха в руці. І майже всі поскидали шапки. Капітан стовбичив на містку, згорблений і нерухомий, і дивився на нас, мов сова з гілляки. А матроси похмурими купками стояли або сиділи навпочіпки на палубі, лише зрідка перемовляючись. Двоє вже лаштувалися зіпхнути тіло за борт.

Мою увагу спершу так захопила гнітюча напруженість цієї сцени, що я зовсім забув про погоду й не помічав, як різко вона міняється. Я завважив, що на всіх обличчях ніби відбилися якісь лихі передчуття, немовби кожному щось загрожувало, і в моїй голові те зразу ж пов'язалося із таємним тлом сумної події, що сталась на судні. Всім, гадалося мені, рвуться з уст невисловлені звинувачення, погрози. Десь

поза межами влади нашого понурого капітана, на суходолі, чекає на нас закон, нудна процедура слідства, непевне правосуддя. Почнуться доноси, свідчення, кривосвідчення, далі — сумнівний вирок. Які свідчення даватиме оцей от старший помічник, що похапцем відправляє похорон? І що казатиме механік? Чи будуть вони брехати, аби врятувати себе й капітана? Невже те, що сталося в темряві минулої ночі, так і лишиться в темряві? І що бачили матроси? Про що вони знають і про що здогадуються? Чи відбудуться якимись загальними словами? Яка таємниця криється за цією нічною трагедією, чия тут правда? І чи існує тут взагалі та правда? І коли мене викличуть до суду, що саме маю я сказати? І як витримає моя версія перехресний допит?

А старший помічник усе читав молитви. Аж тепер я помітив, що на нас, на бурю в наших серцях насувається ще й справжня, морська буря. Помічник невиразно бубонів, не дуже зважаючи на розділові знаки, а позад нього повільно й невпинно здіймалася хвиля, поки гребінь її підносився вище за його голову, а потім так само повільно спадала, лишаючи його на тлі неба.

І раптом я завважив, що небо те якесь незвичайно ясне, аж біле. Звичайна його синява стала майже сліпуча. Мені вдарила в голову думка: це ж починається шторм!

Я задер голову й окинув поглядом величезну небесну

баню, що в її центрі теліпався на хвилях наш пароплав. Яке страхіття! Укривши вже мало не півнеба, швидко сунула вище й вище грізна синьо-чорна хмара з пошарпаними, завихреними краями. Саме як я глянув угору, ті краї наче кігтястими лапами вхопили сонце, і водяну просторінь довкола залило тьмяним мідно-червоним бляс-ком. На палубу наповзла густа холодна тінь, немовби всіх і все на ній умочили в чорнило. Зате небо з завітрянного боку ще пояснішало, побілішало проти того мороку.

Всі, хто був на палубі, перевели погляди з мертвого тіла, що лежало на двох дошках, на ту чорну запону, що її напинали на всіх нас злі духи стихій. Старший помічник теж глянув угору, перегорнув сторінку й забубонів швидко-швидко, через п'яте на десяте. Капітан щось гукнув у переговорну трубку до машинного відділення, й незабаром машина, що була стихла, знову нерівно застугоніла.

— Ой, кінчали б уже,— прошепотів Мідборо.

Ту мить пролунав страшний гуркіт, мовби вдарили в тисячі литавр, і старший помічник махнув рукою з молитовником двом матросам, що стояли біля небіжчика. Слова відправи стихли. Палуба нахилилась до страшної сіро-зеленої, водяної гори, що здіймалась угору, мов спина велетня кита; білий кокон, що так іще недавно був живою людиною, ковзнув по дошках униз і шубовснув у лискучу, наче масну, воду. Ту ж мить фальшборт, злетівши вгору, закрит усе від моїх очей. Старший помічник, повільно ступаючи вгору по нахиленій палубі, ще дочитував останню молитву, та люди вже розсипались по своїх місцях зустрічати шторм.

Мов батогом, стьобнув по палубі град.

Я метнувся до найближчого трапа, і тільки-но добіг до нього, як ударив грім, наче постріл над самим вухом.

Я ще вгледів старшого помічника, що йшов палубою простоволосий, із розгорненим молитовником у руці, хитаючись, наче п'яний; потім я влетів у люк, скотився трапом униз і трохи не рачки подався до себе в каюту.

ШТОРМ

На той час я вже трохи звик до шаленства стихії, і хоч зносити хитавицю було мені нелегко, та я вже не був такий приголомшений, як

першого разу. Страждав я більше фізично, ніж душевно, і тому можу пригадати багато дечого з тих днів.

І над усім у тих спогадах панує дедалі лютіший капітан.

Дивно, але аж тоді, як він дійшов до нестями, я почав його розуміти. Чи принаймні тепер так мені пригадується, а насправді я, може, зрозумів усе пізніше. Спершу я вбачав у ньому тільки якогось огидного недолюдка. Його затята, відчайдушна боротьба з цілим жорстоким світом за ствердження своєї волі, що її ніхто не хотів зрозуміти, стала ясна мені лиш тоді, як він зазнав остаточної поразки. Як і я, він увійшов у життя, окрилений надіями, сповнений безмірних, хоч і пустих прагнень, мріяв про велич, що її ніколи не міг зажити. Яких лишень утіх, яких висот не обіцяв він собі замолоду! Як присягався сам собі вибитись у люди! А доля невблаганно відкидала його назад на оцю жалюгідну службу, де він мусив бути повсякчас озлобленим начальником таких самих невдах, безжально прибитих життям людей, хазяїном старенького суденця, що його він відверто соромився. Бо він ненавидів свій пароплав, він радий був би втопити його, як консервну бляшанку. Він ненавидів своїх хазяїнів за те, що вони найняли його, та, мабуть, ненавидів би їх іще дужче, якби вони його не найняли. Його за печінки брало, що він мусить возити годинники, швацькі машинки та готовий одяг до Бразилії, каву, цукор, цигарки та бавовну до Аргентини, а звідти з рештками англійських виробів та з усяким набраним у Південній Америці непотребом пертись кудись у іншу півкулю. Адже ж, власне, коли не брати до уваги відстані й небезпеки, він був звичайний биндюжник, тимчасом як інші люди ходили по землі, панували, розкошували, заживали життя. І навіть цю принизливу роботу було нелегко виконувати, і тільки ціною відчайдушних зусиль щастило йому зберігати гідність. То він хотів принаймні в цьому тимчасовому маленькому царстві бути необмеженим

владарем. А команда не хоче йому коритись. Якийсь зарозумілий шмаркач, нікчема з нікчем, прилюдно передражнює його за обіднім столом! Машина не слухається! І погода глузує з його планів. А, згинуло б воно все! Запалось би воно к бісовому батькові!

Погода справді глузувала з нього. Він розраховував добитись до Буенос-Айреса раніш, ніж зміниться вітер. Він наляяв свого механіка йолопом і вивів судно в море з безпечної гавані Ріо. І от, усього за два дні плавби до Буенос-Айреса, налетів шторм.

Життя капітанове стало просто нестерпне, і ті дні безмежного розчарування він прожив у якійсь шаленій люті, мов спійманий у тенета дикий кіт.

-Пробираючись до себе в каюту, я наткнувся на нього. Він ішов середнім проходом, сперечаючись із механіком.

— Я ж вам казав, що не ручуся за неї,— виправдувався той.— Треба було зробити це в Ріо.

Капітан бушував незгірше за шторм. Він сипав прокльонами, здійнявши вгору зціплені кулаки. Механік тільки кривився та знизував плечима.

Я оступився їм з дороги, але раптовий поштовх судна кинув мене просто на капітана. Обличчя його спотворила сатанинська лють, і він ударом кулака відкинув мене до дверей якоїсь каюти. Приголомшений, безпорадний, я не зважився дати йому відкоша: такий великий капітанський престиж на судні. Капітан із механіком вийшли в кормові двері, а я побрався до себе в каюту.

"Золотий лев", то зариваючись носом у хвилі, то спинаючись дибки, змагався з водяним громадям. Не знаю, минули хвилини чи години, та ось щось загрюкотіло, забряжчало, заскреготало: машина зламалась. Нікого те не вразило; скільки я знаю, ніхто не схвилювався, всі стоїчно сприйняли неминуче. Вся команда знала, що до того йдеться, дивно було тільки, що те не сталось раніше і що судно так довго могло боротися з страшним шаленством стихії.

Я вгледів механіка: весь мокрий, із вимореним, але байдужим, як завше, обличчям, хапаючись за стіни, він ішов до своєї каюти. Йому більше не було чого робити. Та й нікому вже не було чого робити на судні, хіба помпувати воду, що заливала нас, та якось стримувати її не-¹вблаганний натиск. Тепер, коли змовкла машина, судно вже не двигтіло, не різало хвилі, а тільки розгойдува-

лось та перевалювалося з боку на бік. Часом воно загрозово поверталось боком до хвилі. А потім знову ми діставали коротку пільгу, наче залога фортеці, що здалась на ласку переможця й чекає, що ось-ось почнеться різанина. Так, наше судно здалось на ласку хвиль, стало їхньою безпорадною іграшкою. Та небагато було в них тої ласки. Вони немовби завзялися перевернути пароплав— коли не сторч, то набік. А ми вже не опиралися. Не дивились у вічі небезпеці. Хвилі били в борти, перекочувались через палубу, аж темно ставало, як уночі, тоді підкидали нас нагору, до світла, й знову, ревучи, жбурляли сторчголов у безодню. Ми були приборкані.

А що, як почнеться теча? Вранці я зважився вибратись із каюти, подивитись, чи не дістану чого попоїсти. Дорогою спіткав Раджа, що теж прямував до камбуза, й перегукнувся з ним кількома словами. Чи нема течі, питаю я? Ні, здається, поки що нема, тільки з палуби, крізь люки заливає. Але з тією водою впоратись можна, сказав Радж; аби лише обшивка не піддалася.

Нічого не вдієш, треба якось триматися. Радіо тоді ще не було поширене, і ми не мали змоги викликати якусь поміч у нашій скруті. Ми були загублені в океані; хіба що випадково могло зустрітись якесь судно та подати нам допомогу. Або хвилі, набавившись нами, викинуть судно на берег. Або ж ми просто підемо на дно. А може, отак і кидатиме по хвилях, поки не вщухне шторм, а тоді будемо дрейфувати. Таке сказав мені Радж.

Наш кок якимсь чудом примудрився розпалити піч і зварити дуже смачну й поживну юшку з м'ясних консервів та сухарів, що знадливо

пахла цибулею. Матроси один по одному пробирались до камбуза, борючись із хвилею, що перехлюпувала через палубу. Кожному хотілось дістати свою пайку тої гарячої смакоти. Всі сьорбали її просто з казанка, навалювались, гукали: "Держись, ти!" — й не дбали ні про який етикет. Та коли раптом на дверях камбуза став капітан у мокрому цератяному плащі, з посірілими від морської солі віями, й ухопився за одвірок, повернувши до нас застигле, перекривлене люттю обличчя, всі розступилися, двоє вийшли швиденько з камбуза, а Вет подав йому окрему миску.

Ніхто не зважувався озватись до нього, і він бурмотів

сам до себе якісь прокльони. Я стояв недалеко від нього, гризучи сухаря, і вловив слова:

— Ми дійдемо до Буенос-Айреса! Дійдемо! Або, присягаюся богом...

— Бог уже своє сказав,— промовили нечутно механікові губи.

— А ця свинота знову без діла? — прогарчав капітан, уп'явши в нас примружені злі очиці.— Заждіть ви в мене, ось тільки стихне вітер!

Та минуло чотири чи п'ять днів — не скажу точно скільки, бо й не дивно, що загубив їм лік,— а вітер не стихав. Ми сиділи по своїх каютах, або, держачись за стіни, пробиралися переходами, або на відчай душі перебігали слизьку палубу по коліно чи й по пояс у пінявій воді. Нас кидало увсібіч, било об стіни й рангоут. Одного разу мені здалося, що я ушкодив собі ребра, і я з півгодини просидів, обмацуючи бік та глибоко вдихаючи й видихаючи повітря. Кок і далі творив чудеса в своєму камбузі й зігрівав нас чим-небудь гарячим — здебільшого, правда, тільки кавою. А поміж тою втіхою ми жили надією. Щоб дістатись до камбуза, нам доводилось пускатись у відчайдушні вилазки крізь кипучі хвилі. Часом мені так і не щастило туди добитись. Окинувши поглядом футів тридцять відкритої палуби, що раз по раз ховалася під спіненою водою, та

нечисленні предмети, що за них можна було вхопитись дорогою, я зважував ризик і вертався назад. Я заніс до себе в каюту бляшанку сухарів, але мене дуже мучила спрага. Наче саме повітря, що ним я дихав, було солоне, і сіль осідала з нього на губах. Мене аж нудило від того невідчепного смаку солі. Напевно, в ті дні всі ми були однаково голодні, вимоклі, спустошені, пошарпані, вкриті синцями. Хвилі ганялись за нами, й саме судно, здавалось, прагнуло викинути нас із себе. Я бачив, як один матрос,— видно, з розпачу,— гепнувся на палубу й покотився вниз, але інший устиг ухопити його за комір, сам другою рукою вчепився в стовпець поруччя й держав його, поки судно вирівнялось, а тоді потяг до безпечного місця.

І ще я бачив одну річ зовсім неймовірну. На палубу до нас попала величезна акула. Над бортом здійнялась висока, шпиляста, мов Юнгфрау, хвиля. Оливково-зеленою горою, люто шипучи, нависла вона над судном, і вітер рвав із неї піняву гриву. Потім усією своєю вагою вона

впала на палубу. Я скулився під капітанським містком. Не вірилося, що це страшне громаддя не розіб'є судна вдрізки або не зажене в страшну глибочінь. Хвиля, шелестячи, хльоснула мене по ногах, тицьнулася у коліна, мов пустотлива собачка. Усе вкрилося спіненою водою, видно було тільки бак та задраєний вхід до кубрика. Потім помалу впливла середня палуба, вкрита кучерявими клаптями шумовиння. І серед тих клаптів, то згинаючись, мов лук, то розпростуючись, клацаючи квадратною пащею, ніби якийсь скажений чемодан, котилась по палубі величезна рибина з білим черевом. Вона була куди більша за людину. Рибина люто біла хвостом, а за нею метлялися пасма слизу, що їх вітер витягував у довгі нитки. Череву в неї було закривавлене. "Золотий лев", здавалось, якусь мить зчудовано придивлявся до нового пасажера, тоді рішучим поштовхом скинув акулу через поруччя правого борту разом із піною, немовби такої гидоти навіть він, старий, пошарпаний морський бурлака, не міг витерпіти.

От що я бачив на власні очі.

ЗАКОЛОТ І ЗЛОЧИНСТВО

За весь час тієї бурі я ні разу не зміг перемінити на собі мокру одягу, хоч довгі години сидів у себе в каюті, вгорнувшись у ковдру та плед. І, скільки пригадую, шторм ні на хвилю не притихав. Він припинився враз, несподівано. Прокинувшись чи то зі сну, чи то з непритомності, я збагнув, що буря минула. Та скільки я пролежав у тій безпам'яті, я не знаю.

Спробувавши сісти, я завважив, що з моїм ліжком сталося щось чудне. Воно вже не розгойдувалося, але утворювало разом зі стіною каюти якийсь трикутний жорсткий лоб, і в тому жолобі я лежав. Я дуже знесилів, виголоднів, змучився від спраги й був зовсім безпорадний, та все ж треба було якось з'ясувати, що це сталося. Вхопившись за кронштейн лампи, теж нахилений, я виглянув у ілюмінатор і побачив, що море, спокійне синє море, лежить похило. А коли ні, то щось інше перекинулось. У кожному разі, моя каюта була напевне перекинена.

Я здивувався. Аж віри не йметься, що я ще міг дивуватися після всього, що зазнав під час шторму. Але

бідний мій мозок був, видно, такий виморений, що йому просто несила було здогадатися, чого це все в каюті так понахилилося й застигло. Я зліз із ліжка й відчинив двері — глянути, чи й у переході все отаке похиле. Так воно й було. Заточуючись, вийшов я на палубу і побачив, що весь пароплав перекинувся. Аж тоді в моєму затьмареному, виснаженому мозку проясніло, і я зрозумів, у чому річ. Блакитна лінія обриву, що її я бачив тепер, була горизонтальна, як і годиться. То судно нахилилось носом униз, а корму задерло догори. Певно, набрало води аж по передню перебірку. Мабуть, і вантаж ізсунувся, бо палуба помітно перекинулася на лівий бік. Замислившись, я взявся рукою за голову й відчув біль. Голова була вся в гулях і саднах: певно, я об щось ударився,

однак коли те сталось, я не знав. Може, мене вдарило об стіну в каюті. Я, певно, довго лежав приголомшений або ж, виморений, дуже міцно спав.

Над пароплавом кружляло кілька чайок. Одна, багато більша за решту, неначе могла без кінця ширяти над водою, не рухаючи розгорненими крилами. Вона крутилась довкола судна настирливо, неначе родич, що чекає на спадщину. Одна чи дві сіли на задертий догори ют. Я доти ніколи не бачив, щоб чайки сідали на палубу, і мене поійняло химерне відчуття, ніби судно покинуте. Потім я почув десь спереду діловитий стукіт молотка, заспокоївся й рушив подивитися, хто там стукає.

На середній палубі, за капітанським містком, зібрався, як мені спершу здалося, весь екіпаж пароплава. Картина була досить химерна. Матроси збилися в дві купки ліворуч. Давно не голені, вони нагадували якийсь підозрілий набрід. В одного рука була вмотана в закривавлену ганчірку. Один чи двоє щось жували, решта сиділи скулившись або стояли в недбалих позах. Вигляд у всіх був похмуро-насторожений. Праворуч лежала перевернута догори дном шлюпка. Біля неї спокійно порався тесляр, прибиваючи дощечку. Йому помагав юнга. На кілі шлюпки сидів верхи механік із револьвером у руці, а позад нього, спершись на корму шлюпки, стояв Радж. Старший помічник теж мав у руці револьвера, а Мідборо невимушено помахував тесаком. Обидва вони стояли спиною до мене й рвучко обернулись, зачувши мою ходу. '

— О! Ви ще живі? — вигукнув механік.

Мені несила було відповісти. Я ступив крок до них,

ухопився за залізне поруччя, послизнувся й сів на палубі, Мені запаморочилося в голові.

— Мені млосно,— сказав я.

— Гей, дайте йому щось попоїсти! — гукнув Мідбо-ро.— Не бачите, що він ледь живий!

Матроси ліниво заворушилися. Врешті один підійшов і тицьнув мені в руку шматок м'яса й сухар. Видно, я справді просто охляв, не ївши так довго. Бо від їжі мені зразу покращало. Я з'їв усе, що мені дали, й випив трохи кави. Сила помалу верталась до мене, і я сидів, оглядаючись довкола.

Згори пролунав голос:

— Він попливе з матросами.

Підвівши голову, я побачив капітана просто над собою, бо місток, нахилений разом із судном, нависав над палубою. Капітан також тримав револьвера наготові. Руда щетина, чотири чи п'ять днів не голена, робила його ще бридкішим.

— Аякже! — озвався високий чорнявий чоловік, видимо, боцман.— Беріть його самі!

— Навіщо він нам здався! — відказав капітан.

— Нічого не вдієш, доведеться вам його взяти.

— Він же наш пасажир...— примирливо сказав механік, і старший помічник, що стояв біля мене, кивнув головою.

— Нічого не розумію...— промовив я.

— Усі шлюпки порозбивало, лишилась одна, вона вже на воді, он там, за бортом,— пояснив Мідборо.— Матроси надумали покинути судно й відплисти на ній, покататись по морю. Як загледіли землю з правого

борту, так їм і засвербіло пливти. Зрозуміли? Тільки... наш старий про те здогадався і попросив їх зачекати. Ось вони й чекають. Бо що б ми робили без них? Тесляр, спасибі йому, ласкаво погодився перед відплиттям полагодити для нас оцю ось шлюпчину. Хоч і пізенько, але все ж зласкавився. Ось які справи.

Тепер я зрозумів, що означають три револьвери.

— Тільки-но хто спробує пересісти в шлюпку, дістане кулю,— застеріг механік, звертаючись до мене й матросів.

— А тесляр попливе з нами,— додав старший помічник.— Покаже, що він покладається на свою роботу.

— Е, ні, ми не згодні,— промовив чорнявий.

— Зате ми згодні,— відрубав механік.

— У морі нам самим може знадобитись тесляр.

— О, теслярство дуже потрібний фах,— погодився з тим механік.— Ви й гадки не маєте, скільки всякої всячини мусить уміти тесляр. Про це цілі книжки написано.

Матроси обурено загомоніли, зашепотілись між собою.

— А де ж та земля? — спитав я другого помічника.— Я нічого не бачу.

Мідборо обвів поглядом обрій.

— Судно весь час обертається,— пояснив він.— Он бачте, де сонце? Вона на заході, під сонцем.

— Нікуди вона не дінеться,— озвався кок.— Тільки якого дідька ми до неї не відпливаємо, оце вже я не знаю. Поквапся там, Джімі!

— Іди к бісу! — огризнувся тесляр.— Ти що думаєш, я тут бавлюся?

— Таж сонце вже заходить!

— А то не мій клопіт.

Повільно, повільно оберталося судно, надвечірнє небо панорамою розгорталося за головами матросів. Воно світилось ясным золотом над олив'яною водою, і перше ніж мені вдарили в очі сліпучі сонячні промені, я побачив на обрії бліді, прозорі, лілово-сірі обриси гористого берега. Одна гора неначе куріла, як вулкан. Потім умить очі мені залило червоно-золоте сонячне сяйво, і все потонуло в ньому.

— А як же ми пливтимемо до берега потемки? — спитав хтось.

— "На захід, друже мій, на захід",— продекламував начитаний механік і тицьнув револьвером кудись ліво* руч.— Перед вами вся Патагонія, як стіна! Хоч-не-хоч, не проминеш. Вона на сотні миль тягнеться. Приставай, де хочеш.

— Це б ми вже на півдорозі були,— промовив той самий голос.

— Себелюбна тварюка,— кинув механік.

— За півгодини я скінчу,— сказав тесляр.— Мені треба перевернути шлюпку. Поможіть хто-небудь.

— Містере Джібсе,— звернувся до старшого помічника капітан.— Скажіть містерові Мідборо, нехай піде з містером Блетсуорсі до кубрика

та винесе наш припас. Ми вчотирьох стерегтимемо матросів. А з вас, хлопці, двоє — тільки двоє, не більше! = хай допоможуть тесляреві.

Берися ти, голландцю, ти плохий і силу маєш. Та пам'ятайте, я пильную!

Йому спало на думку ще одне.

— Треба знайти кілька ліхтарів, містере Мідборо. Бо скоро стемніє. Хай палуба буде освітлена. Я не хочу ніяких сюрпризів у темряві.

Чоловік із перев'язаною рукою плюнув і злісно вилаявся.

— Або ми хочемо...

— Не бійсь! — озвався ще один і роблено засміявся.

Ми з Мідборо перенесли всі харчі з камбуза на той

борт, із якого мали спускати шлюпку, тоді ще пішли до комори, де вже добряче похазяйнували матроси.

— Зайве не завадить,— сказав Мідборо, накладаючи мені на оберемок сухарі.

Поки ми носили харчі, сонце сіло, й синій присмерк швидко погустішав. Запала ніч. Постаті матросів чорніли під двома ліхтарями, що їх Мідборо повісив у них над головами. Капітана нагорі поглинув таємничий морок.

— Готово,— промовив тесляр, випроставшись.— Можете риштуватися.

— Стій! — гукнув капітан, мов батогом ляснув, коли один з матросів ступив до лівого борту.

— Ах ти, свинюко стара! — крикнув хтось пронизливо.— Як дійде до бійки, то...— І урвав, не доказавши погрози.

— Нам потрібен тесляр,— твердо сказав боцман.

— Живий чи мертвий? — чемно поцікавився механік.

Матроси сердито загомоніли.

— Спустіть нашу шлюпку,— наказав капітан,— та поскладайте в неї все.

Зчинилася метушня, шлюпка плюснула на воду, в неї загримотіли ящики, бляшанки, пакунки. Я теж помагав, поки на палубі не лишилось нічого. Радж унизу складав усе.

— З біса мало місця лишається! — гукнув він.

Раптом позад мене щось грюкнуло, задзеленчало розбите скло й стало темно. То матроси враз розбили обидва ліхтарі.

— Біжи до нас, Джімі! — гукнув хтось до тесляра.

— Спробуй лишень! — крикнув механік і вистрілив наосліп, певно не влучивши ні в кого. Матроси один за одним пострибали через борт у свою шлюпку.

— Блетсуорсі! — на свій подив почув я згори.— Блет-суорсі ще тут?

На той поклик я пішов до трапа, що вів на місток. Капітан уже спускався звідти швидко й нечутно, мов велетенський кіт. І не встиг я збагнути, що він надумав, як він схопив мене за комір і штовхнув у відчинені двері Ветової комірки. З несподіванки я не опирався. Почувши, що він бряжчить ключем біля дверей, я теж метнувся до них, та запізно. Він ударив мене револьвером у обличчя; падаючи, я почув його голос, сповнений дикої ненависті:

— Ось тобі, маєш! Жери свій суп! Сьорбай!

Потім двері грюкнули, і я опинився під замком.

Приголомшений ударом, я насилу підвівся й лапнув себе за обличчя. По щоці текла дров. Надворі капітанів голос комусь відповів:

— Не турбуйтеся. Він у великій шлюпці.

Я почав потемки обмацувати двері, наче сподівався якось їх відімкнути. Кричати чи грюкати кулаками мені спершу й на думку не спало, а потім стало вже запізно. Та й однаково навряд чи хто мене почув би. Бо надворі тим часом щось зчинилося, і всім, певно, було не до мене. Я гадаю, що капітан почав стріляти в матросів. Може, просто зі злості. Або навмисне, щоб відвернути увагу від мене. А може, матроси перші щось затіяли. Може, то й не капітан, а механік стріляв. Так чи інакше, я почув три постріли, галас і якийсь сплеск. А потім ритмічно зарипіли й захлюпали весла, і все стихло. Видно, матроси поквапились утекти від капітанової люті.

Запала тиша, мовби хто повільно опустил завісу. Я ще трохи постояв, прислухаючись, та нічого вже не було чути, тільки хвилі розмірно хлюпали в борт.

покинутий

Тільки на світанку я видобувся з тієї комірчини. Висадити двері чи вікно потемки було над мою силу. Але вранці я знайшов у одній шухлядці Ветів струмент, і долотом та молотком — бо викрутки не було — спромігся вийняти замок. Цілу ніч мене душила безсила лють на капітана, і тепер я робив усе немовби на злість йому. Треба бу-

ло жити, щоб викрити й знищити його! Поки я нишпорив у Ветовій комірчині, шукаючи, чим виважити двері, я знайшов там пляшку коньяку, трохи води, сифон із цілим запасом балончиків, сардини й сир у бляшанках, сухарі, кілька коробок фініків та інжиру на десерт і ще деякий припас. Знайшов я також багато сірників, заправлений ліхтар і ще дещо, все акуратно повкладане, щоб не потовклося під час хитавиці. "Капітан міг би мене й у гіршу дірку запхати",— подумалось мені. Виламавши замок і відчувши, що я вільний, я попоїв і, набравши в жменю фініків, вийшов огледітись.

Я мав надію побачити, що судно прибиває до берега, і я зможу наздогнати свого ворога, хоча що б я зробив із ним та його компанією, коли б знайшов їх на патагонському узбережжі, я не міг собі уявити. Я рушив до містка. Палуба була нахилена крутіше в лівий бік, однак глибше судно, скільки я міг побачити, не занурилось. Піднявшись на місток, у рубку, в те священне місце, доти заборонене для мене, я побачив не потрібне тепер стерно й компас у перехиленому нактоузі, знайшов багато морських карт і креслень судна. В найнижчому кутку лежало купою якась мідяне приладдя. Насамперед мені хотілось побачити землю, але вона зникла. Я став спиною до сонця, що саме вставало на сході, й довго вдивлявся в різку темно-синю смугу обрію, але берега, учора такого виразного, не побачив. Я видряпався на дах рубки, проте й звідти не видно було й знаку ані землі, ані чогось схожого на човни. Я намагався переконати себе, що то імла чи ще яка оптична омана сховала берег від мене, але лінія обрію була чітка й незаперечна, мов Евклідова аксіома! Видно, "Золотий лев" дрейфував уздовж берега, й учора нас пронесло повз якийсь ріг. А тепер, мабуть, судно опинилось

навпроти великої затоки. Але земля ще покажеться, неодмінно покажеться!

Та марно я себе заспокоював. Той безкрайї обрїй тяжко гнітив мене, навіював почуття безпорадності. Надїя зразу ж добутися до берега на легкому саморобному плоту розвіялась як дим. А тривкого плота я не зумію зробити, та хоч би й зумів, далеко на ньому не запливу.

Отож я зрікся думки доганяти капітана по теплому слїду. Він із самого початку знав те, що я лиш починав тепер розуміти: я муситиму лишатися хтозна-поки на

цьому розбитому судні. Засмучений, вирушив я оглянути незатоплену частину "Золотого лева". Швидко я, на свою втіху, пересвідчився, що голод мені не загрожує: харчів вистачить, поки триматиметься на воді судно, тобто поки не зміниться погода; а може, воно ще пере-триває й бурю, впевняв я себе. Адже ж протікає воно тільки спереду, а перебірка ціла. В камбузі було вугілля, я міг навіть варити собі їсти. Я мав картоплю, рештки свіжої городини, сушену цибулю, м'ясні консерви. Оглядаючи судно далі, я натрапив на капітанову каюту. Я зайшов туди поміркувати, що ж мені чинити далі, вмоствився на подушці в його плетеному кріслі й став думати, як же мені з ним поквитатися.

Або ж судно приб'є до берега, або ж мене хто-небудь із нього зніме. Існують, звісно, й менш приємні можливості, а тому не завадить написати записку про моє прикре становище й кинути її в пляшці в море. Або навіть кілька пляшок із записками кинути. Треба зробити це негайно. Я почав шукати в каюті паперу та чорнила й мимохіть зацікавився покинутим капітановим майном, що могло пролити світло на вдачу цієї людини.

Очевидно, він читав мало, зате — нещасне, жалюгідне створіння! — зібрав цілу колекцію порнографічних карток, видертих сторінок і цілих номерів французьких та іспанських бульварних журналів. Деякі він,

видно, розглядав, смакуючи, бо дещо на них було енергійно попідкреслюване олівцем. За моїх студентських років таке, певно, сповнило б мене обридженням, та відтоді я вже встиг узнати, які жахливі бурі часом бувають у нашому тілі, і коли я виявив, що мого ворога пекла й жерла невгамовна хтивість, моя злість на нього за той нищий, підступний вчинок, що жертвою його я став, наче якось утихла. Коли його доводили до шаленства такі речі, то його напівбожевілля все ж чимось схоже на ту нестяму, що часом охоплює й цілком нормальних людей.

Він зненавидів мене з самого початку. За віщо, цікаво? Чи дав я йому до того якийсь привід? Може, я нагадував йому кого-небудь ненависного чи яку-небудь прикру пригоду?

Я кинув сушити собі голову цими загадками. Його колекцію я запхав назад у шухляду. Тоді заходився ли-сати записку: "Я, Арнольд Блетсуорсі..." — далі короткі відомості про себе. Я написав, коли ми відпливли з Лон-

дона, зазначив деякі подробиці нашого плавання. "За кілька днів після нашого відплиття з Ріо в нас поламалась машина, пароплав перестав слухатися стерна, в носовій частині з'явилась течя". Добре, далі головне: "Капітанова неприязнь до мене помалу виросла у взаємну ворожість", — написав я й замислився, пригадуючи, як мене покинули на судні та як поводитись інші члени екіпажу. "Які брудні в мене руки!" — завважив я й мимоволі здригнувся. Потім поплентався до своєї каюти, зазираючи дорогою в каюти недавніх моїх супутників. У механіковій каюті я знайшов таємний запас сигар і закурив одну. Вона виявилась досить добра. Серед химерної добірки старих, залапаних, обдертих книжок я знайшов акуратно складені оголошення про передплату дев'ятого видання "Британської енциклопедії" на різних умовах. Проти цін були' надряпані олівцем якісь обчислення: видимо, механік мав намір обтяжити пароплав і мене всім тим сховищем знань. Помешкання старшого помічника виглядало прозаїчніше. Там була біблія, кілька коробок паперових комірців, портрети якихось досить непривабливих осіб і

фотографія будинку; на звороті її був напис: "Останній внесок треба зробити..." і дата.

Радж свої картки забрав, певне, з собою, і найцікавіші в його каюті виявились кумедні цяцьки, куплені, мабуть, на подарунок якійсь дитині. Мідборо, видно, цікавили санітарні умови в морських портах. Мені раптом стало соромно: що ж я роблю! Це ж шпигунство! І я подався в свою каюту.

Там я помив руки, змив кров і бруд з обличчя й перевдягнувся. Тепер я відчув себе знову Арнольдом Блет-суорсі, а не брудною, зжужмленою ганчіркою, що нею був так довго. Мене дуже тішила свідомість того, що я фактично господар судна й можу робити що мені заманеться. Я повернувся до капітанової каюти, докінчив свою записку й почав переписувати її начисто. Та скоро мені здалося, що каюта надто вже пропахла капітаном. До того ж я стомився й на мене налягав сон. Кинувши свою скаргу недописану, я пішов шукати місця, де б вигідно поспати. Після довгих днів негоди мені хотілося погрітись на сонечку. Я переніс свою постіль із каюти на палубу, поклав її коло димаря й ліг на осонні. Корабль обертався, сонце ніби креслило на небі спіраль, і я

подумав, що мене пригріватиме весь час. Тінь від димаря повільно пересувалась наді мною. Непомітно я заснув глибоким сном.

Прокинувся я, весь тремтячи з ляку. Мені приверзлось, ніби капітан десь тут, близько, в човні, й хоче якось потопити пароплав. Іще мені здалося, що чайки більше не літають над пароплавом і що він усе віддаляється від суходолу. Мабуть, я марив. Сонце схилилось на захід. Я підвівся й потягнувся. Та частина палуби, де я лежав, підіймалась над водою найвище, і я вирішив принести ще кілька ковдр і переночувати тут.

Я зійшов на місток, тоді спустився на палубу — глянути, чи не осів пароплав дужче. Пам'ятаю, я довго стояв біля борту. Спостереження мої привели мене до невтішних висновків. Безперечно, судно тепер сиділо в

воді глибше, ніж досі, і до того злегка погойдувалось. Вода заливала палубу, і аби я схотів дістатися на бак, то мусив би брести в ній по коліна. Чи я того раніше не помічав, чи води й справді прибуло? Коли судно нахилилося, вода, клекочучи, вливалася крізь шпігати, тоді виливалась назад. Я спустився трапом у трюм, там було темно й моторошно. Зазирнув до машинного відділення — там теж блищала вода.

Вже почало сутеніти, коли я згадав про Ветів ліхтар і про сірники. Коли висипали на небі зорі й похолоднішало, я з ліхтарем розшукав іще кілька ковдр. Однак вода на палубі непокоїла мене. Я довго не міг заснути й лежав із розплющеними очима, дивлячись на зорі.

13

РОЗДУМИ ПОКИНУТОГО

Тільки вночі я почав розуміти, в якому жахливому становищі опинився.

Я, власне, вже давно збагнув, що відрізаний від усього світу, але гнав ту думку від себе. Надто багато звичок і уявлень тяжіло наді мною, щоб я міг так швидко усвідомити свою цілковиту безпорадність. Досі я поводивсь як людина, що має намір притягти до суду іншу,

котра хотіла її вбити,— хоч і бачить перед собою певні труднощі й перешкоди. Вдень усе мало інакший вигляд, і я ще козирився. А тепер мені заповзла в голову думка, що я фактично вже вбитий і ніколи нікого не зможу притягти до суду.

Які мої шанси знову опинитися серед людей? З холодним відчаєм у серці зважив я ті шанси. Я жив, дихав, їв, фізично почував себе набагато краще, ніж перше, та чи могло все те хоч трохи зменшити мою самотність і безпорадність? Я опинився так далеко від людей, від світу, наче мене викинуло кудись за межі земної кулі. Я не знав напевно, де

перебуваю, та, в кожному разі, "Золотий лев" дрейфував десь багато південніше Байя-Бланки, останнього значного аргентинського порту. Надія на те, що на мене натрапить яке-небудь каботажне судно, була мізерна. А ті, що плывуть у Тихий океан, повз мис Горн, проходять багато східніше. То буде справжнє чудо, коли мене підберуть, перше ніж налетить шторм та доконає "Золотого лева". А він його доконає напевне! Не треба навіть, щоб з'явилась іще де течя або луснула перебірка, судно вже й тепер осіло так глибоко, що висока хвиля залле й затопить середній відсік.

За цими думками мені зовсім вилетів з голови мій ворог — капітан. Я бачив, що я тепер відрізаний від усього світу, й самотність ця може скінчитись тільки моєю смертю. І все ж я помітив, що осягти розумом цього факту я не здатен. Я думав про своє становище так, наче збирався про нього комусь розповідати. Може, людський розум взагалі не пристосований до того, щоб осягти цілковиту самотність? Може, справді, як запевняють новітні вчені, ми не можемо думати, не ворущачи непомітно губами, немов розмовляючи хоча б із кимсь уявним?

Я почав розмовляти сам з собою, не можучи подолати химерного відчуття роздвоєності: наче той, хто говорить, і той, хто слухає,— різні люди.

"А що ж це, властиво, таке — життя? — спитав я сам себе вголос. — Життя, що починається так таємниче в теплі й темряві, а закінчується ось як? Мені здається дивним, неймовірним те, що я мушу плавати по морю, поки не потону; але що тут, властиво, дивного й неймовірного? Я не бачу підстав уважати це за дивне й

неймовірне, бо я взагалі не маю ніяких підстав оцінювати цей факт, крім суб'єктивних. Певно, він здається мені такий дивний тому, що я досі уявляв собі життя зовсім не таким, яке воно є. А які я мав підстави уявляти його не таким? Ніякісіньких. У дитинстві, щоб ми не плакали та щоб росли чемні, доброзвичайні й упевнені в собі, нам прищеплюють усякі ілюзії, що не мають під собою ніякого ґрунту. А коли ми пізнаємо

правду, буває вже запізно викривати ту облуду. Мене навчили думати, що коли я буду чесний, працьовитий і запобігливий, то на віддяку за те матиму щастя, веселощі, безпеку і постійне, тривке, щодалі більше задоволення життям. А тепер маєш! Після таких сподівань я немовби став жертвою бруталного жарту. І ось, на сонечку, ситий і безтурботний — хоч і востаннє в житті,— я можу навіть посміятися з цього жарту, себто сам із себе".

Отак я просторікав, звертаючись до свого слухача, та мій слухач не відповів нічого.

— Жарт? — промовив я вголос і замислився.

— А коли це не жарт, то що ж це таке? Навіщо ця вся комедія, ця жахлива підмана, коли з неї нема кому й посміятися?

Якусь хвилю я сидів, нічого не думаючи, потім зайшов з іншого боку:

— Підманюємо ми самі себе, — відповів я своєму уявному співрозмовникові. — Природа не ошукує, бо вона нічого не обіцяє. Просто ми самі хибно розуміємо її. Оце моє смертне ложе на напівзатопленому судні — просто кінець самовпевненості. Доля завше була суворіша й жорстокіша, ніж ми гадали, тільки ми не мали відваги побачити те. Життя — нерозумніша й тендітніша дитина, ніж здається батькам. Воно ловить гави, падає, забивається. Та яке право має воно потім нарікати та скиглити?

На кожну пилиночку, що запліднює квітку, припадає десять тисяч пилиночок, що летять за вітром і гинуть; так улаштоване життя, і чом би я мав бути винятком?

Ось до чого я дофілософувався тієї ночі. Пам'ятаю невиразно: я сидів навпочіпки й глибокодумно розмірковував про свою схожість із квітковою

пилиночкою. По всій землі розсіяні отакі пропащі пилиночки, що дізнаються про свою гірку долю, коли вже запізно скаржитись.

Природа, розсипавши їх навмання, простує далі своїм шляхом.

Або ж я забув, про що міркував далі, або ж уместився на постелі й заснув.

14

ТЕРПЛЯЧИЙ СУПУТНИК

Другого ранку мої думки знову спустились від високої філософії до капітана. Я прокинувся в поганому настрої, а наморочившись із кавою, поки її приготував,— розлютився ще дужче. Я запрягся сам собі, що капітан мені за все дорого заплатить. Після кави я зразу взявся до діла: тричі переписав свою скаргу, знайшов три пляшки з-під вина чи оцту, з міцними корками (бо на пивні корки боявся покластися), вклав у них свої заяви й добре закоркував. Тоді підійшов до борту й жбурнув усі три пляшки одну за одною чимдалі від судна. Кожна спершу пірнула й зразу ж виринула шийкою догори. І лишилася на місці! Пам'ятаю, мені трохи прикро стало, що ті мої посланці не попливли негайно, та ще й швидко, на північ до цивілізованого світу. Мені, мабуть, уявлялося, що буде саме так. Але вони лишилися на місці й весь час, скільки я був іще на судні, пливли поряд, повільно наближаючись, аж поки прибилися до борту.

Мене пойняло розчарування. Але ще прикріше був я вражений, коли слідом за третьою пляшкою вигулькнула з води лиснюча темна спина, ледь вигнута, з довгим плавцем. Якась рибина — я не мав сумніву, що то акула,— виринула глянути, що ж то впало в воду.

Я вже був змирився зовсім із думкою, що незабаром — не зараз, але дуже скоро — муситиму потонути, але сподівався принаймні потонути гідно. Мене зовсім не вабила перспектива опинитися в воді безпорадною

здобиччю для акули. Яка гидота! На якусь хвилю я навіть відкинув думку про неминучу загибель і почав знову сподіватися, що зрештою мене хтось таки врятує. А тим часом я знепокоєно, невідривно дививсь у воду — чи не побачу акули ще раз.

Мені стало ясно, що до акул у мене якась особлива відраза — така, як ото буває в декого, скажімо, до

котів. Тільки-но побачивши, що поблизу є акули, я вже не міг прогнати їх із думки. Вони так непокоїли мене, що по обіді я пожертвував цілий качан капусти, аби переконатися, що я помилився. Мені привиділась у воді за кормою якась застигла темна тінь; я взяв капустину —> круглий, червоний качан, із тих, що вживають для засолу, — й кинув ним у ту тінь. По капустину мені, певно, довелося спускатися в камбуз, але я того вже не пригадую.

Коли качан плюснув у воду, тінь ворухнулася, зникла й знову з'явилась, описуючи півколо. Хапаючи капусту, хижак блиснув білим черевом. Сумнівів більше не було: тільки акула, хапаючи здобич, перевертається на спину.

Результат мого дослідю виявився дуже переконливий і не дуже втішний.

15

ПОГАНСЬКІ ЗОРІ

Аби не думати про акул, я знову згадав капітана й почав мріяти, як я з ним поквитаюся. Я уявляв собі, як зустрінуся з ним, вимальював в уяві розмаїті сцени зустрічі — в місті на суді, на безлюдному острові, на пустельному узбережжі. "От ми й зустрілись нарешті!" А коли мені набридло те марення, бо в глибині душі я весь час розумів його цілковиту нереальність,— я примусив себе дискутувати з собою про філософські та

релігійні проблеми й довго сидів, заглиблений у них, зусиллям волі женучи з думки той факт, що, так би мовити, стіни в приміщенні, де відбувались ті дискусії, були обклеєні шпалерами з зображеннями акул та капітанів.

Я все міркував про те, чи справедлива та доля, що мені судилася. І не тільки мені самому, а й усім подібним до мене людям. Свої юнацькі великі сподівання я пов'язував не тільки з самопевністю молодості, а й з усією системою релігійних вірувань та ілюзій, що переконує людей коритися своїй долі. Ще студентом я випадково, під час однієї дискусії в курильні, почув про книжку Вінвуда Ріда "Мартиролог людини" й поквапився прочитати її. І от знову в моїй уяві почали зринати похмурі картини історії людства. Я бачив, як жерці розгортали перед народами віровчення за віровченням, щоб прикрити ними, мов завісами, жорстоку дійсність; я бачив, як та торгівля

надіями раз у раз занепадає й раз у раз відроджується. Я думав про довгу низку моїх предків, незліченні покоління, що пробивались крізь століття, крізь життєві бурі до оцього химерного фіналу над спокійними, певними своєї здобичі водами, під палючим сонцем та холодними зорями, що неквапно кружляють по небосхилі, і доля мого роду ввижалась мені тільки застережним символом долі всього людства. Ну що ж, принаймні умру без ілюзій!

Я пригадував, у що вірив малим, і дивувався з власної наївності. Але ще дивніша здавалась мені самопевність молодості. Єдина природна релігія людства, ба й не тільки людства, а всього живого на землі, зводиться до найпростішого догмату: "Все гаразд",— поки який-небудь удар або цілий град ударів не розіб'є тої віри вдрізки. А що лишається тоді, питав я себе?

А нічого. Доля біологічного виду не залежить від долі окремої особи. Життя завше може початися спочатку. Народження й смерть для нього ніби основа й підкання. Воно схоже на шахрая-купця, що може

провадити свої махінації, тільки знищуючи старі рахунки. Отже, я — ніби неакцептований вексель, одурений кредитор, несплачений борг.

Я думав про переможний шлях християнства, цієї останньої для нас, людей Заходу, запони над дійсністю, такої всеосяжної, такої щедрої на обіцянки, такої ще свіжої в людській історії й такої всевладної в тому світі, де я зріс. Я силкувався оцінити його вартість як учення-розради. Звичайно, воно давало розраду. Звичайно, воно заспокоювало. Мільйони душ воно надихало спокоєм і певністю. Та доки зможе воно встояти перед спустошливими пошестями, страхітливими трагедіями життя, що знищують людей міриадами й лишають тільки небагатьох щасливців розповісти про катастрофу? Звісно, щасливець змальовуватиме трагедію з яснішого боку. Адже над ним зласкавились, його пощадили! А та пилиночка з квітки, що впала на кам'янистий ґрунт, уже ні про що не розповість. Чи справді віра додавала людям мужності? В Оксфорді я якось чув, як один сміливий безбожник назвав християнство знеболювальним засобом. Та чи можемо ми поручитися, що ті, хто вмер, зазнавши поразки, не відчували болю? І чи справді християнство дає таку велику втіху й підтримку? А що сказати про інші релігії, гордіші й героїчніші, ті, що існували до Христа? Що сказати

про стоїків? Я перетрушував безладні запаси своїх знань, шукаючи якихось критеріїв у цій плутаній суперечці з ученням мого дядечка, і раптом мені сяйнула химерна ідея, зразу спрямувавши плин моїх думок у інший бік. Вона спалахнула в моїй голові таким відкриттям, що я й тепер іще виразно пам'ятаю її. Може, нічого оригінальнішого я ніколи й не придумав.

Лежачи, я дивився на Південний Хрест, що висів уже низько над обрієм. Судно оберталось, і сузір'я поволі втікало з моїх очей. "Можна було знайти на небі й кращий хрест",— подумав я. Ту мить мені й сяйнуло моє дивовижне відкриття. Я сів і обвів поглядом неосяжну зоряну баню наді мною. Південний Хрест! Одне-єдине мізерне сузір'я лишилось на долю християнства з усіх небесних пишнот. Християнство ще таке "молоде, що небесні зорі ще поклоняються грецьким та перським богам!

Християнство не спромоглося ще завоювати неба! Там, недосяжні й спокійні, панують стародавні боги. Але ж як дивно, що християнство так і не завоювало неба! А то були б там Цвяхи, і Рани Господні, й Священна Кров; з Волосожару, певне, став би Терновий Вінець, а з Оріона — сам Син Людський, що гряде в славі своїй. Планети, певно, були б святыми апостолами, а Полярна зоря — Бог-слово, що довкола нього обертається Всесвіт. Я сидів і дивувався: як це так християни досі не спромоглися на хрещення небесних тіл?

Мене так захопила ця химерна думка, що я забув усю свою зневіру й майже цілу ніч навертав сузір'я до християнства. Я ще перейменовував їх, коли надійшов світанок і вони почали бліднути. Вони гаснули не зразу, а поволі, ніби меркнули. Я обернувся глянути ще раз на недавно перейменовану зірку, а її вже не було. Мене поійняло таке відчуття, наче я простяг руку вхопитись за поруччя, а воно несподівано щезло.

Мені раптом обридла моя благочестива забавка, і я подумав: "Отак меркне й зникає віра в християнські догмати. Разом із моїм поколінням. Ніколи вже Оріон не стане Сином Людським у славі своїй, а Юпітер і Сатурн царюватимуть на небі, коли химерна християнська трійця давно вже забудеться".

Ось про що думав я, покинутий на напівзатопленому судні, зневірений, загублений серед пустельних'обширів південного океану.

АКУЛИ й СОННІ ПРИМАРИ

Та спливав у самотності день за днем, і мені дедалі важче ставало боротися з жахливими сподіваннями й страшними снами. Ті сновиддя були ще страшніші за мої денні думки, і врешті я почав гнати від себе сон, так я боявся тих примар, що обступали мене, щойно я заплющував очі. Мене все більше гнітило відчуття, що судно піді мною осідає дедалі глибше. Спершу я сприймав його остаточну загибель як неминуче, однак не дуже близьке майбутнє; а тепер я весь час відчував, як воно осідає.

Мені не раз снилося, наче я опинився в трюмі, темному й смердючому, а крізь перебірку сочиться вода. І така жива була та картина, аж мені й удень не вірилося, що то був тільки сон. Я по десять разів на день відзначав рівень води на палубі, забував, коли яку позначку зроблено, й сахався від ляку до радості, силкуючись пригадати, котра з двох позначок пізніша. І ще мучив мене страх, що судно потоне, коли я спатиму. Ледве я, було, задрімаю, як мені починало ввижатися, що пароплав іде на дно; я схоплювався й сидів, не можучи заснути.

Один сон принаймні напровадив мене на думку, як уникнути зустрічі з акулою. Ще й досі я пам'ятаю його виразніше, ніж більшість справдешніх подій.

Мені снилось, наче я довго-довго сперечаюся з акулою, і акула, як те може бути вві сні, водночас була капітаном. У тому сні я весь час сидів по пояс у воді,— певно, тому, що з моїх ніг зсунулися ковдри, а ніч була досить холодна. Акула з'явилась у величезній білій камізельці з червоною кишенькою на годинник і спитала, коли ми з нею пообідаємо разом. "А хто ж із нас буде господар,— спитав я,— і хто гість?" Акула, не дбаючи про церемонії, відповіла брутально; "Я тебе з'їм перше, ніж ти потонеш. А в мене така горлянка, що з неї назад дороги нема". Я сказав їй, що вона, певно, ніколи не зустрічалася з моїм дядьком, велебним Рупертом Блетсуорсі, гароу-говард-ським священиком, а то б вона знала, що навіть най-неприємніші обов'язки можна справляти тактовно. "Ти спершу спробуй,— відказала акула,— а тоді вже суди. Грубувата вдача не виключає доброго серця. Ти не бійся, воно не з-так і кепсько. Як я тебе ковтатиму, ти забудеш,

що топишся, а потопаючи — забудеш, що я тебе ковтаю. А ще як я вгороджу в тебе зуби, то ти зовсім спантеличишся, забудеш навіть про те, що тобі кінець настав".

Я відповів акулі, що мене зовсім не цікавлять ті технічні подробиці. Безперечно, за даних обставин вона має наді мною великі переваги, однак домагатися свого так настирливо — це, по-моєму, велика

нечемність. А мій дядько давно навчив мене, що й за їжею можна й треба дотримуватись пристойності.

Та акула не хотіла слухати ніяких повчань. Такі тонкощі, сказала вона, не годяться для моря, а море, зрештою, джерело життя! Хто в морі не жив, той про життя нічого не знає. І не землі вчити море, як жити на світі. Звісно, частина живого повиповзала з моря на суходіл, але то, мовляв, тільки втеча від справжнього життя. Та й то вони, ті, що повилазили на берег, часом озираються на море з жалем. Вони плазують по землі, нітрохи не кращі за стоног, м'якунів та всяку погань, що ховається на дні під камінням. У повітрі нема справжньої густини, нема опори. А тут, у воді, життя — в своїх кращих виявах — відважне, вільне, відверте, одно слово, справжнє. І не прикрите ніякою облудою. От я, бач, сиджу навпочіпки на оцій палубі й крушуся, втрачаючи одну по одній свої пусті ілюзії, й ніяк мені несила розпрощатися з моїм жалюгідним, дохлим суходільним життям. А у неї, богу дякувати, нема ні легенів, ні ілюзій. Чого варті будуть надія й страх, усі поривання людського серця, його мрії про саможертву й славу, коли я пробуду хвилинки дві в паші Дійсності? Бо вона, акула,— це Дійсність! "Ось стрибни на дві хвилини в море,— сказала вона,— і визнаєш, що таке дійсність".— "Стрибай краще сюди, до мене,— відказав я,— і в мене на вечерю буде смажена акулятина".— "Е, ні, буде по-моєму",— клацнула зубами акула. Цю ненажеру дратувала сама думка про те, що й її можна з'їсти.

От тоді мені й сяйнула та блискуча думка.

"А от і ні! — відказав я.— Ти забула про одне. Ти, жалюгідний лантух із тельбухами, тільки й умієш зубами клацати, а не тямиш, що таке судно і що таке каюта. Ось коли цей старий пароплав уже зовсім тонутиме, я замкнуся в своїй каюті й піду собі на дно повз тебе, з усією своєю людською гідністю! А ти тільки тицяти-

мешся писком у дошки та крутитимешся зі злості, бачачи, як обід утікає від тебе! А я піду на такі глибини, куди тобі, нещасний мілководний пухирю, нема дороги, так само як і в повітря".

"Ой, та ж це підлість! — зарепетувала акула.— Скільки м'ясива пропаде! А тобі яка з того користь?"

"Ну, знаєш, коли не любиш акул..." — почав я.

Тут уже їй урвався терпець, і вона, вигнувшись пружиною, стрибнула на мене — так, як колись на очах у мене уявки стрибала на палубі справжня акула. Я кинувсь на неї, й ми стялись у запеклій боротьбі. Прокинувшись, я побачив, що вчепився конвульсивно у власний матрац.

Відтоді я вирішив, що надалі спатиму тільки в каюті й замкнуся зразу ж, допіру відчую, що судно має от-от потонути. Я реготав, радіючи, що пошив акулу в дурні, навіть як уже зовсім прокинувся.

То був один із моїх найприємніших і — коли можна так висловитися про сон — психічно найнормальніших снів.

Та снились мені й інші — певно, такі страшні, що пам'ять не зберегла, викинула їх. А від таких снів під безнастанним гнітом страху я дуже швидко перейшов до гарячкового марення наяву. Але й те марення здебільшого повите ніби туманом і пригадується мені тільки невиразно.

Та добре пам'ятаю, як одного разу я гасав по палубі з тесаком у руці, шукаючи велетенського спрута з капітановим обличчям, що повільно, але вперто обплутував судно своїми майже невидимими мацаками, стискав його міцніше й міцніше, ладнаючись затягти його — й разом з ним мене — в безодню. Та коли я натрапив на один мацак і порубав його на шматки, виявилось, що то просто уривок старої линви. А то ще вночі мені приверзлося, ніби пароплавний димар — насправді не димар, а капітан, що лишився на судні, обернувшись димарем, аби упевнитись, що судно таки потоне. Мене охопили страх і ненависть до того димаря, я підскочив до нього й почав оскаженіло рубати його своїм тесаком, щоб скинути за борт і полегшити судно, що й так було обтяжене водою й перехилялося набік дедалі дужче.

ОСТРІВ РЕМПОЛ ЗАВІТАВ НА БОРТ

Я зовсім не пам'ятаю, як з'явилися на судні дикуни. Мабуть, я був тоді непритомний.

Лежачи на юті, я розплющив очі й раптом побачив, що двоє їх стоять наді мною й пильно мене розглядають. Вони були зовсім голі, з темно-брунатною шкірою. Обличчя в них були надзвичайно люті, потворно потатуйо-вані. Чорні чуприни туго стягнені ззаду. Дикуни стояли, спираючись на довгі списи, й тупо дивилися на мене. Обидва повільно й невпинно ворушили важкими щелепами, ніби жуючи щось.

Хвилинку я теж дививсь на них, кліпаючи очима, тоді став протирати їх, думаючи, що то ще сонне привиддя. Але мана не розвіялась, і, впевнившись, що дикуни справжні, я вхопив свого щербатого тесака, що лежав біля руки, й зірвався на рівні, готовий захищатися.

Та один дикун схопив мене за руку; вдвох вони подужали мене зовсім легко.

Розділ третій,

де розповідається про те, як містер Блетсуорсі опинився серед дикунів на острові Ремполі, про його перші вражіння від їхньої поведінки й звичаїв; про те, як він побачив мегатерія, велетенського земляного лінивця, прадавню тварину, що збереглася ще на тому острові, а також про незвичайний спосіб життя того мегатерія; далі про вірування ремпольських остров'ян, про їхні шлюбні звичаї й закони і, нарешті, про те, як він змальовував остров'янам цивілізований світ та як на острові вибухнула війна

СТРАШНИЙ ПОЛОН

Я дуже хотів би розповісти про свої пригоди на острові Ремполі у тій послідовності, в якій вони відбувались і в якій вони розгортаються тепер у мене в пам'яті. Однак, на жаль, мушу нагадати, що розум мій був тоді затьмарений і через те в моїй розповіді траплятимуться неясності й плутанина. Може, іноді я навіть не зумію пригадати, що сталося раніше, а що пізніше. Отож я й попереджаю про те читачів. Я марив у гарячці, коли дикуни схопили мене, і ще, либонь, довго був тяжко хворий душевно, а як на їхню мірку — просто божевільний.

На моє щастя, в цих дикунів — неприторенних людо-жерів, що невтомно й нещадно полюють на своїх ближніх, панував забобон, ніби м'ясо божевільного — табу, і хто його з'їсть, неминуче помре. Навіть більше — як і багато неосвічених людей у всьому світі, вони відчували перед божевільними якийсь побожний страх. Вони гадали, що божевілля — це особлива відзнака, що її посилає людині їхня Велика богиня. Ось чому ці людожери дали мені притулок, годували мене, й я мав серед них таку волю, якою, певне, не тішився б у культурнішому суспільстві.

Оскільки тепер мої спогади будуть уривчасті, наче сторінки, вичитані з книжки, розгортаної навмання то там, то там, читачеві дещо з розказаного може навіть видатися зовсім неймовірним. Він волів би — не заперечую, волів би й я! — щоб повість розгорталася безперервно й послідовно, з усіма подробицями. Звичайно, він багато що проминув би в такій детальній розповіді, але його принаймні тішило б те, що все там є. А так обминати дещо доводиться мені. І мушу визнати: я сам ніколи не мав такого відчуття, що там, цебто в моїй пам'яті, є все. Навіть у перші дні свого полону я мав сумніви щодо того.

Я пам'ятаю, як живих, тих двох дикунів, що схопили мене, пам'ятаю навіть сморід згірклого лою, що ним були намащені їхні надзвичайно м'язисті тіла. Ще виразніше пам'ятаю, як я боляче забився об снасть піроги, коли мене кинули туди. Мені й тепер наче в спині від-

дається, як згадаю. Мене кинули на купу щойно спійманої риби, ще живої; вона билась і тріпалась піді мною й біля мене, я весь убрався в

сріблясту луску. З облявків звисали мережі. І ще я виразно пам'ятаю, як переступали через мене й наступали на мене дикуни, спускаючись у пірогу зі здобиччю, награвованою на судні. У моїй пам'яті відбився ніби химерний візерунок із п'ят, литок, колін та брунатних тіл. Ті люди були страшенно брудні. Ще я пригадую, як ми пливли до берега, як веслярі розмірно гребли рудувато-чорними веслами.

Берег був високий, скелястий. Скелі ті видались мені напівпрозорі. Не знаю, що то була за гірська порода; пізніш я багато шукав чогось подібного в музеях, щоб дізнатись її назву, але так і не знайшов. Вона нагадувала напівпрозоре синювато-пурпурове скло, з великими вкropленнями червоної барви, по краях рожевими. В тому камені вилися зовсім непрозорі жилки, білі, як мармур. Світло проникало в той мінерал і відбивалось ізсередини, мовби в самоцвітах. Мене, зв'язаного й переляканого, все ж уразила та краса.

Ми підпливли до берега й звернули в якусь вузьку затоку, що звивалася поміж скель. Ярдів за сто від гирла тієї затоки, неначе на сторожі, височів химерний витвір природи — нависла над водою скеля, що нагадувала жінку з виряченими очима й роззявленим ротом. Над її головою здіймався ще потрісканий кам'яний слуп, мовби рука з затиснутим у ній києм. Очі були обведені білим, а в западині рота поцятковано білим і червоним: видимо, те мало означати зуби й кров. Та машкара здавалася вельми виразиста, потворна й жорстока в яскравому вранішньому світлі. То, як я дізнався згодом, була Велика богиня, що вітала своїх рабів. Дикуни спинили проти неї свою пірогу й підняли догори весла, вшановуючи її. Передній весляр дістав із дна й кинув богині здоровенну рибину; другий перехилився назад і підняв за чуба мою голову, ніби показуючи мене своєму божеству, а потім штурхнув назад, до решти здобичі.

Справивши цей обряд, вони знову взялися за весла, і скоро попереду показалася смужка спадистого берега під стіною скель. На тій смужці стояла ціла юрма нетерплячих дикунів. Наш стерничий пронизливо крикнув, і йому здалеку відповів цілий хор голосів.

Усе те вкарбоване в моїй пам'яті дуже виразно, як і клітка з колючого гілля, куди мене вкинули невдовзі. Та все ж і на цих спогадах лежить — не сказати б якась тінь, бо для цього воно надто невідчутне, — але якийсь ніби відлиск, що робить їх не зовсім імовірними. Навіть тоді мені самому якось не вірилось у все те, щось мене бентежило. Незважаючи на витонченість моєї оксфордської науки, я все ж знав географію досить добре й пам'ятав, що патагонці — люди дуже високі на зріст і світлошкірі та що вони кочують окремими сім'ями і живуть в шатрах із шкур, а тим часом мене привели до якогось великого селища. І ніколи не траплялось мені чути, щоб на тому узбережжі були десь напівпрозорі скелі й отака пишна рослинність. Я гадав, що, прочитавши в дитинстві безліч пригодницьких книжок, я повинен знати хоч що-небудь про всі отакі дикі народи, що не піддались іще цивілізації. Але те місце — згодом я виявив, що то взагалі був острів, а не південноамериканський суходіл — не вкладалось ні в які мої уявлення ні з географічного, ні з етнографічного погляду. І те саме, мабуть, скаже про нього й читач.

Я можу тільки просто й правдиво змалювати все так, як я його бачив. Водночас усі ті події були для мене й цілковито реальні, й несумісні з реальністю. Лежачи в тій рибальській пірозі, зв'язаний, потовчений, під наглядом стерничого, що весь час гидко ворухив щелепою, і спостерігаючи гру м'язів на спинах веслярів переді мною, я не міг вірити, що все те мені сниться, і все ж я нездатен був собі уявити, що діється воно в тому самому світі, звідки я прибув, у тьому самісінькому світі, де стоїть Лондон. Невже то просто якийсь химерний закрутень у часі й просторі заніс мене на тому напівза-топленому судні кудись у інше століття чи на іншу планету? Чи, може, оця звивиста затока — то щось на взірєць легендарного Стіксу, а ці веслярі відвозять душі людей, загиблих у житейському морі, на береги іншого світу?

Звідки може той, хто ніколи не вмирав, знати, що таке смерть?

Може, цей кошмар і є смерть?

СВЯЩЕННИЙ БЕЗУМЕЦЬ

Нібито вмерши один раз, я мав усі підстави сподіватися, що дуже скоро мені доведеться вмирати ще раз. Коли мене витягли з піроги, юрма на березі стовпилась навколо мене, виявляючи жадібну цікавість. Я не можу достоту змалювати, як дикуни мене оглядали. Я силкувався поводитись гідно, але вони нітрохи не зважали на мою поведінку.

Один дикун, видно, мав над рештою якусь владу. Коли йому обрид той галас, він відігнав смердючу юрму від мене, б'ючи та штурхаючи тих, хто його не слухався. Він був зморшкуватий, присадкуватий, горбатий; на голові мав щось ніби корону — високий циліндр, скручений із якогось велетенського висушеного листка. Голос у нього був гучний і владний, руки довжелезні, м'язисті, волохаті. Важенна спідня щелепа відвисала, величезний рот наче ніколи не закривався. Він, видимо, лаяв своїх дикунів за їхню жадобу. То він звелів, щоб мене вкинули в клітку. Я спробував порозумітися з ним на мигах, але він звернув на те не більше уваги, ніж різник на бекання вівці в своїй оборі.

Клітка та являла відкриту зверху загорожу з товстих жердин із такими величезними колючками, яких я зроду ще не бачив. Жердини були позв'язувані міцними ліанами. Загорожа мала ступнів десять завдовжки й завширшки. З меблів там була тільки лавка з такого самого твердого рудувато-чорного дерева, як і весла в пірозі. На вичовганій ногами землі видно було сліди бранців, що побували там до мене. Долі біля ла"ки стояла тиква з водою й лежало якесь борошнисте коріння. Мене залишили в тій клітці під охороною дикуна з довжелезним списом. Решта дикунів, чи принаймні молодші жінки та діти, все товпилися довкола, розглядаючи мене крізь просвітки в частоколі. Спершу вони перемовлялися та підштовхували одне одного ліктями, і найменший мій порух викликав вибухи реготу та вищання. Та незабаром вони стихли й мовчки дивилися крізь шпарини на мене. Частина порозходилася, але й лишилося ще багато, і з усіх боків я бачив вирячені очі та червоні пороззявлювані роти. Хоч куди я

повертався, скрізь зустрічав такий самий погляд застиглих блискучих очей. Рятуючись від тих поглядів, я сів на лаву й затулив обличчя руками.

В тій вузькій ущелині ніч упала швидко. Та й зі смерком ті роззявляки розійшлися не зразу. Я чув, як вони гурт за гуртом відходять, тупаючи й човгаючи ногами та перешіптуючись.

"Боже мій! — подумалось мені. — Як же мені тут зберегти життя!"

По тій думці я зрікся ще однієї зі своїх ілюзій. "Ми не можемо зберегти своє життя,— сказав я сам собі.— Що це за дурницю я верзу! Хіба це від нас залежить? Ми тільки переконуємо себе, ніби живемо з власної волі. Насправді ж нас якась сила штурляє із сьогоднішнього дня в завтрашній, не питаючи, хочемо ми туди чи ні. Отак буде й зі мною. Що ж спіткає мене завтра?"

Я силував себе думати про високі, поважні речі, бо ж то була, напевно, остання моя ніч на цьому світі. Але я був надто стомлений, щоб думати про високі й поважні речі. Я думав тільки про ті блискучі пильні очі та про зловісну жадобу, що світилася в них. Нарешті я заснув.

Ось поти я пам'ятаю все дуже виразно. Далі знову мою свідомість повиває туман.

Можливо, я почав марити, розмовляти сам із собою або співати. Може, я робив щось іще химерніше. Але цілком несвідомо я зробив для себе найкраще, що лишень міг.

Напружуючи пам'ять, я ніби крізь туман бачу велику тьмяно освітлену печеру, де височить дерев'яний бовван Великої богині. Я стою біля того боввана, і якісь лисі діди незрозумілими знаками силкуються црсь у мене випитати. Я, сам не знаючи чому, відповідаю теж якимись химерними знаками. Потім я лежу на сонці голий, зв'язаний, а жінки поливають мене гарячою водою та шкребуть з усієї сили моє тіло. Далі наді мною справляють якийсь страховинний обряд: мені підносять дві посудини — одну з молоком із горіха буга, другу з кров'ю. Від того, котру з них я виберу, залежить усе. Я сиджу, мов заглиблений у самоспоглядання

Будда. Врешті вибираю кров. Юрма довкола радіє, всі всміхаються, і мене примушують випити ту кров. А вегетарі-

анське молоко погордливо виливають. Усією тією церемонією керує стариган у циліндричній короні.

І ось я вільно ходжу по селищі. Дітлахи вже звикли дивитись на мене шанобливо. Багато часу минуло, багато дечого запало в непам'ять. Я вже розумію майже все, що кажуть дикуни, й сам можу трохи говорити по-їхньо-му. На плечах у мене шорстка волохата шкура молодого лінивця; череп його вкриває мою голову, як шолом, а кігтісті лапи звисають спереду на груди. На острові Ремполі ще й досі збереглися велетенські земляні лінивці, і я вже бачив невелику черідку цих химерних страховиськ, що пасуться на нагір'ї над нашою долиною. Ця тварина кидає своїх малят напризволяще, вони гинуть, і дикуни здирають із них шкури.

В руці у мене патериця з темного твердого дерева, вся порізьблена непристойними зображеннями й оздоблена перламутром та акулячими зубами. Я думаю про те, яку сенсацію викликав би серед своїх оксфордських знайомих у цьому вбранні, й із тією думкою в моїй голові наче розкривається якесь віконце, до мене повертається пам'ять. Я був колись Арнольдом Блетсуорсі! Хто я тепер? Що з мене стало? Я священний безумець племені. Я наділений пророчим даром. Найкраще те, що, коли я здоровий і вгодований, плем'я процвітає; а коли я захворію, йому стане скрутно. Мені поставили курінь поміж куренів дикунської старшини і оздобили його людськими черепами та гомілками лінивців. Я ласую ніжним, схожим на свинину м'ясом, що мені приносять, і ніколи не питаю, з якого то звіра м'ясо. Але здебільшого моя пожива рослинна. Якраз тепер усе плем'я дуже занепокоєне тим, що я не хочу взяти собі жінку. А я не хочу брати собі жінку, поки вона не помиється, ал^ж у їхній мові зовсім нема слова, що означало б "митися". І навіть на мигах я ніяк не можу їм того витлумачити. Одну з пропонованих мені дівчат відвезли на човні в море й утопили, вважаючи, що виконують моє бажання.

Отак ожила моя пам'ять і все, що я побачив і зазнав серед дикунів, улилося в мою, давнього Арнольда Блетсуорсі, свідомість.

Все минуле постало тоді переді мною вмить, ніби з нічого, з небуття. Виникло, живе й виразне, під блідо-блакитним, чужим небом. Мені пригадався Оксфорд, як

чистеньке, гарне, затишне містечко, де я прожив невинну, сповнену надій юність. Тепер він мені видавався безмежно любий. Я уявляв собі велику браму Летмірського коледжу, залитого місячним сяйвом, таку, як я одного разу милувався нею, повертаючись додому після довгої, палкої дискусії, з приятелями в курильні: ми говорили про великі діла, що чекають нас, про творчий дух Оксфорда, що так відрізняє його від сухого матеріалізму Кембріджа, про Родса, про "тягар білої людини", про характерні риси англійської вдачі та про всякі подібні високі предмети. Тепер тодішній Блетсуорсі кликав здалеку-здалеку оцього, вбраного в звірину шкуру, увінчаного черепом дивака, що носить у руці оздоблену непристойностями патерицю й жує "всеочисний горіх", спльовуючи згідно з ритуалом.

Що сталося зі мною? Що я тут роблю?

Переді мною простягалась брудна вулиця селища, на ній порпалося в смітті кілька курей. Курені були розкидані обабіч неї як попададя, при кожному був невеличкий дворик, обгороджений колючим плотом. Трохи віддалік, біля входу до свого куреня, стояла гола жовтошкіра жінка з відвислими грудьми — видно, вигодувала вже не одну дитину. На голові вона тримала череп'яного глека. Вона допіру принесла води з горішнього джерела й зупинилась подивитись на мене. Просто переді мною, і праворуч від мене, і ліворуч, за швидкою річкою, височіли кам'яні урвища. Бо ці чудні люди серед такого сонячного краю воліли гніздитись в ущелині, що її й вітер продував рідко і що в ній застоювались усілякі смо-роди. На кам'яних терасах праворуч видніли курені старшин племені й росло кілька миршавих, покорчених дерев. Поміж скелями вилася стежка, піднімаючись до сонячної, широкої, зеленої рівнини нагір'я. на

важко ступаючи, йшов я вулицею. Я підчепив якусь хронічну пропасницю й не міг рухатись так легко й моторно, як колись у Оксфорді. Серед дикунів узагалі ходило багато "заразних хвороб, і мало кого минала гарячка, різні запалення, чиряки, лишаї, короста тощо. Від природи то були люди міцні, однак поспіль заражені всякою гидотою через свою неохайність. Того ранку я був якийсь млявий, наче років на двадцять старший. Череп лінивця давив мені голову, а шкура, погано вичинена, смердюча, цупка й важка, муляла плечі й гну-

ла мене донизу. Навіщо я терплю цю гидоту? Чому я так низько впав?

Я зупинився, помахав рукою жінці, мов благословляючи її. Потім озирнувся по злиденному селищі, подивився на свої пальці. Вони були брудні, та й крізь бруд я бачив, що вони стали наче якісь товщі й жовтіші, ніж колись, у Оксфорді. Тепер мої руки мало чим відрізнялися від рук першого-ліпшого дикуна.

Я помацав своєю жовтою рукою брудний череп, що давив мені голову вже багато днів, місяців чи, може, й років. Невже я й сам став дикуном?

Я йшов до одного з горішніх куренів — пообідати разом із Чітом-віщунном, Ардамом-воїном, що простром-ляв собі крізь носа гострий уламок скойки, та трьома старими дідами. Господь знає, чим вони мене там пригостять; але того ранку мені зовсім не хотілось їсти. До чого я докотився, як це могло зі мною статись?

Напружуючи свою пам'ять, я згадав першу ніч на острові, в загоржі.

Страх!

Душа моя тремтіла від смертельного страху, і коли я збагнув, що мене не збираються вбивати, я покійно прийняв усе, що моїм володарям забажалося вкласти мені в душу. Я зрозумів, що від мене дечого сподіваються. І як охоче справдив я ті сподіванки! В останню мить, коли

мене випробовували, я відвернувся від молока й випив кров. То був щасливий здогад, завдяки ньому я лишився живий, але як повставали проти того мій шлунок, серце й розум! І ось я ходжу в безглуздому уборі, благословляючи всіх стрічних, як навчив мене Чіт. Я не важуся скинути з себе цей погано обшкрябаний череп чи відкинути геть оцю смердючу шкуру. Не насмію поламати оцю паскудну патерицю й жбурнути її в очисне полум'я. Не насмію! Не насмію! Я підвів голову. Над потемнілими зубцями скель, що сягали в осяйну височінь, висіло густо-синє небо.

— Боже, виведи мене з цієї безодні! — вигукнув я, однак не дуже голосно, бо мені зовсім не хотілося, щоб до мене збіглося все селище.

Та з тієї широкої смуги осяйної блакиті не почув я ніякої відповіді. Лиш у серці моєму пролунав виразний, холодний голос: "Сам скинь цей гніт, а там видно буде".

Я завагався. Я затремтів — і здався. Зітхнув.

"Я хворий",— сказав сам собі й неохоче пішов далі, на обід до Чіта, Ардама й трьох дідів.

"Хто зна,— думав я,— може, я недаремно опинився тут у такій поважній ролі? Може, не слід відкидати її надто квапливо? Ми, Блетсуорсі, завше вважали, що цивілізацію, культуру треба насаджувати делікатно, гуманно й тактовно. Коли я поговорю з цими людьми, розбуджу їхню уяву, розширю їхній вузький кругозір, може, я непомітно, поступово відверну їх від їхнього бруду й жорстокості. Та коли я отак раптово, після стількох поступок, кину їм виклик, куди це мене заведе, як не в жертвний казан?"

І все ж мені хотілося щось ізробити. Бо доти я був такий нерішучий, такий повільний "поступовець", що не робив зовсім нічого.

Та ось із-за покорчених дерев до мене долетів гуркіт барабана, що кликав на обід. То був барабан із людської шкіри, й умілі руки, як уважалося, дуже точно відтворювали на ньому рохкання голодного мегатерія. Я піддав ходи, бо запізнюватись на обід не годилося.

1

Аякже, аякжеі (Франц.)

3

ЛИХЕ ПЛЕМ'Я

Вдачею своєю я не дуже цікавий і допитливий. Коли щось у житті хоч на погляд задовольняє мене, я не бачу рації хотіти іншого, коли ж не задовольняє — боюсь його ворушити. Я не маю жодної якості, необхідної вче-ному-дослідникові чи, скажімо, мандрівникові. Моїм спостереженням зовсім бракує точності. Наприклад, я й досі не можу сказати, були ремпольські остров'яни доліхоцефали чи брахіцефали; мені здається, голови в них були майже круглі. Так само нема в мене виразного уявлення про їхні вірування, тотемізм, анімізм, табу та всілякі звичаї. Не знаю також, до якої групи належала мова, що нею я там навчився говорити: була вона флективна, аглютинативна, полісинтетична чи ще яка. А коли я пробую заговорити цією мовою з ученими-філоло-гами, вони починають сердитись. Ті дикуни, що між них я потрапив, були неохайні, жадібні, ледачі, хтиві — хоч і приховували те,— боягузливі, нечесні, дурні, страшен-

но заздрісні, вперті й дратливі, а до того ж іще дуже, жорстокі. Не знаю, чи задовольнить етнолог такий перелік їхніх ознак, але більше нічого додати не можу.

Я, по правді сказати, й боявся дуже цікавитись їхнім життям, а до того ж вони були надзвичайно потайливі й нещирі. Більшість читачів,

мабуть, думає, що дикунам властива брутальна прямота; але знавці потім potwierдили мені, що в примітивних народів її ніколи не знайдеш. Духовний світ дикуна, з його незліченними табу, фетишами, чарами, складними ритуалами, напевне, куди заплутаніший, ніж у нас, цивілізованих людей. Розум дикуна — справжній лабіринт, захаращений фантастичними уявленнями, всілякими символами, метафорами, метоніміями та хибними тлумаченнями; то культурна людина думає просто і ясно. Такі самі й їхні примітивні закони, звичаї та устрої. Вони завше якісь безглуздо штучні й закрутісті. Цивілізація — це спрощення. Мій власний досвід цілком potwierджує це. Я ніколи не чув на острові Ремполі, щоб хтось щось сказав навпростець. Ніхто ні до кого навіть не звертався просто. Справжнє ім'я кожної людини приховували. Називали одне одного всякими шанобливими назвиськами й звертались одне до одного тільки в третій особі. Навіть назви багатьох речей уживати заборонялося. Про них можна було говорити тільки довгими, плутаними натяками. І це, як мені потім сказали етнологи, характерно для дикунів. Хоч би про що ті остров'яни говорили, завше вони мали на увазі щось трохи не те; і хоч би що робили, завше удавали, ніби роблять щось інше. А тому я весь час боявся зрозуміти щось не так, зробити щось невлад, не до речі й часом з болісною заздрістю згадував ясний і простий напрям думок, до якого звик у Оксфорді.

Наприклад, хоч я й назвав тих остров'ян людоджерами, ніхто там не смів натякнути, що єдиною великою дичиною на острові — справжньою, великою дичиною, на відміну від шурів, мишей тощо, — були люди. М'ясо лінивців було табу і вважалось за надзвичайно отруйне, надто м'ясо велетенського лінивця. Риби на острові було досхочу. Вона часом набридала так, що й дивитись на неї не хотілось. Тільки там я зрозумів, як можна іноді мріяти про добрячий кусень м'яса і як важко себе стримувати.

Однак людське м'ясо там ніколи не називали людсь-

ким м'ясом. На нього казали "дарунок Друга", і питати, що ж то за "Друг" або який той "дарунок", уважалося за величезну нетактовність.

Дивна річ, але, на цілковиту протилежність звичаям усіх інших дикунів, на острові панувало переконання, що умисно вбивати людину дозволено тільки на війні. Однак там існував вельми суворий кодекс поведінки, і найменше порушення котрого-небудь із незліченних табу, найменше недотримання звичаїв, спроба повестися якимось по-новому, не так, як від тебе чекають, і навіть лінощі чи невміння зробити доручене діло каралися ударом по голові, що називалося "доганою". А що здійснювати ту "догану" завжди доручали здоровенному дикунові, озброєному кижурою трохи не центнер завважки, обтиканим гострими акулячими зубами, то справа здебільшого кінчалася смертю. Потім над мертвим тілом справляли обряд "примирення". Скальп, кістки та малоапетитні нутрощі небіжчика відносили на високий вітар Великої богині, де вони висихали чи згнивали. Уявіть собі, який сморід стояв у печері, де був той вітар! А порубане на шматки м'ясо, що нібито вже не належало небіжчикові, відносили на низький вітар, щоб поділити його між людьми як "дарунок Друга". А оскільки всі, хто пережив небіжчика, діставали свою пайку з того "дарунка", то кожен пильнував своїх сусідів, щоб спіймати кого-небудь на щонайменшому переступі, й через те зовні рівень моралі — відповідно до звичаїв — був дуже високий. На жаль, до тих звичаїв не належали ні охайність, ні лагідність, ні правдивість.

Майже такою самою таємничістю було огорнене все, що стосувалося взаємин між статями. Все найголовніше в цій царині годилося якнайретельніше приховувати. Багатоженство було звичайним явищем; перша дружина мала перевагу над молодшими. Молодцям чинили всілякі перешкоди, і шлюбна церемонія була гидка й нудна. Жених мав пройти цілу низку дуже суворих випробувань, витягти потрібну соломинку з цілого жмута, що його тримав у руці віщун, і вміти поставити собі курінь. Через усі ці труднощі та через багатоженство старших велика частина чоловіків у племені мимоволі парубкувала і могла вдовольняти свою хіть лиш потай або в якийсь неприродний спосіб; а їхні приятелі й сусіди так і чатували на який-небудь прогріх, що міг привести ви-

нуватця на вітвар Великої богині та в жертвній горщику. Мати свій курінь звичайно означало мати й дружину, і вже через саме те я перебував у двозначному становищі, бо я мав свій курінь — і дотримував у ньому бездоганної чистоти,— а тим часом уперто відмовлявся взяти собі за дружину хоч одну з іще незаміжніх остров'янок.

Така моя перебірливість може здивувати читачів, що рже знають, як низько я впав у всьому іншому; але я певен, що вони б мене зрозуміли, коли б побачили пропонованих мені наречених. Щоб зробити свої чорні коси блискучішими, вони намащували їх траном, обличчя в них були розмальовані червоною та жовтою вохрою, а вбоге вбрання складалось переважно з поясів, намиста, обручок на руках і ногах, акулячих зубів, простромлених крізь ніздрі, та інших подібних оздоб, що ними вони принаджували зальотників. Зуби в них були пофарбовані через один на чорне й червоне, і вони весь час жували "всеочисний горіх". Але така вже сила тілесного жадання, що інколи при місячному світлі або у відблисках багаття ті вимашчені траном боввани здавались мені не зовсім позбавлені принадності.

Час від часу плем'я збиралось на танок біля вогнища перед куренем Великої богині. Дерев'яного ідола ставили на поміст. Інколи приносили малого деревного лінивця — про нього я розкажу потім — або лінивчатко: налякана тварина лазила по червоній жердині, освячуючи своєю присутністю зборисько. Юнаки й дівчата танцювали разом і придивлялись одне до одного. Для тих свят було встановлено вельми суворі правила поведінки, за їх дотриманням пильно наглядали старші, й коли хтось із молоді, не подужавши спокуси, чимсь порушував ті правила, його негайно потихеньку виводили й робили йому "догану", на превелику втіху приятелів та родичів. Згадувати про те потім уважалось за нетактовність. В такий спосіб під машкарою веселощів плем'я вдовольняло свою кровожерність.

Але вони вміли добувати ласу страву й багатьма іншими способами. На необачних, нещасливих чи непокірливих чигала безліч інших пасток, що забезпечували сите життя вершкам племені. Наприклад, суворо

заборонялося підніматись на сонячне нагір'я і навіть говорити про те. Всі люди в тому плем'ї народжувались в

ущелині, й більшість їх — крім тих, хто виходив у море ловити рибу,— проживали там ціле своє життя. Їхній тісний світ був смужкою завширшки від сотні ярдів у найвужчих місцях до трьох миль у найширших; угору по річці, за порогами й великим водоспадом, пролягав кордон, за яким починались землі лютих ворогів. Дикуни вірили, що нагорі починається пустеля, повна страшних небезпек для простого смертного. Тільки видатні чаклуни могли підніматися туди. А сонце та зелень — то лише підступна спокуса, що про неї не тільки говорити, а й думати не слід. А тому, хто хоча б шепнув щось про них ненадійному приятелеві, загрожувала "догана".

І всіх тих приписів дотримували так неухильно, що я переконаний: велика частина племені так і проходила весь свій життєвий шлях від колиски до жертовного горщика, навіть не мріючи про те, що можливе й якесь інше життя.

Тепер читач, певне, зрозуміє, чому й мова, й поведінка тих людей були такі нудотно-нещирі й чому якийсь невиразний смуток пом'якшував природну бридкість облич багатьох молодих дикунів. Життя звичайної людини було там украй невеселе й безбарвне. Виходив якийсь прикрий парадокс: боротьба за життя так поглинала всі сили, що ніхто вже не міг тішитися з того життя. Навіть у святкові дні багато дикунів понуро сиділи по своїх куренях, боячись, що за розривку, за веселощі доведеться дорого платити.

Найдужче вражало мене те, що вони були замкнені в своєму тісному світі; адже я звик, що в світі цивілізованому кожен (чи принаймні заможніші люди) може вільно подорожувати по всій земній кулі. Але, помірку-, вавши, я зрозумів, що такі обмеження судилися більшості людей від самого зародження людського суспільства й що свободу пересування здобуто лиш недавно. Навіть у наші благословенні часи принадність хатнього вогнища й туга за ним зростають, так би мовити,

про-порціонально квадратові відстані, й для більшості з нас було б просто жахливо не мати поворотного квитка.

Хоч моє священне безумство й давало мені якусь свободу, однак мені насилу пощастило добитися дозволу зійти на узгір'я, щоб подивитись на гігантських лінивців, що там паслися, та взагалі трохи ширше ознайомитись із химерним світом, куди мене закинула доля.

Але про велетенських лінивців із нагір'я, що заблукували часом навіть в ущелину, і про їхні дивовижні фізіологічні особливості та про пов'язані з ними дикунські забобони я розповім далі. Розповім також і про війни та торгівлю моїх дикунів із їхніми сусідами, що жили за водоспадом, і про малого білого деревного лінивця, дуже старого й надзвичайно плодючого, що від нього нібито пішов весь рід ремпольських остров'ян. Я трохи відхилився від своєї розповіді, щоб ознайомити читачів хоч побіжно із звичаями племені.

Отож я розповідав вам, як раптом пригадав, хто я, йдучи вечеряти з Чітом-віщуном, Ардамом-воїном та трьома лисими дідами, що вершили суд і оберігали традиції племені.

4

РОЗМОВА З П'ЯТЬМА МУДРЕЦЯМИ

Може, й негарно це казати, але я мушу признатися, що всі ті п'ятеро мудреців, із якими я збиравсь пообідати, були мені огидні й ненависні. Вони завше здавались мені потворні, страшні й дуже небезпечні, а того дня, коли я так виразно пригадав, що я Арнольд Блетсуорсі з Летмірського коледжу, пригадав усі вигоди й принади життя у вільному цивілізованому світі, звідки я потрапив у це середовище, пригадав, що страх примушував мене терпіти всю довколишню гидоту, до приховуваної доти огиди й ненависті домішалися досада й гнів. Мені здавалося, що я

несу з собою якесь сліпуче світло в те смердюче зборисько, і в не знаному доти настрої, готовий постояти за себе, я ввійшов до трапезні.

Трапезня та була просто круглий курінь із повстромлюваних у землю по колу гнучких довгих очеретин, сплєтених нагорі в кулясту баню. Стіни оздоблював фриз із людських черепів — архітектурна деталь, характерна для всіх більш-менш значних будівель у селищі. Невисока кам'яна плита, що лежала посеред куреня й правила за обідній стіл, була кругла, а отже, не доводилося сперечатись, кому сидіти на чільному місці. Сиділи за тим столом навпочіпки. Найвизначніший і найменш огидний із тих п'ятьох був безперечно Чіт; його ще величали

Тлумачем, або Світилом. Я вже казав, що він був гор* батий, присадкуватий і зморшкуватий і носив на голові циліндричну шапку, скручену з велетенського листка. Він вирізнявся навіть серед остров'ян своєю темною шкірою, мав дуже велику голову й блискучі чорні очі, завжди насторожені. В тих очах світились розум і проникливість, як на ремпольця, незвичайні. Він сидів за плитою в трапезні навпочіпки і вп'явся в мене очима, коли я ввійшов.

Я давно помітив, що він ставиться до мене ніби до своєї власності, й мені те не подобалось, хоч я дійсно завдячував йому своє життя. Адже то він перший оголосив мене божевільним і непідлеглим "догані", а по-тім остаточно узаконив моє становище Священного Безумця. Його обов'язок був слухати й тлумачити мою маячню, розпізнавати всякі віщі ознаки в моїй поведінці. Часом він сам натякав мені, як я маю чинити. Щодо цього між нами існувала мовчазна згода.

Поруч із його жвавим обличчям іще тупіша здавалась камінна пика воїна Ардама, або Слави племені. Вона, як у більшості військових у всіх країнах світу, здавалась повернута в профіль навіть тоді, коли він дивився просто на вас, — така була байдужа й невиразна. Крізь ніс йому була простромлена велика скойка, в пипках вух теліпались акулячі зуби, над банькатими, наче скляними очима нависали товсті зморшки. З чуприни було зліплено два роги, пофарбовані червоною вохрою, а голі

м'язисті груди, вкриті химерним опуклим татуванням, були розмальовані жовтою. Обхопивши коліна довгими, схожими на лопати руками, а п'яти рівно стуливши до купи, він гучно цмокав губами, наперед смакуючи обід.

Троє лисих дідів виконували в племені обов'язки суддів та збирачів податків. Один із них мав широченного приплесканого носа, а на щоках — витатувані спіралі; другий був з виду висхлий, мов обтягнений шкірою череп, а зуби мав кокетливо пофарбовані через один на чорне й червоне, мов у жінки. Третій — щоки він теж мав потатувані, але вже концентричними колами,— був справжньою руїною: він підсліпувато мружив очі й пускав слину з рота. Заріст на його старечому обличчі ріс жмутками. Всі троє сердито глянули на мене, невдоволені моїм запізненням. Загледівши їх, я облишив свій недавній намір скинути з себе своє обридле

вбрання й заговорити до них відверто. Натомість я привітав їх, як звичайно, і, присилувавши свої занадто цивілізовані ноги зігнулися в колінах, сів навпочіпки праворуч від Чіта.

Ардам лунко плеснув долонями — вбігли дві дівчини, намащені траном та розмальовані, й поставили на столі довгий дерев'яний таріль зі стравою, схожий на широку пірогу.

Ми не зразу накинулись на їжу. Звичай того не дозволяв. Ми повстромляли праві руки в таріль, вибрали по жирному шматкові й застигли, дивлячись один на одного з найприятнішими мінами. Ми, видно, нагадували в ту мить три пари боксерів, готових до бою.

Потім, ніби на команду, тицьнули тими шматками один одному в роти. Так ми показували, ніби думаємо не про власну втіху, а хочемо зробити приємне ближньому. Я в такі хвилини завжди намагався вибрати найтвердіший кусень і влучити ним не в рот, а в око своєму візаві й кусав його за пальці, коли він засовував мені ласий шматок надто глибоко в

рота. Однак цього разу Чіт вихопив м'ясо з моєї руки спритно, як бегемот у зоопарку, а свої пальці вчасно відсмикнув, витерши їх гарненько об моє обличчя. Я відсахнувся, але втримав рівновагу, тільки пирхнув сердито.

І ми почали жувати, плямкаючи та рохкаючи вдоволено; відкусивши м'яса, кожен пережовував його на добру хвилину довше, ніж треба.

— Щедрий сьогодні дарунок Друга,— прокашлявшись, мовив висхлий дід. Ми луною відгукнулись на його слова і, додержавши тим звичаю, заходились завзято наминати їжу. Скажу по правді, того дня я не дуже старався, обмежившись корінням та овочами, що ними було приправлено м'ясо.

Поки їдці тільки плямкали, а не відригували з переїду, звичай не дозволяв перебивати їжу розмовою; та коли в тарелі не лишалось уже нічого й стіл починала обходити тиква з переграним молоком із горіха буга, язики розв'язувалися. Ото тоді пробуджувався до роботи цей мозок племені й відбувався жвавий обмін думками. В такі хвилини мені щастило взнати багато цікавого.

Однак того дня, коли до мене повернулась пам'ять, я був скорше схильний навчати, ніж учитися,

Сигнал до розмови подав худий дід, що закінчив церемонію їжі. То його обов'язком було казати "спасибі Другові", виявляючи свою ситість і вдоволення.

— Спасибі Другові! — підхопили ми.— І хай живе мудрий маленький деревний лінивець, предок і володар нашого племені. Хай лазить він по дереві життя, покіль світу!

Річ у тому, що в гіллі дерев на широкому прискалку під кручею було зроблено щось на зразок клітки для тих тварин, і більшість остров'ян сліпо вірила в безглуздий забобон, ніби ті плохенькі звірки правлять

долею племені. Вважалося, що Чіт, Ардам та троє дідів тільки жерці, а ті химерні улюбленці племені нібито нашіптують свою премудрість їм у вуха. Безперечно, те химерне вірування — пережиток' стародавнього тваринного тотемізму, однак з'ясувати його походження я не зумів. Єдина аналогія, що її я знаю в культурному світі,— це священна імперія мікадо до того, як Японія ступила на шлях сучасної цивілізації. А на ділі це вірування знімало з Чіта й його спільників відповідальність за всілякі несправедливості та утиски. Так нашептав деревний лінивцеві, казали вони, і люди слухняно корились. їм було приємно думати, що малі лінивці панують над Чітом та його приятелями так само, як Чіт із приятелями панують над ними та знущаються з них.

Отож слідом за всіма і я висловив традиційне побажання, щоб згрях малих паразитів ніколи не покидала нашого дерева життя.

— А тепер... — почав я й змовк. Серце моє відчайдушно калатало в грудях. Набравшись відваги, я спокійно, немов так і годилося, скинув і поклав додолу смердючий череп, що так довго давив мою голову.

— Та й душно ж тут у вас в ущелині,— сказав я.— Йдучи сюди, я побачив, як світить сонце на верховині, й раптом згадав про той великий світ, що з нього прибув до вас, просторий, вільний і щедрий світ. Я вам ніколи не розповідав про нього. А тепер можу розповісти.— Я зірвав із себе стару брудну шкуру, відкинув її вбік і сів навпочіпки — голий білий арієць серед темношкірих дикунів у їхніх химерних убраннях та відзнаках.

Усі троє дідів скрикнули в один голос і тицьнули в мене пальцями:

— Гляньте-но! Що це він робить!

Воїн не ворухнувся, та весь почервонів і втупив у мене свої банькати очі з гнівно-запитливим виразом. Він, певно, сказав би щось про мою

умисно неподобну поведінку, коли б умів стулити до купи двоє слів. Але він був скорше людина діла, а не балачок.

Чіт порухом руки заспокоїв дідів.

— Це не гріх,— заявив він.— Адже ми всі знаємо, що Священний Безумець не може грішити. Це знаменна подія. Дух Богині зійшов на нього. Хай він робить і каже, що хоче, хоч би воно навіть і вражало вас. А потім ми,— він, звичайно, мав на увазі тільки самого себе,— витлумачимо те, що він сказав і зробив.

Ардам буркнув щось невиразно.

Я в думці подякував богові за те, що мені не бракне відваги.

— Ідучи сьогодні сюди, о мої високі й мудрі братове,— знову почав я, — я побачив синє небо. І завіса розгорнулася, і дух мій вернувся в те осяйне селище, де я вивчав усю людську мудрість. То було гарне, пишне селище. Щодня там люди чули щось нове, сподівалися чогось нового. Там я взяв, що люди не повинні довіку жити в ярах та ущелинах, що краще жити на роздоллі, що не годиться користатись з безсилля та нецтва своїх бідніших братів, що не треба весь час боятися та остерігатися всього.

— Він божевільний,— промовив дід із татуйованими щоками й заходився колупати в зубах колючкою з гупи.

— Авжеж, божевільний,— потвердив Чіт, не спускаючи з ока мого обличчя.— Але ті його слова щось означають. Розкажи нам іще про ту твою країну, що з неї ти прийшов.

— То не країна, а цілий світ,— поправив його я.

— Ну, нехай світ,— погодився Чіт.

— Він хоч і божевільний, а говорить доладно,— не вгавав дід, колупаючи в зубах.— За такі слова належиться догана, божевільний він чи ні.

Ардам схвально ляснув себе по стегну.

Лиш тепер я оцінив незвичайний Чітів розум.

— Ну, розкажи ж нам іще що-небудь про той світ,— зажадав він. У очах йому світилась цікавість.

— Усі знають, що він прийшов із моря,— прогугнявив слинявий дід.— Ти ж сам, о Премудрий, так нам пояснив. Що сонце нагріло гниле баговиння, і він

зародився. Нема більш ніякого світу, крім того, де ми живемо. Який іще може бути світ?

— Правда,— погодився Чіт.— І все ж послухаймо ту байку, що він нам розповідає.

— Слухати його? — пирхнув Ардам.— Провчити його, та й годі. Дайте-но я з ним побалакаю, і він більше не белькотітиме про якийсь там свій кращий світ.

— Це ніколи не пізно,— поважно сказав Чіт, підбадьорюючи мене поглядом.

— Той світ, звідки я до вас прийшов, широкий, сонячний!

— І люди там ходять догори ногами!—озвався худий дід і зареготав, радий із власного дотепу.

— Догана там не вбиває людей, і ніхто нікого не поїдає. Люди там спільно, як брати, добувають собі їжу й питво.

— Блюзнірство й брехня! — зарепетував слинявий.— Що це за "ніхто нікого не поїдає"? А тут хто кого поїдає?

— Нісенітниця якась,— озвався третій, найбридкі-ший дід.

Чіт, слухаючи моє неймовірне твердження, тільки всміхався й повільно хитав головою.

— І вистачає на всіх? — спитав він.

— Вистачає.

— Але ж вони розплодяться, і тоді на всіх не вистачить!

— Більше ротів — більше й рук. Землі там удосталь, сонце світить. Досі всім вистачало, вистачає й тепер.

Я твердо стояв на тому. Для цих дикунів треба було все трошки спрощувати, півтонів вони не зрозуміли б. Отож я виголосив імпровізований панегірик цивілізації, вихваляючи все, що вона дала людству, і все, що вона може ще дати,— щоправда, не дуже розмежовуючи перше й друге. По змозі пристосовуючись до розумового рівня своїх слухачів, я змалював перед ними вельми барвисту й спокусливу картину життя сучасного суспільства — такого, яким я його звик уявляти собі. Найбільше наголошував я на тих практичних вигодах, що випливають із доброзвичайності, породженої справедливими законами та здоровим вихованням. Я розводився про добродійність, про співчуття й допомогу, що їх знахо-

дять у нас нужденні громадяни — якщо такі ще взагалі бувають.

Я сам здивувався й зрадів, завваживши в своїх міркуваннях так багато дядечкового оптимізму й морального пафосу, бо я вже боявся, що вони назавше вивітрились із мене. Я тішився звуками свого голосу, мені хотілося слухати його ще й ще, і я провадив свою мову далі усе впевненіше.

Я підкреслював, що культурні люди завше додержують охайності й гігієни, оспівував такий лад, за якого в людях виховують довіру до ближніх, запевняв, що при високорозвиненому співробітництві та поділі праці всі речі й вигоди приступні для кожного. Я говорив про електричне освітлення та передачу енергії на відстань, про транспорт і охорону праці. Я змалював прогулянку на яхті та футбольний матч у таких рожевих барвах, що й сам неначе дужче вподобав ці популярні розваги. Я коротко описав демократичні установи, пресу та її вагу в житті суспільства. Я порівняв нашу м'яку конституційну монархію з забобонним шануванням якихсь нижчих тварин і нашу англіканську церкву, таку терплячу до людей іншої віри, з кривавим культом Великої богині. Оксфорд вийшов у мене схожий на античні Афіни в зображенні художника часів королеви Вікторії, а Бодлеївська бібліотека — на якийсь храм божественної мудрості.

Захопившись, я вже не зважав на лисих дідів та воєначальника; вони ніби розпливлись у тумані моєї зневаги, і я бачив перед собою виразно самого Чіта, що уважно й зацікавлено слухав мене, час від часу ставлячи мені навдивовижу глибокодумні запитання й пильно придивляючись до мене, коли я відповідав ухильно.

— А вояки у вас є?—спитав Ар дам, випливши раптом із туману, що сповивав його.

— Є,— відповів я.— Є вояки, люди честі, і єдиний їхній обов'язок — підтримувати мир. Бо в нашому світі є таке правило: коли хочеш зберегти мир, не шкодуй нічого на готування до війни.

— Ага! — промовив Ардам уже не так вороже.

Та що довше я говорив, то більше бачив, що слухає мене тільки Чіт. Він якось перемінився: хоч лишився такий же бридкий, як і був, та його химерна корона вже

не так упадала в вічі, а вираз обличчя став не тільки розумний, а й трохи лагідніший.

Він слухав мене, кивав головою, перепитував дедалі недовірливіше. Питання його ставали вже аж надто розумні, як на дикуна. Раптом він перебив мене:

— Ти ж сам не віриш у те, що розповідаєш.

Я розгубився.

— Не знаю, навіщо ти наплів мені стільки про якийсь неймовірний світ,— додав він.

— Неймовірний?

— Такого світу нема,— заявив Чіт.— І не було ніколи. І не може бути ніколи, бо люди так жити не можуть.

Я оглянувся довкола: камінна пика воїна та бридкі, жорстокі й тупі обличчя трьох мудреців стали враз реальні й близькі. Чіт поглянув на них скося й додав:

— Ти сновида, божевільний сновида. Ти живеш як уві сні.— Помахом руки він ніби змів убік ту цивілізацію, що я змалював допіру.— Справжній світ — оцей, що тепер довкола тебе, іншого немає. Треба його бачити таким, який він є.

І раптом щось наче прорвалось у мене в серці, і багато з того, що я допіру говорив, здалося мені сумнівним.

5

СТРАШИДЛА-МЕГАТЕРИ

Те, що мені пощастило взнати про життя велетенського лінивця, *Megatherium americanum*, від ремполь-ських тубільців і спостерегти самому, з природничого погляду може здатися за зовсім неймовірне. Але цікаво, що двоє моїх знайомих природознавців радше схильні визнати мою розповідь за правдоподібну, аніж люди менш обізнані. Однак я зовсім не вважаю цей розділ своєї книжки за внесок у науку. Це просто необхідна частина оповідання про мої незвичайні пригоди. Принаймні всі факти, що стосуються мене, правдиві й лишаються для мене правдиві, хоч багато інших моїх уявлень розвіялося. Змалювати всі події й подробиці послідовно я не можу і навряд чи витримав би перехресний допит навіть у найпоблажливіших слідчих; нехай читач того не забуває. І все ж реальність

деяких моїх вражень ' надзвичайна, навіть до подробиць: я ніби увіч бачу довженний і широченний бік звіра, порослий довгою, брудною, цупкою рудувато-сірою шерстю, місцями аж зеленовою від цвілі та лишайників: чую, як дряпають його пазури по камінні та корінні дерев; відчуваю характерний задушний сморід. Я вірю твердо, що десь, колись — хоч, може, не достоту так, як підказує тепер моя зрадлива пам'ять,— справді бачив тих тварин.

На жаль, тепер я не можу пригадати, як ми готувались до виправи Fia нагір'я, ані як ми вибрались із ущелини. Але зі мною, пам'ятаю, був там Чіт і один хлопець, що весь час тремтів зі страху. Його ми взяли за носія.

Про велетенських лінивців ви, певне, вже де-небудь читали. Вони були дуже поширені в світі — як у Європі, так і в Америці — ще до

мамонтів, мастодонтів, шаблезубих тигрів та подібних страховищ. Але всі їх види, крім кількох південноамериканських, вимерли задовго до появи людини на землі. А в Південній Америці, цьому останньому пристановищі древних лінивців, один вид, завбільшки з сучасного слона, ще порівняно донедавна зберігався на безлюдних обширах Південної Патагонії та Вогненної Землі. А на острові Ремполі він зберігся й досі — коли моє свідчення має якусь вартість. В кожному значному природничому музеї можна побачити його мальовниче поставлений кістяк. Ті кістяки, властиво, не можна назвати викопними; вони не скам'янілі, як справді викопні рештки, скажімо, набагато давніших динозаврів. Це справді кістки, як, приміром, кістяк сучасної корови чи коняки. Дійсно, на знайдених кістяках мегатеріїв бувають часом рештки шкіри з шерстю й присохлий до кісток пісок. Знаходили й кістки, видимо розколоті людською рукою. Та хоч скільки споряджали експедицій у ті пустелі, жодної живої тварини натрапити не пощастило.

А острів Ремпол, хоч які, здавалось би, принадні для дослідників його високі нагір'я, лишився недосліджений. На картах це тільки голий контур, у наших підручниках географії — тільки назва. Навряд чи хоч один білий, крім мене, побував у його міжгір'ях чи бачив його мешканців. Там, під захистом забобонів та інших сприятливих обставин, і досі живе кількасот цих незграбних

виходців із доісторичного світу. Більшість мегатеріїв, напевне, надзвичайно старі, бо вони, подібно до коропа, кількох видів папуг та ще деяких тварин, здається, можуть жити невизначено довгий час. На острові нема ніяких хижаків, що полювали б на них; люди на них не полюють, і Чіт запевняв мене, що не тільки їхнє м'ясо, а навіть сморід від їхнього падла — смертельна отрута. А втім, може, дикуни перебільшують. Сам я того не перевірів.

Але дозвольте мені спершу описати картину, що відкрилася перед нами, коли ми вибралися з ущелини, бо весь вигляд нагір'я тісно пов'язаний зі способом життя тих допотопних створінь. Бачачи знизу, з долини, зелень над урвищами, я уявляв собі, що все сонячне нагір'я

поросло густим лісом; та вже вперше, зовсім ненадовго піднявшись нагору, я помітив, що дерева й кущі там поламані й погризені, а трава витолочена. За другим разом ми проблукали нагорі днів п'ять чи шість, і я вже краще зрозумів Чітові пояснення та збагнув, що там діється. Мегатерії живляться виключно молодими пагонами та бруньками. Вони повільно пересуваються по нагір'ї й обгризають усі бруньки й пуп'янки, де тільки знайдуть. А через те всі до одного дерева й кущі там понівечені й покорчені. Трава на галявинах витолочена, й лиш де-не-де під захистом колючих чагарників зеленіють зацілілі кущики. Мегатерії знищують усі квіти, тільки-но побачивши. Поїдають вони й пташині яйця, а гнізда розтоптують. І з іншими малими тваринами провадять неначе мляву, але на диво успішну війну. Вони пересуваються так повільно, що жертви їхні часом не помічають їхнього наближення. До того ж мегатерії, здається, вміють гіпнотизувати дрібних звіряток поглядом.

Вони не ходять на чотирьох лапах, як більшість ссавців, а скорше волочать по землі своє тіло, ніби плазуни. Ми досить довго ходили по нагір'ю й не бачили жодного мегатерія, але врешті натрапили на слід. Він мав такий вигляд, наче по землі протягли здоровенний лантух залізного брухту. Над тим слідом висів такий страшенний сморід, немов там проїхала асенізаційна валка. Чіт порадив мені не підходити надто близько, щоб не набратися кліщів та іншої погані.

Тільки надвечір, перед заходом сонця, ми побачили

перше страховище. Нас те не дуже потішило, бо ночувати у сусідстві з мегатеріями досить небезпечно: ті тварини люті й не бояться вогню. Але мені так кортіло побачити мегатерія зблизька, що ми якийсь час скрадалися слідом за твариною, хоч як сопів, скиглив та бурчав собі під ніс наш полохливий носій.

По музейних кістяках та малюнках-реконструкціях ви, певно, склали собі якесь уявлення про мегатерія; ви знаєте, що в нього масивний тулуб, хвіст та задні лапи й величезна спідня щелепа. Але на всіх зображеннях, що мені доводилось бачити, мегатерій має надто мирний і приємний

вигляд добре вгодованого мешканця зоопарку. Я ні разу не бачив мегатерія в тій позі, в якій його люблять зображувати на малюнках, де він звичайно стоїть, зіп'явшись гордо, мов той промовець за банкетним столом, на задні лапи й обхопивши дерево кігтистими передніми. Іноді він справді спинається на задні лапи, але тоді сідає на хвіст, а передні лапи звисають йому на черево. І ніколи не ходить він по землі поведмежому, як те собі уявляє дехто з реставраторів. Вони, певно, не помітили, як заважали б йому спиратися на землю такі довгі пазури. Хо́да мегатерія взагалі не схожа на ходу ніякої відомої мені тварини. Він пересувається, спираючись, так би мовити, на лікті, а пазури вільно звисають спереду й стукають один об один. Голова в нього завжди нахилена низько і якось набік, а крижі здіймаються високо над усім тулубом, і здається, що він припадає до землі. В тій поставі він дуже нагадує мусульманина, вкляклого на молитві. Далі, в мегатерія голова багато м'ясистіша й писк довший, ніж уявляють художники. У нього велика, червона, слинява паща, ніздрі над самою верхньою губою, й морда поросла щетиною. Очі малесенькі, обведені червоним. Спідню губу він висовує вперед, наче совок на вугілля. Я знаю, що він має слух, однак ніяких вух у нього я не помітив. Шкіра в нього неприємного рожевого кольору, але її майже не видно крізь довгу, цупку, мов голки на дикобразі, щетину кольору гнилої соломи; в тій щетині не тільки кишать усілякі паразити, зокрема такі здоровенні чорні кліщі, яких я зроду не бачив, але вона ще й проросла слизуватим зеленавим жабуринням та лишаями, що клаптями звисають із боків та хвоста. Зверху на тулубі та хвості в нього груба верства лепу,

ніби справжній ґрунт; слово честі, я бачив, що там зеленіла трава й навіть розцвіла біленька квіточка. Тхне від мегатерія баговинням та нечистотами, а віддих — я мав нещастя одного разу вдихнути його — відгонить здохлятиною. Рухається потвора звичайно якимись конвульсивними ривками, мов ревматик, натужно рохкаючи. Спершу піднімає й висовує перед, а потім із кумедною старанністю підтягує до нього тулуб і задні лапи, — і так весь час. Проте, як я згодом переконався, мегатерій може рухатись і значно швидше, скачучи як жаба. Потвора весь час озирається довкола, сопе й ворухить писком,

принюхуючись, а часом роззявляє пащу й бекає, наче теля, що жалібно кличе корову, тільки гучніше й протягліше.

Таке от страховище побачив я в вечірніх сутінках серед понівечених дерев і кущів на ремпольському нагір'ї. Видно, мегатерій зовсім не чув, що хтось за ним стежить так зблизька. Мене так заворожив своїм виглядом цей чудернацький витвір природи, що я ладен був дотемна стежити, як він лазить та пасеться, коли б хлопець-носій не смикав мене настирливо за руку, а Чіт не нагадав, що треба знайти якесь місце для ночівлі, поки ще не стемніло.

Тоді я ще не розумів, чому мої супутники воліють стати на ніч якомога далі від мегатерій. Той, що ми його бачили, здавалося, нічого не помічав і був майже зворушливо смирний на вигляд. Але пізніш ми натрапили на нові сліди, і Чіт іще довго тяг нас потемки, за собою крізь колючі чагарі, поки нарешті погодився спинитись. Ми знайшли невеличку піскувату галявину над струмком, нарвали моху, що його багато росло довкола, й постелилися. Моя шкура була зі мною, і я поклав її під себе; а свою священну шапку — лівивців череп — я лишив удома. Ми розпалили вогнище з сушняку, поставили на жар горщик, що приніс із собою хлопець, і зварили коріння на вечерю. Мені пощастило зберегти з розграбованого дикунами корабельного майна кілька коробок сірників, і ось тепер, на превеликий хлопців ляк і захоплення, я скористався тим скарбом. Ми повечеряли. Зійшов місяць, ніч була тепла, і ми ще довго розмовляли, сидячи навпочіпки біля вогнища. Хлопець-носій, що раптом перейнявся до мене пошаною, не відводив від мене витріщених очей.

Ми з Чітом, звичайно, завели мову про мегатерій.

— Ну що вони можуть заподіяти людині? — спитав я.

Чіт відповів, що потвора може зіп'ястись дибки, впасти на людину всією вагою й роздушити її, може порвати пазурами. Дратувати

мегатеріїв дуже небезпечно. Вони страшенно люті. До того ж вони дуже-дуже старі, хитрі й підступні. І отруйні.

— А чому ніде не видно їхніх малят? — спитав я.

— Тецер вони рідко плодяться. Та й ті, що виплоджуються, пропадають.

Я здивувався. Але він запевнив мене, що весь приплід мегатеріїв здихає. Інакше ми не мали б їхніх шкур та кісток.

Я допитувався далі, й Чітові відповіді були такі неймовірні, що я перепитував його по кілька разів. Адже ж, коли весь приплід мегатеріїв здихає, колись їх не лишиться зовсім? Але дикунський розум не був при звичаєний сягати так далеко в майбутнє. А чому ж малята здихають? Бо мегатерії, мовляв, не годують їх, надто вони старі. Вони вже втратили материнський інстинкт. Вони взагалі не люблять усього молодого. Та й плодитись вони майже перестали.

Мружачись від їдкого диму з вогнища, я вдивлявся в бридке поважне обличчя свого співрозмовника під його химерною шапкою. Але на тій широкій, освітленій червоним полум'ям машкарі я не помітив ані сліду кепкування. Я спитав його ще про дещо з життя мегатеріїв. Визначити стать мегатерія, сказав Чіт, важко, і як вони паруються, ніхто ніколи не бачив. Він гадає, що тепер лишились самі самиці, а запліднюються вони, коли їх дуже налякати або взагалі з ними станеться щось незвичайне. Запліднюються, а потім самі не раді. Колись, дуже давно, може, й було кілька самців. Він не знає напевно. Та йому й байдуже до того.

—* Але ж тоді... — сторопіло почав я й змовк.

— Це їхня земля. Вони мають що їсти. Вигріваються на сонці. Для них тут поживи досить, а якби їх було більше, то вже б не вистачало. А від чого їм помирати? Ніхто на них не полює, ніхто не їсть їхнього м'яса, бо в

них кров отруйна. От і все. Ось ти, Безумцю, торочиш про якийсь ваш Поступ. Хіба в твоєму світі нема мегатеріїв — у тому твоєму світі, що буцім усе рухається

вперед та вперед? Хіба в твоєму світі нема істот, що не хочуть ні плодитися, ні вмирати?

— Нема,— відказав я, тоді, подумавши, поправився:— Тварин таких нема.

Якусь хвильку він дививсь на мене, осміхаючись недовірливо. Коли б він не був такий неприторенний дикун, я б подумав, що він зрозумів, чому я поправився. Він сидів, згорбивши спину, обхопивши ручиськами коліна й ледь схиливши голову набік. Хлопець лупав на нас очима, вражений нашою незрозумілою розмовою.

— Лягаймо спати, — промовив нарешті Чіт, підвівся, потягся й позіхнув, збираючись лягати. На його знак хлопець підкинув у вогнище паліччя. Я сидів, дивлячись, як здіймається над вогнищем дим та як цікаві, жадібні язички полум'я пробиваються поміж сухим гіллям. Чіт хвилинку дививсь на мене, тоді, певно зробивши якісь свої висновки, повернувся набік і дуже швидко заснув.

А я був схвильований. Я усвідомив допіру, що тільки-но починаю розуміти таємницю життя й природи. Почуте щойно про мегатеріїв ніби освітило, пояснило мені деякі явища в моєму світі, що давно вже, так би мовити, топтались на порозі моєї свідомості, чекаючи, поки я зверну на них увагу. Тепер вони владно насунули на мене. Мене змалку вчили, що в природі панує жорстока боротьба за існування і що загальна нещадна конкуренція підтримує в кожній істоті й у кожному виді силу, життєздатність і, так би мовити, добру спортивну форму. Але як поміркувати, то дуже небагато є в природі такого, що бореться за існування, і вже зовсім мало що могло б похвалитись силою, життєздатністю й доброю формою.

Так розвіялась одна з моїх ранніх ілюзій. Раніше я вважав, що, коли умови життя якогось виду міняються, він починає змінюватися сам, пристосовується до нових умов, виживає, розплоджується, і ніщо неспроможне його знищити, хіба інший вид-суперник, що пристосувався швидше й краще і плодиться ще рясніше. А тим часом біологічні види в змінених умовах поводяться безладно й безглуздо, мов ідіот, що йому дали непідсильне розумове завдання, і велика плодючість є лиш одною з незліченних можливих реакцій на ту зміну умов. Згодом я ще дізнався, що більшість дивовижних

квіток, так добре пристосованих до запліднення яким-небудь одним видом метеликів, насправді ніколи не запліднюються в такий спосіб, бо птахи вже винищили тих метеликів дощенту. І переконався, що нездатність швидко пристосуватись до середовища буває ще разючіша, ніж здатність. Аж пізніше я взнав, що лісові анемони на півночі Англії цвітуть навесні даремно, насіння на них не зав'язується. І навіть на півдні Англії воно зав'язується дуже рідко. Разючі приклади такої безплідної "еволюції" можна було б наводити без кінця. І ще я мав згодом дізнатися, що такий переможний біологічний вид, як людина, може перемагати, тільки обертаючи все довкола на пустелю. Людина вирубує й випалює дерева, що під їхнім захистом живе, вона розвела кіз, що спустошили Аравію, а тепер почала переробляти азот повітря на добрива та вибухівку й скоро, певне, зробить земну атмосферу непридатною для дихання. Однак тоді я нічого цього не знав і був просто приголомшений тим парадоксом природи, яким здались мені незграбні чудовиська, що панували на нагір'ї острова Ремполу.

Я сидів, освітлений з одного боку місяцем, а з другого — вогнищем, і загинав пальці, перелічуючи свої приголомшливі відкриття.

По-перше: далеко не завжди виживають найспритні-ші, найсильніші чи найхитріші тварини. Потвора, що плазує по землі, об'їдаючи пагони й бруньки, яких вистачило б прогодувати безліч жвавіших, здібніших видів, тим самим робить їхнє існування неможливим. Деякі тварини виживають, спустошуючи все довкола. Або ж вони поширюють усякі хвороби, що

винищують інші види. Одно слово, зовсім не обов'язково перевершити, перерости інших. Можна їх виморити, видушити своїм смородом.

По-друге: щоб біологічний вид зберігся, йому зовсім не обов'язково плодитися. Можна зберігатись, не розмножуючись, а просто не вмираючи. От, наприклад, мегатерії не багато витрачають енергії на плодіння, вся вона йде на свої потреби, і процес виснаження тканин, що скорочує життя більшості вищих тварин, не підточує їхніх організмів. Вони проіснували вже хтозна-скільки, не відтворюючи свого виду. Вони відбирають їжу у своїх дітей, знищуючи їх тим, як стародавній Сатурн, і самотньо панують* як він, над своїм світом, Природа

немовби жбурнула мені межі очі ці безплідні гори живого м'яса так само байдуже, як показала б солов'я, троянду чи усміхнене дитя.

І, нарешті, по-третє: тварина може зжити зі світу всі інші створіння й потім згинати сама. Боротьба за життя може скінчитись перемогою видів зовсім не життєздатних, а просто дуже шкідливих. У природі цілком можлива відносна, тимчасова перемога приречених. Ось ці мегатерії зробили з велетенських обширів Південної Америки страшну пустелю, а потім зчезли там самі й зчезають останні — бо навіть на острові Ремполі час від часу який-небудь із них падає, застигає нерухомо, а незабаром здимається й починає гнити. Отже, еволюція далеко не завжди є невпинне поривання вперед і вгору, невпинне розповсюдження життя. Буває часом, як і в цьому випадку, що вона скочується вниз, у глухий кут.

То ось яка вона насправді, та невтомна й неухильна еволюція, що в неї я привчився вірити як у сувору, але врешті благодійну — тоді, коли я привчався вірити ще в багато що, слухаючи бадьорі дядечкові проповіді та розмови за обіднім столом у його домі. Коли думати про неї, пізенько повечерявши напівсирим корінням якихсь невідомих безіменних рослин і сидючи навпочіпки просто неба біля димного багаття серед освітлених місяцем чагарів та слухаючи плюскіт струмка й хропіння сонного дикуна, все^ стає якесь навдивовижу просте і ясне.

Я, здається, вже згадував у своїй розповіді, як, коли Чіт спитав мене, чи в тому моєму цивілізованому світі, що ним я так вихвалявся, нема нічого такого, що не хоче ні плодитись, ні вмирати, я спершу відповів: "Немає", а потім поправився: "Тварин таких немає". Чому я так сказав? Бо мені тоді сяйнуло в голові — а тепер та гадка повернулася до мене знову, несподівано яскрава,— що людські закони й установи так само підпорядковані законам біології, як і життя всіх живих істот. Як те часом буває, думка моя сміливо перескочила через начебто нездоланні відмінності, й мені впало в очі, що держави, організації й установи людські так само не плодяться, не знають природної смерті й чіпляються за своє існування, як і мегатерії. Коли я розмовляв з Чітом удень, мій цивілізований світ упевнено й тріумфально простував від одного соціального досягнення

до другого, а тепер, коли Чіт лежав і хріп, той світ видавався мені нескінченно далекий від миру, єднання й безпеки.

Я знов закликав на поміч дядечків дух. "Людина,— сказав я собі,— це не тварина. Порівняння невдале, і доля цього приреченого на вимирання виду тварин — зовсім не привістка долі людського роду. Цей острів Ремпол — одне, а мій великий світ — зовсім інше. Бо в мого світу є душа. Є воля".

І, ніби підсилюючи тим свої слова, я спокійно підвівся, взяв оберемок хмизу й підкинув у багаття.

Тоді почав уявну суперечку з Чітом, що мирно спав біля мене. Людина, сказав я, розуміє свої труднощі й уміє їх бороти.

Звичайно, тут, на острові, будь-яка боротьба безнадійна. Перспективи тут, безперечно, зловісні. Врешті навіть ті потвори неминуче загинуть серед спричиненої ними пустелі. Тут справді здається, що випереджає не найпрудкіший і побиває не найсильніший. Битву виграють мляві, недвижні, вперті — перегородивши дорогу й утримуючи свої

позиції. Доти я погоджувався з Чітом. Коли навіть мегатерії врешті вимруть, те не відродить усіх бруньок і пуп'янків, що вони пожерли, • всіх надій, свіжих паростків, молодих життів, що вони розчавили, задушили, вбили. Може, вони переживуть ваше жалюгідне плем'я, що ховається в ущелині, не маючи відваги зійти на нагір'я, винищити потвор та заволодіти землею й сонцем. Хай так. Але ж острів — ще не світ. Людина, справжня людина — така, як я її собі уявляю,— розуміє свої труднощі й уміє їх бороти. Вона може прийти сюди. Тоді вона візьметься до діла не так, як ви, нещасні дикуни.

. Здається, я задрімав. На мене найшло напівзабуття, оте марення на межі між сном і неспанням, коли майже непомітні відмінності виростають в уяві у справжні прірви, й, навпаки, речі якнайчужіші одна, одній раптом здаються навдивовижу близькі й споріднені. Я сам дивувався, що ті химери так виразно оживають тепер у моїй пам'яті. Мабуть, їх закарбувала в ній несподівана пригода, що перебила те сонне марення. У моїй уяві людські установи дивно переплутались із мегатеріями, з мегатерії з установами, і я споряджав велику облаву, щоб очистити світ від цієї громіздкої спадщини минулого.

Світ мав народитись наново. Бо людина, справжня людина, сильна тим, що може вчитися на своїх помилках. Минуле треба було, як то кажуть, "згорнути", як згортають фірму, що її мають реорганізувати й злити з іншими. Я гадаю: всі ті думки збудило в мені свіже вражіння від допіру побаченої старезної потвори, що не хоче ні плодитись, ні вмирати.

Мені ввижалося, наче відбувається якась нарада цивілізованих людей, і єдиний наш слухач—Чіт, що лежить на купі моху. А ми обговорюємо проект самоліквідації християнських церков. Те мало стати початком якоїсь грандіозної, всеосяжної перебудови світу, якогось релігійного відмолодження, що мало покликати все людство до щасливої діяльності й діяльного щастя.

— Щоб запровадити в життя загальну доброзичливість,— мурмотів я собі під ніс,— та інші цінні якості — віру, надію, милосердя, ще не вимерлі на землі...

Зненацька гучне ревіння й тріск у чагарях розбудили мене з тих марень. Я схопивсь на рівні ноги, втупив очі в темні хащі й побачив у світлі місяця, що на мене суне велетенська туша. Невеличкі очиці, ловлячи в себе полум'я нашого вогнища, горіли, як дві жарини, в тій чорній рухливій брилі. Потвора наближалася, швидко стрибаючи. Не лишалось нічого іншого, як чкурнути в кущі. Я зразу ж кинувсь будити своїх товаришів. Хлопець, здається, не спав і схопився, скрикнувши, тільки-но я доторкнувся до нього. Він, либонь, давно вже помітив небезпеку, але з переляку розгубився й не знав, що робити. А коли я підштовхнув його, шмигнув у кущі, мов сполоханий щур. Я розтермосив Чіта:

— Тікай! Тікай! — і сам подав йому приклад, помчавши щодуху, куди очі світять.

На Чітове щастя, тварюка, видно, сунула просто на мене. Я перестрибнув струмок і помчав у той бік, де чагарі були трохи рідші, спотикаючись, підстрибуючи, дря-паючись об гілля та колючки. На своїй голій спині я відчув гарячий віддих потвори, що гналася за мною. Зрозумівши, що та стрибуча гора наздоганяє мене, я припустив швидше. Отоді я переконався, як швидко може рухатись мегатерій, охоплений руїнницькою жадобою. Здавалось, ніби якесь іще більше страховище підхоплювало ту гору м'яса й жбурляло її навздогін за

мною. Я біг, прислухаючись, як важко гупає об землю мегатерієва туша, і, пробігши ярдів двісті чи й більше, переконався, що ані на ярд не втік від свого переслідувача. Поки він напружувався до нового стрибка, я наче відривавсь від нього трохи, та за мить мегатерій знову гепався на землю зразу за мною.

Спершу я мчав наче очманілий зі страху. Тоді, по-стерігши, як виразно бачу я куці й бур'яни поперед себе та як стрибає переді мною через корчі моя тінь, я збагнув, що місяць світить мені в спину і потвора добре бачить мене. Вже задля самого того краще було звернути вбік, а до того ж, подумав я, така важка брила не зможе розвернутися зразу. Тільки-но трапиться якесь прикриття, я зверну поза ним і побіжу проти світла. Та не встиг я оглянутись довкола, як земля запалась у мене під ногами, і я полетів униз.

Я зопалу наскочив на глибоку яругу, не помітивши її. Впавши на дно, я хвильку лежав приголомшений, бо сильно вдарився підборіддям об каменюку. За мить зоряне небо наді мною закрило якесь темне громадище. То падав згори мегатерій. Якби він упав просто на мене, був би мені кінець. Та, на щастя, він до мене не долетів, застрягши в вузькій розпадині. Він також опинився ніби в пастці.

"Стривай, я ж тебе перехитрю!" — подумав я й швиденько подерся з кам'янистого провалля нагору. Не знаю, чи потвора ще намагалась дістати мене, чи, скорше, просто борсалась, вибираючись із яруги.

Я відповз ярдів на двадцять, сховався в рятівну тінь і причаївся. Але й туди до мене долітав огидний сморід від потвори. Вона сопла, рохкала, гарчала. Я бачив і чув, як вона вилазить із яруги, й пильно стежив за кожним її рухом.

Мегатерій рохкав, пирхав, шкрябав пазурами по камінню. Видно, йому не сподобалось у ярузі, й він поспішав чимшвидше вибратись із неї на надійніший ґрунт. Вилізши нагору, він сів на задні лапи й почав крутити на всі боки своєю незграбною головою, видимо шукаючи мене. В місячному світлі переді мною бовваніла велетенська чорно-сіра туша, куди більша за слона.

Я намацав рукою каменюку й був уже хотів схопитись та жбурнути нею в свого ворога, але схаменувся. "Підожди",— сказав я сам собі.

І добре, що я того не зробив. Не бачачи мене, дурне створіння почало заспокоюватись. Воно перемогло мене, загнало в яму, отже, не осоромило себе. Ревнувши раз, удруге, мегатерій затих, неначе замислився, тоді важко припав до землі, проповз ярдів із півсотні, прислухався, знову звівсь на задні лапи, заревів, стрибнув кілька разів і посунув плазом геть. Час від часу він спинявся, зводився дибки, тоді сунув далі. Що відбувалося в тому мізерному мозкові — бо мегатеріїв мозок навряд чи більший за кролячий,— я не можу собі уявити. Може, потвора вже забула про мене. Шарудіння та сопіння помалу стихало вдалині й нарешті зовсім завмерло. Чути було тільки, як тихо шелестить листя на кущах.

Але я ще довго не важився вийти з затінку. Мої химерні мрії про перетворення церкви та всіх людських установ і перебудову всього цивілізованого світу геть розвіяла сувора дійсність.

6

ГІРСЬКЕ ПЛЕМ'Я

Перед світом похолоднішало, і я так змерз, що не пошкодував кількох дорогоцінних сірників та розпалив собі під навислою скелею багаттячко. Напившись погожої води зі струмка, що тік біля моїх ніг, я вкрився сухим мохом, що його здер цілим шаром зі скелі, й лежав скорчений, тремтячи з холоду, поки розвиднілось. Тоді нарешті зважився вернутись до нашого таборуща. Йти мені довелось не більш як чверть милі, й дорогу знайти було легко по слідові мегатерія. Обидва мої товариші були вже на місці; сидючи навпочіпки, вони пекли коріння на ще не догаслому приску вчорашнього багаття, їм не довелось тікати так далеко, як мені. Наш горщик, на щастя, вцілів, і хлопець, нарвавши листя з уфи, варив у ньому щось на зразок чаю.

Чіт видимо зрадів, побачивши, що я живий і цілий.

— Йому пощастило втекти? — спитав він — звісно, маючи на увазі мене.

Я тільки кивнув головою й оскірівся.

. Брудна потвора наступила на шкуру, що правила мені за священне вбрання, і мені довелось виполоскати її

в струмку. Потім ми з Чітом стали радитись, що нам зробити за день. Мій дослідницький запал, правду сказати, вже трохи вщух, але вертатись в ущелину мені Ще не хотілося. А Чіт, як я бачив, іще більше за мене хотів іти далі. Я вже потроху здогадувався, що цей хитроокий горбань погодився вирушити в розвідку на нагір'я не просто задля того, щоб задовольнити примху Священного Безумця; в нього була якась своя мета. Як завжди, я правив йому за ширму. Він хотів оглянути місцевість і назначити якісь стежки; а навіщо — я ще не міг збагнути.

На південь від нас здіймалася стіна сірих скель, неначе з вивіреного вапняку, зовсім голих і таких крутих, що навряд чи вони могли принадити мегатеріїв. Туди ми й попростували, пильно озираючись на всі боки. Ми натрапили дорогою на цілу череду з десятка потвор, що паслися на рівнині, й накинули чималий гак, обминаючи їх, бо потрапити поміж них було б надто небезпечно. Ми намагались іти поза вітром, щоб вони нас не занюшили.

Хлопець-носій розважив нас, протанцювавши тріумфальний танець, що в ньому показав свою зневагу до мегатерія. Так він помстився на потворі за свій учорашній переляк. Він дуже кумедно й схоже наслідував мегатерієві рухи. Захопившись своїм танцем, він трохи-трохи не розбив нашого горщика, що його був поставив додолу, й не розсипав нашого запасу їстівного коріння.

Вапнякові скелі справдили наші сподіванки. Там була безліч прискалків та розколин, неприступних для великих тварин, але майже не

було рослинності. Ми пройшли попід підніжжям скелястої стіни, де ріс рідкий чагарник, і отаборились на ніч, назбиравши добрячу купу сушняку на паливо та моху на постелі. Хлопець десь щез і за півгодини повернувся, несучи здоровенну сіру ящірку, добрих пів-ярда завдовжки, не рахуючи хвоста. М'ясо її виявилось дуже смачне. Після вечері я сидів біля вогнища, вельми задоволений, і дивився, як сходить місяць. Мені бракувало тільки доброї сигари. Але на острові Ремполі не знають тютюну.

Мене пойняла якась несподівана приязнь до своїх супутників. Я почав змальовувати їм театри, кафешантани, кипуче вечірнє життя лондонського Вест-Енду, проспівав їм "Тарарабумбію" та ще кілька модних

пісеньок, що їх більш-менш пам'ятав. Хлопцеві найдужче сподобалась "Тарарабумбія"; він вибивав ритм її так завзято, що мало знову не розтросив горщика.

Аж третього дня я нарешті збагнув, що надумав Чіт. Він хотів обстежити горішню частину ущелини й розвідати розташування селища сусіднього дикунського племені. Коли я почав обережно його розпитувати, він потвердив мої здогадки. Він сягав думкою куди далі, ніж решта наших мудреців. Він гадав, що незабаром нам доведеться воювати з тими сусідами. Бо взаємини між двома племенами почали псуватися. Вже була якась сутичка через одну дівчину, а ще більше клопоту виникало в нашій із ними торгівлі. Звичайно дикунська війна зводилась до безплідних сутичок в ущелині; але щось — чи то мої балачки, чи, може, віщий сон — закинуло Чітові в голову думку напасти на ворогів згори, перейшовши оце заборонене нагір'я. Те плем'я, що перше наважиться на таке, напевне перемаже! І тепер він прикидав-, як здійснити той напад, мов із ясного неба.

^ Але ж це треба підняти нагору,— сказав я,— а ваш закон забороняє навіть думати про таке.

— А що, як вони перші додумаються? — хрипко прошепотів він.— Не ждати ж нам цього...

Опівдні третього дня, перейшовши голий, спалений сонцем, стрімчастий вапняковий кряж, ми дістались нарешті до ущелини. Вона відкрилася перед нами раптово. До нас долетіло ревіння водоспаду, а за хвилину ми опинились на краю стрімкого урвища. Внизу простяглася в один бік широка долина овальної форми, по ній зміїлася річка, що по другий бік від нас ринула водоспадом у глибоку розколину, зникаючи в хмарі бризок і водяного пилу. В тому боці було наше селище. Кипучі води неначе заповнювали всю розколину, й годі було уявити собі, що там є стежки, по яких можна дістатись із одного селища в друге. А проте вони там були. Та ще важче було збагнути, що, прокружлявши два з половиною дні по нагір'ї, ми опинились усього за кілька миль від того місця, звідки вийшли, і що ревіння.оцього самого водоспаду, відлунюючись від скель, долітає аж до нашого селища.

Чарівнішого, величнішого краєвиду я ще не бачив на острові Ремполі. Прямовисні кам'яні стіни урвища були такі високі, що навіть найбільші дерева внизу зда-

валися мізерними кущиками. Долина по праву руку від нас була ширша й рівніша, ніж та частина ущелини, де жили ми, й куди густіше поросла лісом; положисті схили поспіль зеленіли деревами. Над ними здіймалась висока стіна з червонястого каменю, що захищала цю зелену пишноту від мегатеріїв. А віддалік височіла над усім величезна скеля з тієї самої напівпрозорої "Гірської породи, що на морському березі, й вигравала дивовижними барвами в яскравому сонячному світлі. Ми почувалися трьома малими комашками перед тією спокійною величчю.

— Ух! — полегшено й задоволено зітхнув Чіт і сів на зручний виступ скелі. Ми з хлопцем також посідали. Далеко внизу видніли курені селища, мов купка якихсь жалюгідних грибів серед величі й пишноти довколишньої природи.

Якусь хвилину ми сиділи мовчки. Оселя того горішнього племені була навдивовижу подібна до нашої. Такі самі кулясті курені, так само безладно розкидані, такі самі обгороджені подвір'ячка. З такої височини ми не могли виразно розглядіти мешканців того селища, але напевно вони були такі самі брудні, темношкірі, брудні, як і наші люди, й так само спотворені татуванням та різними дикунськими оздобами. Навіть за мирного часу ми майже не зналися з ними. Торгували ми з сусідами, розкладаючи свій крам на священних кам'яних плитах недалеко від великого водоспаду. Ми продавали їм свіжу й в'ялену рибу, великі перламутрові скойки, акулячу шкіру та зуби, а вони платили жувальними горіхами, що на них мали цілковиту монополію, горщиками та грудками гончарської глини, оцупками твердого дерева та сушеними овочами. Часом ми перегукувались, вітаючи одні одних. Мову їхню ми розуміли добре, як і вони нашу. Мені навіть розповідали, що, незважаючи на табу, молодь із обох племен нишком ходила до водоспаду і там, у кущах та між камінням, похапцем заживала любовних утіх. А наших чоловіків навіть дражнили тим, що їхні молодші дружини нібито надто люблять носити крам своїх господарів до водоспаду. Іноді жінок навіть викрадали, що призводило до чвар.

Племена весь час сварилися й через ціни на свій крам. Ми, долішні рибалки, вважали, що дістаємо надто мало твердого дерева за свою рибу, Наші лисі

мудреці весь час бурчали, що ми скоро всю рибу з моря віддамо за ті злиденні кілька горщиків та грудок глини, і підмовляли наших чоловіків самим піднятися до покладів глини над водоспадом та накопати її скільки треба, й нарубати вдосталь твердого дерева. А горішні тубільці хотіли тримати кілька власних пірог на озері під водоспадом, щоб самим ходити в море по рибу. Вони казали, що тверде дерево, раз зрубане, більш не виростає, і нарікали, що ми забираємо всі їхні горіхи, дерево й глину мало не задарма. Ось про що наші племена перегукувались під ревіння водоспаду, і про те ж ми майже щодня розмовляли по обіді за круглим столом,

І щоразу Ардам-воїн гепав кулаком об стіл і вигукував:

— Відняти!

А Чіт, подумавши, відказував:

— Як я був іще молодий дурний хлопчак, ми пробували відняти. Багатьох убили, і Велика богиня щедро обдарувала нас. Наші дівчата стали розбещені й галасливі... Та однаково скоро все стало, як і перше.

— Погано ви їх били,— сказав Ардам.— Я тоді теж іще малий був.

. — У цивілізованому світі, звідки я прийшов...— почав я, і найбридкіший із трьох дідів аж застогнав. Я залишив Англію в супокійні часи, ще до Великої війни, і тому мені можна пробачити, що я змалював їм Європу як край непохитного миру, підтримуваного рівноправними угодами та переговорами. Я розповів їм про торговельні пакти та арбітражні угоди, про те, що в крайніх випадках ми звертаємось до Гаазького міжнародного трибуналу або скликаємо всеєвропейські конференції з того чи іншого питання. Існує, сказав я, всеєвропейська згода, що дуже скоро обійматиме весь світ.

— Увесь ваш світ,— кинув Чіт скептично.

— Великий світ.

— Світ, що його нема.

— Ні, є,— заперчив я.— О, коли б ви знали, як повільно прийшла наша Європа до миру й скільки крові це нам коштувало, ви б зрозуміли, що значить єднання! Коли б ви могли забути оту безглузду ворожнечу зі своїми братами з-над водоспаду!

— Братами? — з безмежною відразою в голосі протяг Ардам.

—*■ Ви могли б вийти з цієї ущелини, з цієї темної тісної тюрми нагору, на широкі сонячні простори! Ви могли б винищити мегатеріїв списами, дротиками, пастками!

— Аби вони нас перші не винищили! — пирхнув слинявий дід і почав бавитись кісточками з людської руки, розкладеними перед ним на столі.

— Можна було б постягати їхні смердючі туші на кручу та поспихати їх у море, а тоді нагорі орати землю, збирати врожай, будувати...

: — Багато ти наореш, коли доторкнешся до лінивця,— кинув дід із потатуйованими щоками.

— Там вирости б великі ліси; смачні овочі, гарні квіти! На всіх би вистачило, й усі були б щасливі!

— Присягаюсь стегнами Богині! — вигукнув Ардам.— Як він мені набрид, цей Священний Безумець! Може, хай він обідає окремо від нас?

— Нехай говорить! — заступився за мене Чіт.— То віщі слова.

— Догану б йому на голову! — буркнув найбридкіший дід.— Витрусили б тоді з неї всі ті віщі слова й обідали б собі без отих його проповідей.

— Що там віщого в тому белькотінні? — зневажливо спитав Ардам.

— Він звістує війну,— пояснив Чіт.

— Я звістую мир! — заперечив я.

— Однаково, то новий спосіб війни. Нехай балакає. Він сам не знає, що каже.

— Ніякого нового способу війни нам не треба,— огризнувся Ардам.
— Я на ситий живіт люблю поспати, і хай він западеться зі своїми віщими словами.

■ Не раз ми провадили отакі розмови за круглим столом у трапезні мудреців^ заживши "дарунків Друга". І ось ці розмови пригадалися мені, коли ми сиділи на кручі серед тої величі та підглядали своїх ворогів і суперників, неначе троє малих рудих мурах, що стежать здалеку за чужим мурашником, кублом мурах чорних. А< дивно; думав я, що Чіт, такий розумний, не бачить виходу з цієї безглуздої ворожнечі між двома жалюгідними купками людей. Ані проблиску не бачить! Чітів розум весь підвладний ідеї війни, так, як усі уявлення, за Кантом, підвладні категоріям простору й часу. Для нього війна була невід'ємною рисою людського життя,

інакше він не міг думати. Він не міг уявити собі людей таких сильних і мудрих, щоб вони перемогли в собі вікодавній войовничий запал.

Три дні витратили ми, розвідуючи найкращу, най-коротшу дорогу від своєї ущелини до селища ворогів, дорогу через той вапняковий кряж, захищену густими чагарями й більш-менш безпечну від мегатеріїв.

Розвідавши, що треба, ми знову спустились до своєї похмурої оселі.

— На мене зійшов віщий дух,— сказав Чіт, коли ми вступили на брудну вуличку поміж злиденними куреннями.

Ми багато розмовляли про війну, але вона ще довго не починалась, і мені часом здавалося, що вона так і не почнеться. Я дедалі більше звикав до своєї щоденної ролі Священного Безумця ремпольських тубільців. Я нудьгував, я почувався нещасливим, часами мене страшенно мучило сумління, душа моя повставала проти тієї мерзотної їжі, що нею мене годували, й мене жахала думка, що задля підтримання тьмяного вогника мого життя весь час позбавляють життя інших людей. Та потроху невблаганні природні потреби — голод, сон, безліч інших дрібниць і турбот — завертали мене назад у звичну колію. Я по-своєму сприязнився з Чітом і віщував те, що він від мене хотів. Я переконував себе, що, теревенячи про широкі простори нагір'я, тим самим протестую проти того життя, яким живу.

В ті дні на мене часом находили химери, що їх мені важко й описати. Я вже оповідав, що скелі довкола ущелини видавались мені напівпрозорі. Так от, іноді мені здавалося, що не тільки скелі, а й ще багато речей довкола мене теж світяться. Коли я зводив очі на кам'яні стіни над головою, мені інколи ввижалось, наче в них чорніють якісь примарні вікна, наче на них проступають якісь малюнки й написи з вогнених літер, а за мить, глянувши знову на ті скелі, я бачив тільки беске'гтя, осяяне призахідним сонцем. Або ж я відчував, що ноги

мої ступають по брукові, чув скреготіння трамвайних коліс і дзеленчання дзвінків. А за мить виявлялося, що то під ноги мені попавсь уламок скелі, а над вухом за-дзижчав жук, перелітаючи з однієї купи риб'ячих тельбухів на другу, а ще десь віддалік дикун гатить каменюкою по старому цвяхові з "Золотого лева", згинаючи його на гачок до вудки.

Часом, коли я оповідав про бали, вечірки та подібні розваги в цивілізованому світі, мені починало здаватись, наче я сам присутній — або допіру був присутній — там. Або ж, коли я прокидався вранці, мене брав сумнів, чи справді я Священний Безумець у шкурі й черепі, а не зовсім інша людина. В такі хвилини мене посідала прикра туга за домівкою. Я волів відганяти ті сумніви, чіпко держався за той факт, що я

досі перебуваю на острові Ремполі. "Це острів Ремпол,— переконував я себе.— Це острів Ремпол. Не тривожте мене, марні видіння!"

Спочатку дні мого рабства на острові Ремполі тягли-ся нескінченно довго, однак що більше я обвикав, утягувався в щоденні клопоти, то коротші вони ставали і врешті почали пролітати зовсім непомітно. Я вже не сподівався, що мене хтось визволить звідси, облишив надії своїми балачками про цивілізацію та поступ домогтися якихось змін у тупій рутині життя цих людей. І лиш коли в моїх вухах залунали войовничі крики дикунів, що провіщали мені злигодні та муки, в мені знову прокинулась енергія, жадоба діяльності. Доти моя головна турбота в житті була — опиратись невпинним намаганням Ардама та кощавого діда звести мене до рівня звичайного смертного, одруживши з котрою-небудь із дочок племені, щоб вона жила в моєму курені й весь час назирала за мною. В тому опорі мене підтримував Чіт. Йому було майже так само важливо, як і мені, оберігати престиж Священного Безумця.

Лиш помалу я зрозумів, наскільки обидва ми залежимо один від одного. Священний Безумець був неодмінною умовою його беззастережного впливу на плем'я. Я був тільки останній і найцінніший із цілої низки носіїв черепа та шкури, що ними таємно керував і що їхню маячню тлумачив Чіт. І я міг виявитися незамінний. Без Священного Безумця Чіт був тільки оберігач та тлумач традицій племені, й усі його твердження й поради потребували б схвалення дідів. Але знаходити віщі знаки

в маячні та вибриках Священних Безумців умів тільки він, а моя маячня та вибрики давали йому такий багатий матеріал для тлумачення, якого він доти не мав ніколи. Незвичайні обставини моєї появи на острові, білий колір шкіри і взагалі дивовижна зовнішність, химерність моїх слів та вчинків — усе те дуже вирізняло мене серед моїх попередників.

Пізніше, повернувшись у лоно цивілізації, я цікавився питанням про роль божевільних у житті дикунів. Я перше гадав, що Священний Безумець острова Ремполу був явище виняткове. Виявилось, що зовсім

ні. Мабуть, такі химерні дурники трапляються повсюди, відіграючи, так би мовити, підривну роль у складній, інертній системі дикунської громади: їм іноді щастить уклінити щось нове в щільну мозаїку звичаїв та традицій. У деяких місцевостях безумці бувають помічниками шаманів, у інших — вони самі є чаклунами та віщунами.

На цю тему один із антропологів вашінгтонського Смітсонівського інституту опублікував монографію під назвою, здається, "Роль психічно неповноцінної особи в первісному суспільстві". Той дослідник пов'язує священних безумців Патагонії — бо, виявляється, вони є й на суходолі — з широко розповсюдженим інститутом царків-жерців і таким чином струшує цілу купу достиглих і вже надгнилих овочів із Фрезерової "Золотої гілки". Він зіставляє цих безумців не тільки з чаклунами та відьмами, а й з карнавальними королями, а також із блазнями та іншими диваками, такими популярними в середньовіччі. Мені казали, що він великий авторитет у тій царині. Потім дуже ефектно порівнює це явище з нашим сучасним ставленням до геніїв, із їхнім дивним правом на ексцентричність і парадоксальність та свободою від відповідальності. Безперечно, каже він, такі диваки звичайно бували зряддям у руках у людей обережніших і завбачливіших, але теж, хоч і по-іншому, невдоволених панівним ладом. Дуже приємно усвідомлювати, що моє життя в тій похмурій ущелині належить до явищ, таких цікавих для соціології; однак, відзначаючи цей факт, я ще раз нагадую, що книжка моя — не наукове дослідження, а тільки повість про мої власні пригоди.

. Мій попередник на посаді Священного Безумця був кретин і вмер, обжершись покидьків. Чітові, видно, дуже

скрутно доводилося, поки не знайшли мене. Коли лисі мудреці перечили йому, він не міг побити їх ніяким провіщенням. І на острові неподільно панували традиції. Чіт пробував був створити репутацію божевільного одному молодикові, чиєю єдиною вадою була косоокість; але; він не мав успіху. Скільки я второпав зі слів Слинявого, молодикові претензії на безумство й недоторканність не були визнані за слушні. Чітового протезе звинуватили в блюзнірстві, і його недовга кар'єра

скінчилася "доганою". Несчастливого кандидата в безумці викрила його власна дружина. Він запевняв, ніби на нього інколи находить, і тоді йому з'являється Велика богиня та дарує його своєю особливою ласкою; проте дружина з заздощів, що вона не має своєї частки в його славі, завдала йому брехню.

,т-. Отоді вже самому Чітові трохи очей не перекошило! — виснув старий слинько й аж затрусився зі сміху.

То була для Чіта тяжка поразка. Знайти нового безумця ніяк не щастило. Були ще в селищі один горбань та одна глухоніма дівчина, та, на біду, обоє вони були люди із здоровим глуздом і добропорядні. Вони нізащо не погоджувались корчити з себе дурників. Четверо мудреців уже тішились наперед перспективою необмеженої влади, що їй не перешкоджатимуть ніякі пророцтва, бо Чіт, мовляв, скоро дограється до "догани". І тоді доля чи випадок послали йому порятунок у моїй особі. Я був такою химерною й дивовижною проявою, що навіть мої недоброзичливці майже вірили всьому, що казав про мене Чіт. Моє божевілля виходило за межі їхніх уявлень. їм було дуже не до вподоби відновлення Чітового авторитету, але вони притихли й уже не важились підривати його відверто. А простий народ сліпо вірив у моє повноцінне, незаперечне безумство.

І тому вороги мої вдавали, ніби піклуються про мене, ніби моя честь і вигоди стоять для них над усе. Вони надумали оженити мене, сподіваючись, що дружина мене занапастить, як і мого попередника. їм, запевняли вони, тяжко бачити, як я нуджуся в самотині, тимчасом як вони тішаються всіма насолодами життя. Адже така визначна та обдарована людина повинна бути завше оточена піклуванням вірної дружини та гарненьких служниць, рясно обвішаних акулячими зубами й скойками, яскраво розмальованих і щедро намащених траном. Вони

так щиро вірили в згубну силу шлюбу, що й Чіта намовляли взяти собі ще дружину. Бо Чіт, казали вони, теж, властиво, самотній. Він, правда, мав двох дружин, але обидві вони, за якимсь дивним збігом, ненароком

повідкушували собі язики, і від них годі було добитися, що робиться у нього в господі. Йому теж годилося б, за прикладом усіх визначних та впливових людей, мати гарем із цокотух-служниць та жити щасливішим, гіднішим життям. Чому він завше такий мовчазний і потайний?

Мушу визнати, що з цього погляду мені докучали не тільки зовнішні вороги, а й ворог внутрішній. Як більшість людей із жвавою уявою й підвищеною вразливістю, мене іноді хвилювало невтримне тілесне жадання; я знемагав від самотності й прагнув пестощів, хай найгрубіших. Як я вже казав, мої релігійні переконання, що за інших умов могли б мене стримувати, майже розвіялися в злигоднях. Отож і траплялися хвилини, коли вигляд тих дикунок ніби якимись чарами будив на дні моєї змученої душі неймовірну здатність милуватися тими масними, просмерділими рибою тілами, а грайлива усмішка чи просто уважний погляд здіймали в моєму серці цілу бурю. Найприкріша з усіх моїх згадок із того часу — думка про те, як погано підтримував я престиж вищої істоти серед тих тубільців. Часом я з величезним зусиллям — і не завше успішно — стримував себе, щоб не вхопити на оберемок якої-небудь вульгарної, брудної красуні.

Замолоду, живучи ще у Вілтшірі, я й у голові не покладав, що взаємини між чоловіками та жінками можуть бути такі брутальні, жорстокі й гидкі, як на острові Ремполі. До того ж були вони страхотливо заплутані. Мене однаково мучили і потяг, і відраза до тих тубілок, і я, навчений своїм досвідом, почав помічати, що й більшість дикунів-чоловіків отак само хитаються між Жаданням і огидою. В тому чистенькому, культурному світі, що з нього я випав, кохання звичайно було чимсь приємним, гарним, чимсь таким, що давало людям щастя. Моя власна перша невдача, що сколихнула в мені ту темну безодню, була лише потворним винятком. А звичайно в тому кращому світі взаємна приязнь юнака й дівчини щасливо розвивалася в палкіші взаємні почуття й завершувалася шлюбом, спільним життям, заснованим

на довірі, відданості й саможертві. Але ремпольські тубільці були злі, пожадливі й недовірливі. Вони боялись того тілесного потягу, що зводив їх до купи, й ненавиділи його.

Як я вже казав, люди на острові дуже рідко парувались за вільною обопільною згодою, бо поставити курінь було нелегко, та ще й стояла на заваді складна система табу, що її я так і не зміг до кінця збагнути. Чоловіка тягло до жінок взагалі, а нав'язували йому якусь одну чи двох; а дівчата вже й зовсім не мали вибору. Най-принадніші з них, хотіли вони того чи ні, мушили жити з мудрецьми; далі мали право вибору старшини, кати, розпорядники обрядів, стерничі з пірог, плетії мереж та куренів, наглядачі за доброзвичайністю та решта верхівки племені. На острові панувало багатоженство, як і скрізь, де ще не засяяло світло християнства. Що вищого в тій ієрархії захисника знаходила собі дівчина, то вбезпеченіша вона була від "догани"; хіба що його самого розгніває. Отож її роздирало між природною приязню до якого-небудь ласкавого й вродливого, хоч і масного від трану молодика і практичними перевагами шлюбу з яким-небудь татуйованим поважним дідом. Думка про "догану" здебільшого утримувала її від амурних пригод із юнаком, але прикре невдоволення своєю долею змушувало її палко бажати всіляких напастей своєму хирому володареві.

А тому кохання на острові Ремполі ніколи не було таким вільним і приємним почуттям, як серед культурних людей. Воно було наскрізь просякнуте нещирістю, отруєне рабською залежністю та придушеними жаданнями. Чоловік здогадувався про корисливі жінчині наміри, а вона, продавшись йому, пильнувала, щоб дістати за те повну платню. Все те я добре бачив. Траплялося, на танку, при світлі смолоскипів до мене тулилась яка-небудь захекана молоденька красуня, обвішана блискучими скойками, яскраво розмальована, гнучка й слизька від трану; а зазирнувши їй у вічі, я бачив там тільки страх, відразу та покірність чийсь суворій волі. Я тоді кидав погляд на поміст під червоною жердиною, де висів маленький священний лівинець, і бачив там Ардама та кощавого діда, що, схиливши голови один до одного, пильно стежили,

чи не попадусь я в їхню пастку. І коли на німе дівчинине запитання я, всміхаючись, хитав

головою, вона мимохіть теж зводила очі на поміст," до своїх панів, ніби питаючи, що ж вона має чинити далі.

Щоб легше було зберігати свою цнотливість, я зовсім перестав їсти рибу й почав іще ретельніше додержувати чистоти. Я розумів, що, тільки-но мій ніс призвичаїться до смороду згірклого трану, мені куди важче стане відбивати амурні атаки.

8

Б'ЮТЬ БАРАБАНИ ВІЙНИ

Загроза війни вже багато років нависала над ущелиною, мов ті хмари, що то збираються над горами, то знову розходяться. Та ось нарешті вона насунула зовсім близько. Якось ураз війна, стала єдиною темою розмов за круглим столом мудреців, а воєнні танці та заклинання примусили всіх забути про танечні забави при світлі смолоскипів перед вівтарем Великої богині. Перші завдали удару горішні тубільці. В обмін на нашу останню партію риби, щоправда не дуже щедру, вони поклали замість жувальних горіхів, дерева та глини певні речі й зображення вельми образливого характеру. Наше плем'я, уражене й обурене, відповіло ще брутальніше, та однаково честь першої образи належала ворогові, й те дуже допікало нам.

Тільки-но війну було оголошено, як Ардам, згідно з законами, звичаями і з необхідності, став верховним ватажком племені. Він неначе аж виріс, чи принаймні надувся. Застромив у верхню губу дві гострі скойки, пофарбував носа на червоне, зробив іще по глибокому надрізові над бровами. Під час трапези його охороняли два пишно оздоблені охоронці теж із простромленими носами, обтятими вухами, чупринами, позліплюваними глиною в довгі червоні роги, й довжелезними списами.

Вони стояли обабіч нього, так що він займав добру половину круглого столу, а нам п'ятьом лишалася друга половина на всіх.

— На те війна,— спокійно заявив він.

Він .уважав тяжко заглибленого в військові справи й не звертав на нас уваги за столом. Ми четверо роз-

мовляли між собою, а коли звертались до нього, він наче й не чув. Зате часом сам владно втручався в нашу розмову.

Перед нашою трапезою старі діди в кілька змін били в великі воєнні барабани, обтягнуті шкірою загиблих героїв. Оглушливий гуркіт не втихав день і ніч.-Навіть тепер на згадку про них у мене в голові гуде той жахливий грім. Старих довбишів раз у раз змагала дрімота, а прокинувшись, вони починали тарабанити з подвоєним завзяттям. Тепер Ардам мав право задля загальної безпеки розпоряджатись безборонно всіма чоловіками й жінками племені й усім їхнім майном. І він таки дався всім нам узнаки, випробовуючи на нас ті кари, що мали впасти на ворогів.

Усіх молодих чоловіків мобілізували до війська й, щоб загартувати їх для майбутніх боїв, усіляко мучили та калічили. їм обтинали вуха, робили надрізи на тілі, щоб шкіра здималась рубцями, примушували їх якимось по-ідіотському марширувати, задержавши вгору підборіддя та висолопивши язика. Усі дівчата племені також мали коритися воєначальникові; їм було наказано підтримувати в воїнах відвагу й лютість. Геть усе довкола розмальовували на червоне, поки вистачало фарби. Що два-три дні вряджали дикі воєнні танки, де з великим запалом удавали сцени бою та перемоги, або ж сходилися всім селищем на "велике виття", щоб залякати ворогів. Усі ті збориська мали підгарячити в нашому народі войовничий дух. На них мудреці та ватаги нашого племені звинувачували ворогів у всіляких злочинах та вадах під гучне схвалення та обурені вигуки цілого племені. Слова промовців тонули в вибухах дикого виття, й

не підхопити того виття щодуху означало накликати на себе тяжку підозру.

Наші промовці в своїх гнівних тирадах висували три головні звинувачення проти ворогів, закидали їм три головні гріхи. По-перше, вони людожери. Це звинувачення завжди здіймало в натовпі хвилю палкого обурення. А промовець нахилився вперед і запитував патетично:

— Хочете ви потрапити до їхніх жертвних горщиків?

Другий гріх наших ворогів була неохайність тілесна й моральна. Третій гріх полягав у тьму, що вони годували в Себе цілу родину великих горластих жаб і шанували як! своїх предків та покровителів; а те здавалось усім

нашим людям украй огидним і принизливим. Гидке кумкання старої жаби-матері та її безглузді стрибки промовець порівнював із повільними, статечними рухами та делікатною поведінкою нашого власного тотема. Далі, звернувшись до практичніших питань, промовець доводив, що єдиний спосіб уникнути воєнної загрози надалі — це довести цю війну до переможного кінця; й нарешті починав розводитись про те, скільки жувальних горіхів, глини, дерева та овочів матимемо ми, коли стопчемо під ноги своїх ворогів. А що в нас уже відчувалась нестача всеочисного горіха, ті слова будили в нас най-кровожерніші жадання. Ми випльовували шматочки дерева, що ними пробували замінити жувальний горіх, і здіймали несамовите виття, пильно стежачи, чи не відстає хто від загального хору.

А воєнні дії тим часом розгорталися навдивовижу повільно. Як я вже оповідав, кордон пролягав біля великого водоспаду, а стежка і вище, й нижче від нього тяг-лась у густих колючих чагарях і була дуже вузька та стрімка. Над нею здіймалась до забороненого нагір'я прямовисна кам'яна стіна футів на тисячу чи й більше заввишки. Засівши над тією стежкою, жменя вояків могла б затримати ціле військо хоч згори, хоч

знизу. Наші аванпости просунулись за плиту для торгівлі й поховалися серед скель та в кущах; озброєні наші вояки були пращами та довгими жердинами — спихати ворогів зі стежки під кручу. А ще далі наші дозори обснували стежку тенетами та понаставляли пасток. Вороги чатували вище водоспаду. Маючи досхочу твердого дерева, вони поробили собі довгі луки, що на них ми дуже заздрили. Їхні стріли залітали в ущелину на добру чверть милі, а стріляти вони вміли напрочуд влучно.

Ні одна з супротивних сторін не виявила бажання стятись у відкритому бою. Час від часу хтось із наших, необережно показавшись на позиції, падав, уражений стрілою, а одного разу ворожий воїн послизнувся на стежці, впав у річку й утопився. Ми пробували підкидати ворогам отруєну рибу, та навряд чи хто з них піймався на ту принаду. Таким чином, війна звелася на сидіння в засідці, окремі влучні постріли та випадкові вбивства й безугавний гуркіт наших барабанів та ще гучніше ляцання дерев'яних тріскачок, що їх уживали наші вороги на додачу до барабанів, Отже, війна, по суті,

спинилась на мертвій точці, й бойовим запалом був охоплений переважно тил.

Я не знаю, чи Ардамова страхітливо розмальована постать хоч раз показала у тих місцях, куди залітали ворожі стріли, але в селищі він був невсипущий і невгамовний. Іще вдосвіта він піднімав на ноги всіх наших новобранців із пообтинаними вухами; охлялі, кульгаві, вони мушили довгі години марширувати вулицею, позадиравши підборіддя та повисолоплявши язика. Коли хто з них падав зомлілий, його повертали до пам'яті штурханамі; а коли зомліє вдруге, на нього чекала "догана". Людей часто скликали до віттаря Богині вислухати нове звернення, що його Ардамові нібито нашептав наш прабатько — деревний лінивець. То нам, його вірним підданцям, забороняли жувати до смерку всеочисний горіх, хоч би й пощастило його добути, а то наказували розмальовувати тіла самими тільки горизонтальними червоними смугами. На вертикальні потрібен був спеціальний дозвіл головного штабу. Почались також інквізиційні процеси проти бідолах, що їм закидали співчуття ворогові.

І ось Чіт за столом мудреців (весь час посилаючись на мене, що мене дуже непокоїло) завів мову про можливість і переваги флангової атаки на ворога через нагір'я. Виходило, отже, що він дотеперішньої млявої війни не схвалює, тож і зрозуміло, що Ардам зустрів його пропозицію дуже неприязно. Але Чіт палко обстоював свою улюблену ідею, кепкуючи з Ардамової стратегії, чим і зовсім розгнівив Ардама. Суперечка дуже швидко розгорілась у галасливу сварку. В неї було втягнуто й лисих дідів, хоч як їм, видно, не хотілось відверто ставати на чий-небудь бік.

Мені серце завмерло, коли Ардам спитав Чіта, чому ні він, ні я не йдемо на війну, а тільки чинимо всілякі перешкоди військовій владі, та де ми були торік, коли ходили буцімто на нагір'я подивитись на мегатеріїв.

— Де ви були? — кричав він, гепаючи кулаком по столі.— Може, ви з ворогами знюхалися?

Кошавий дід обурено загукав на Ардама: це вже, мовляв, занадто; а слинявий прогугнявив: "Панове, панове!" — і Ардамові довелось пом'якшити свої звинувачення. Далі він уже закидав нам тільки брак патріотичного запалу. Але він таки добре нагнав на нас холоду.

Нам стало ясно, що розмови про похід через нагір'я доведеться облишити і що справді треба буде виявляти більше войовничості. Чіт простромив крізь пипки своїх вух по акулячому зубові, та розмалював свою корону з листка страхітливими малюнками, а я пофарбував череп лінивця на червоне, наліпив на ньому з глини двоє люто перекошених очей і став повсюди носити з собою свою священну патерицю.

Та попри всі ті зусилля, Ардам і далі нарікав на нашу бездіяльність. Він зажадав, щоб мені, як і всім чоловікам, утяли вуха та розтатуювали все тіло, а тоді послали мене на фронт, де я в своїй шкурі й черепі лякав би ворогів войовничими жестами. Адже Священний Безумець горішнього племені завше стоїть біля великого водоспаду й проклинає нас вельми

успішно. Чом би й мені не робити так? Їхні лучники влучають у ціль —не так-то й часто.

Ми з Чітом не піддалися на ті вимоги, однак іще дужче підірвали тим свій авторитет і безпеку.

Ми не хотіли збуджувати підозри, тиняючись на самоті, але нас настільки явно усунули від усіх справ, що нам нічого іншого не лишалося. Іноді ми ходили разом, однак не дуже часто, а то нас би ще звинуватили в тому, що ми плетемо змову проти Ардамової мудрості й влади. В ті дні Чіт був дуже обережний у розмовах зі мною, однак принаймні одного разу він таки висловив відверто зрадницьку думку. Ми ходили з ним по кам'янистих обвалищах, порослих чагарями й порізаних рукавами річки та озерцями-стариками. Зійшовши на пагорок, ми побачили вдалині водоспад.

— По-моєму, їхні вояки такі самі дурні, як і наші,— понуро промовив Чіт.— Вони б так самісінько не послухалися розумного слова... Всі вояки однакові,— зробив він висновок із свого небагатого досвіду.— Що ж ти вдієш... Якби ми напали на них із нагір'я, ми б закінчили всю війну днів за шість... і добряче втерли б носа Ар-дамові...

Навіть тепер, як згадаю про ту дикунську війну, мене охоплює почуття тривоги й безвиході і я знову немов блукаю серед бескеття безмежно самотній, із тугою за цивілізованим світом у серці; мені здається, що за мною стежать, що мені загрожує щось, і пекельний безглуздий гуркіт барабанів невгавуче гуде у мене в вухах.

, "Чим я завинив? — питав я себе.— Що я накоїв такого, що моє життя, таке коротке, має спливати так марно в оцьому дикунському краю? Адже ж не для того я народився на світ, наділений якоюсь, хай невеликою, снагою, якимись бажаннями, щоб стати забавкою в руках Ардамових та його недоумкуватих приятелів! Невже я маю отут і пропасти серед оцих войовничих йолопів, засуджений на мовчанку, не

давши нікому ніякої користі? Невже я так і не побачу ніколи тих великих міст, що до них вирушив у подорож, і не додам чесною працею своєї крихти до загального поступу? Невже мені так і не судилося спізнати справжнє кохання й дружбу, невже я довіку муситиму прикидатись і дотримуватись огидних, ненависних мені законів і звичаїв, бути якоюсь пародією на людину? Навіщо ж я народився, навіщо з'явивсь у цей світ?"

Не знав я тоді, які химерні несподіванки ще готує мені доля.

9

ПЕЧЕРА Й ДІВЧИНА

Обвалище, де я самотньо блукав у ті дні, його каміння, озерця, порослі квітами болітця були гарні своєюрідною дикою красою. Там було дуже багато одної рослини, подібної до нашої англійської росянки, тільки значно більшої й рухливішої. Вона стелилася килимами по вологіших місцях, і я ні разу не наважувався ступати на її чіпке, жадібно розтепірчене листя. Липке* схоже формою на людську руку, воно ловило не тільки комашок, як наша росянка, але й ящірок, тритонів і навіть невеличких пташок. Скрізь по болоті валялися висхлі шкурки та кісточки тих малих жертв. Де-не-де видніли ясно-сині конуси великих будяків; росла там і ожина, всипана дуже великими ягодами, і багато всяких запашних трав та квітів. Віддалік здіймалась гола кам'яна стіна урвища, то чітка, виразна, то повита легенькою імлою. Коли десь пополудні до ущелини на коротку часину падало сонце, той краєвид нагадував мені купу барвистого шовку при стіні гігантського готичного собору. Там, у глибоких, чистих озерцях, я часто купався.

Одного разу мені пощастило зробити відкриття, що на кілька днів надихнуло мене і Чіта новою надією, бо нам спершу ввижалася нова можливість швидко закінчити ту нещасну війну.

Я знайшов величезну розпадину в скелях. Я вже кілька разів проходив крізь склеписту діру в кручі, звідки витікав невеличкий прозорий струмочок, але мені не спадало на думку, що там можна ховатися. Та ось одного дня, коли мене дужче, ніж звичайно, гнітили Арда-мові погрози, я знов заблукав туди, і раптом мені сяйнуло в голові: яка гарна схованка! Я забрів у струмок, по коліна в воді проліз отвором і на свою втіху знайшов далі велику печеру. Обережно ступаючи вперед, я скоро відчув, що опинивсь у великій порожнині, хоч поночі нічого не бачив. Щоб не впасти в яке-небудь провалля, я весь час брів струмком: адже де тече вода, там є й дно. Витерши сірника, я сполохав цілу хмару кажанів, що спали між вапняковими бурульками вгорі, під склепінням печери. Скільки я міг побачити крізь ту хуртовину чорних крил, печера була дуже велика й пишно прикрашена вапняковими колонами-сталагмітами та напливами.

Мені не хотілось марно витратити сірники, а якої-небудь гілляки замість смолоскипа я прихопити не здогадався. Отож я досліджував печеру далі помацки, бредучи весь час струмком і знаючи, що його плюскіт завше попередить мене про якийсь поріг чи водоспад. Незабаром я побачив далеко попереду якесь тьмяне світло й повільно рушив до нього. Світло сочилось згори, і, підійшовши ближче, я зрозумів, що печеру утворює величезна розколина, виходячи подекуди аж на нагір'я. А дно її, де тік струмок, положисто піднімалось угору, наче залізничне полотно в горах, що то ховається в тунелі, то знову вибігає у глибоку виїмку. Треба, правда, зазначити, що глибина тієї розпадини набагато перевищувала її ширину. Чистого неба над собою я так і не побачив, його закривали численні виступи кам'яних стій, що заходили один за один, і світло, що просочувалось донизу, багато разів відбившись від тих стін, було якесь мертво, схоже скорше на місячне. Скрізь, навіть у найсвітліших місцях, панувала якась примарна сутінь; по каменю стін повільно спливала вода з якихсь невидимих джерел. У тій сутіні камінь світився мармуровою білістю.

Другого дня я повів Чіта показати йому свою знахідку. Ми наламали сухих гілок, щоб палити їх як смолоскипи, і пройшли в глиб печери,

наскільки пощастило. Але виходу ні до горішнього селища, ні на рівнину, де паслись мегатерії, не знайшли. Ми лазили там кілька днів підряд, бо нам важко було змиритися з думкою, що ця розпадина не виправдала наших сподівань. Ми натрапили там іще кілька цікавих гротів і багато досить смачних грибів, а на найвищих прискалках, що на них нам пощастило видертись,— гнізда морських птахів і чимало яєць. І якщо ми навіть не знайшли виходу з печери, вона все ж могла стати нам досить зручною схованкою на той випадок, коли воєнне божевілля надто вже нам загрожуватиме небезпекою.

Я не можу тепер сказати, скільки часу ще минуло по тому, поки щасливий випадок звільнив мене з острова Ремполу, бо спогади мої про ті страшні дні війни зовсім безладні, так би мовити, звалені в одну купу. Якось надвечір я блукав серед своїх обвалищ, потім сів відпочити на кам'янистому березі одного з найбільших і найглибших озерець. Я сидів у якійсь тупій задумі, як людина, що не має чого робити й не знає, чого хотіти. І раптом я помітив відбиту в воді чийось постать. Підвівши голову, я побачив одну дівчину з нашого племені, що брела другим берегом по коліна в високій зеленій траві. Я замилювався її лиснючим, струнким смаглявим тілом і стежив за її нерішучою ходою дедалі зацікавленіше. Та дівчина збудила в мені цілий рій думок не тільки про любовні розкоші, а й про щире дружбу та душевний спокій. От якби, мріяв я, це створіння раптом виявилось не смердючою дикункою, а дівчиною моєї раси, якимсь чудом перенесеного сюди зі світу моєї юності й надій! Мої спрагли душа й тіло могли тішити себе навіть такими нездійсненими мріями.

Дівчина, видно, шукала на березі якогось підхожого місця. І ось вона його знайшла. Вона зійшла на вершечок великого уламка скелі, що висувавсь далеко в озеро, постояла хвилинку замислено, а тоді, сплеснувши руками, кинулась у воду.

Одну мить я сидів нерухомо, ніби глядач у кіно, та враз у мені прокинулися всі спадкові традиції роду Блетсуорсі; я скинув із себе череп та шкуру й стрімголов помчав до води. Рятувати потопельника треба, навіть

ризикуючи власним життям: це наш найсвятіший обов'язок. Мені ніколи не доводилося витягати людину з води чи хоча б бачити, як те робиться, але я плигнув у озеро й поплив до дівчини.

Витягати з глибокої води перелякану, сильну молоду жінку, що відбивається несамовито,— справді нелегка й небезпечна справа. Я відчайдушно намагався втримати те сильне, гнучке тіло; вона хапалась руками за мене й тягла кудись у глибіню, я захлинавсь водою, борсався, молотив ногами — і гарячково силкувався пригадати, що мені доводилося читати або чути про рятування потопельників. Мені спало на думку, що треба її приголомшити, і я націлився кулаком їй у тім'я, але влучив у обличчя. Намащене траном тіло вислизнуло з моїх рук, а потім вона вчепилась обома руками мені в ногу, скувавши мої рухи. Плюскіт води віддавав мені в вухах криком натовпу, свистінням пари з хлипавки, а на мить мені вчулась навіть пароплавна сирена. Повз мене ковзнув примарний човен, повний людей. Видно, (то були вже галюцинації з перевтоми. Подвиг рятування перетворився на якусь безглузду боротьбу, я був уже напівнепритомний і потопав сам, коли нагло, поринувши разом із дівчиною під воду, торкнувся ногами дна. Ми прибились до берега. Вода була там усього по шию. Останнім відчайдушним зусиллям я звільнився від дівчини, що впевнилася в мене, став на ноги, вивергнув із себе цілий струмінь води, наче тритон на якомусь римському водограї, перевів дух, тоді захопив дівчину за плече й підтяг до себе.

Ми стояли по груди в воді. Приголомшена, вона відкинула. назад мокрі чорні коси, безтямно подивилась на мене й упала непритомна мені на руки.

— Швидше геть із води! — захеканий, пробурмотів я й поніс її до берега.

Нелегко було винести з води те безвладне тіло, бо берег був крутий, але я зопалу, видержись нагору, ще проніс її кілька ярдів схилом, порослим пахучими травами. Тоді кинув її додолу, мов лантух, і сам

важко сів поруч, засапаний, зовсім знеможений. Мене нудило; я вдихав повітря, а воно наче оберталося в легенях на каламутну болотяну воду.

— Ху, чорт! — видихнув із себе я.— В книжках то воно легко виходить! ■

Мене охопило якесь химерне відчуття, ніби ми вже не там, де були, а десь-інде. Я протер очі, оглянувся довкола, але побачив перед собою тільки зелений схил, озеро, а за ним кам'яну стіну урвища. Я відкашлявся й виплюнув воду. Помалу я відсапався, й сила повернулась до мене. Але що ж мені робити з зомлілою?

Я вже не пригадую виразно, що саме я зробив. Пам'ятаю тільки, що в голові моїй зринули слова: "способи відживлення", і я заходився робити дівчині штучне дихання, піднімаючи й опускаючи її руки — та й гарні ж вони в неї були! Потім, нарвавши трави, став розтирати їй огруддя й усе тіло, щоб відновити кровообіг. Весь тран стерся з її шкіри; від трави йшов міцний дух, схожий на пахощі вербени.

— Дай мені вмерти! — нарешті промовила вона.— Ох, дай мені вмерти!

— Мовчи! — гримнув я.

— Вони ж мене знову спіймають!

— А дідька! — відказав я.— Я тебе вирятую.

— Навіщо тобі той клопіт! Однаково я пропаща.

Дівчина пояснила мені, що їй не дає жити своїми

домаганнями Ардам.

— А я не можу полюбити його. Я його боюся. Ну як я його любитиму, коли я не тямлюся зі страху перед ним!

Тут я помітив на руці в неї синці, а на спині басама-ни від дубця.

— Він мене вб'є,— не втихала дівчина, й з очей її промовляв такий жах, що я підняв її на руки й відніс далі в кущі, в безпечніше місце. Там я дуже обережно поклав її долі й сам сів поряд. Спершу я ще розтирав її, тоді помалу почав ніжно, заспокійливо гладити. Я побачив, що вона дуже вродлива.

Вона тулилась до мене і, здавалося, зовсім не хотіла, щоб я її відпустив. Зблизька мене просто вразила її лагідна врода. В неї були рівні брови й гарні, ніжно окреслені уста. Раптом яскраве сонячне проміння пробилось в ущелину й залило сліпучим сяйвом нашу схованку. Ту ж мить наші погляди стрілися, ніби безмовно питаючи, чого ж ми хочемо одне від одного.

Колись давно, в далекому Оксфорді, я одного разу вже бачив такий самий вираз у дівочих очах. Та цього разу я не злякався того заклику.

УТІКАЧІ

Відтак життя моє повернуло в нове річище.

Я розповів вам про свої пригоди так, як вони вклялися в моїй пам'яті. Я описав весь свій шлях із людного й безпечного світу до цілковитої самотності в світі дикунському, повному небезпек. Далі шляхи мої круто звертають в інший бік. Плигнувши в воду, я ніби прийняв хрещення і вступив у нове життя.

На тій галявині, в сяйві сонця й пахощах трав, я знайшов другу плоть, що стала плоттю від плоті моєї, знайшов друге серце, що билось влад із моїм, і в тому серці радощі й тривоги ті самі, що й у моєму; знайшов

подругу, чії очі з живим співчуттям стежили за кожним моїм рухом, чії страхи, й надії, й тіло були мої. Ми з нею прийшли до того озерця поодинці; ми пішли від нього, з'єднані навік. І кожному з нас таки прикро потрібна була підтримка другого, бо тепер нам загрожували жорстокі тортури й смерть. Вена — так звали мою подругу— була Ардамовою власністю, і за ремпольськими законами він міг зробити з нею все, що йому заманеться. Та й я вчинив непростенний злочин проти диктатора. Вена квапила мене тікати, сховатися десь чи разом відібрати собі життя, але нове щастя збудило таку відвагу й гнів у моїй душі, що я спершу ладен був відверто повстати проти воєначальника.

— Ні,— сказав я,— ніде ми не ховатимемося! Ти ввійдеш до мого куреня як моя дружина. Я Священний Безумець, і все, що мені належить, — священне, табу.

Я наклав на голову череп лівинця, на плечі накинув шкуру і з патерицею в руці попрямував до селища. Вена йшла за мною, тремтячи від жаху й захоплення.

Вийшовши на второвану стежку, що вела від селища до водоспаду, ми за хвилину зустріли Чіта. Він остовпів, побачивши нас. Владним, рішучим тоном я повідомив його про свої наміри та про нову мету мого життя. Він жахнувся й почав мене відраджувати: Ардам, мовляв, підніме все плем'я проти мене. На те я йому відказав, що сам підніму все плем'я проти Ардама. Але Чіт краще за мене знав свій народ і благав мене бути обережним.

— Вона сховається в моєму курені,— заявив я.

— То йдіть туди швидше! — порадив Чіт.

Плем'я тоді саме зібралося перед капищем Богині на "велике виття", й по дорозі до мого житла ми не зустріли нікого. Я мов зараз чую бубоніння промовців, що долітало згори, з майдану перед капищем; час

від часу його перебивало дружне виття цілого племені. А Чіт залишив нас і побіг назад на зборисько подивитися, що робить Ардам.

— Увійди до мого куреня, це твій дім,— сказав я, прогортаючи очерет, що ним було затулено вхід, і ніжно обняв її в напівтемряві нашого сховища.

Невже все те мені тільки снилося? Невже новий світ відкрився мені тільки в сонному маренні?

Так гарно було сидіти в своєму самотньому курені й відчувати, що ти вже не самотній, що тебе люблять, про тебе дбає інша людина — твоя, рідна, бачити, як вона порається в твоїй оселі, готує вбогу страву. Та ось ізнову прибіг зі збориська Чіт, стурбований, квапливий.

— Вони шукають зниклу Ардамову дівчину,— повідомив він.— Думають, що її вкрали вороги. Благаю тебе, втікай звідси, сховайся з нею в тій печері, що ми знайшли. Тепер, коли в тебе є вона, навіщо тобі гинути?

І щезає знову. Він пішов на звідини. Незабаром його широке лице знову з'явилося в отворі входу.

— Он там, унизу, є пірога. Поки вони прийдуть сюди шукати Вену, ви можете бути вже біля водоспаду. Я піду, мені не можна лишатися тут. Побачимось пізніше.

Ми чуємо, як він продирається крізь чагарник поза куренем. Я пригортаю свою кохану до себе. Я ладен відчайдушно битися, захищати свій дім. Але Вена не згодна.

— Я хочу жити, о пане мій! — каже вона.—> Я тепер так дуже хочу жити! Втечімо, як радив нам Чіт.

Я нараз відчув, що теж хочу жити.

І ось ми повземо крутим схилом за куренем до Чіто-вої піроги. Вже зовсім смеркає, в селищі мигтять смолоскипи наших переслідувачів. Перегукуються голоси, калатають у клепала, пронизливий посвист роздирає тишу. Ось ми вже в пірозі, я хапаю в руки весло. Раптом у вічі мені вдаряє якесь дивне світло. Велетенські зелені світляки пролітають повз нас у густо-синій темряві, вода шумить, мов людські юрми, по ній біжать відлиски вогнів. Ми гребемо щосили, нас виносить на бистрину, на хвилину пірога спиняється, потім знову вихоплює-

гся вперед. Здається, кінця не буде. цій боротьбі з течією. Ревіння великого водоспаду помалу наближається й уже перекриває всі інші звуки. Ми видираємось на берег і біжимо, низько пригинаючись, до озера, шукаємо вхід у печеру. Раптом щось боляче вдаряє мене в плече, і я падаю. То в мене влучила велика стріла згори. Вена висмикує її, помагає мені підвестись, гладить моє плече; рука її червона від крові.

— В печеру! — гукаю я.— Швидше!

Я чую сильний, приємний запах вербени. В озерці відбивається смужка блакитного неба. Десь позаду чутно голос погоні. Але ми вже біля отвору, де зі скель витікає струмок.

Ми в безпеці. У великій печері темно й прохолодно, але мені раптом стає млосно.

— Іди по дні,— ще встигаю я сказати, спотикаюсь і падаю.

Вена піднімає мене на плечі й несе; ноги мої тягнуться по воді. Що було далі, я не пам'ятаю, хоч, певно, я все ж указував їй дорогу. Очунявши, я відчув, що лежу на постелі з пахучого листя та гілля, а Вена, схилившись наді мною, годує мене з миски. Мене чомусь анітрохи не здивувало, що звідкись узялася миска. В печері видно як удень, і взагалі

вона схожа не на печеру, а на простору затишну кімнату. Під головою в мене подушка.

Наші погляди зустрічаються.

— З'їж іще ложку,— каже вона.— Тобі корисно.

Я ковтаю ту ложку, тоді підхоплююсь і сідаю на постелі. Плече в мене забинтоване, якесь здерев'яніле і болить.

— Де це ми? — питаю я.

— Та вдома ж,— відказує Вена.— Ти...— Вона кладе мені на чоло холодну руку.— Гарячки вже нема? Ти впізнаєш мене, Арнольде?

— Таж ти Ровена,— відповідаю я.— Але скажи мені, де це я?

— На Бруклін-Гейтс... Із'їж іще ложку.

— У Нью-Йорку?

— Авжеж, у Нью-Йорку!

Розділ четвертий,

де розповідається про дивовижну зміну, що сталася з островом Рем-полом, про те, як містер Блетсуорсі повернувся до цивілізованого світу; як він мужньо виконав свій обов'язок, був поранений і трохи не поліг героїською смертю у всесвітній війні за цивілізацію; про його дружину Ровену та про їхніх дітей; про те, як він знайшов собі діло до мислі; про його розмови з давнім приятелем. А. на закінчення в ній висловлюються міркування про життя людське, обіцяні ще на першій сторінці цієї книжки

РОВЕНА

Я кинув розпитувати й доїв суп.

Ровена поклала свою руку на мою й знову сказала:

— Гарячки вже нема!

Я мовчки спробував підвестися, вона так само мовчки допомогла мені. Я сів на краю ліжка, зовсім спантеличений: адже це була безперечно та сама печера, де вона вже кілька тижнів годувала, доглядала й охороняла мене. І водночас, виходить, це була кімната!

— А що це з моїм плечем? — спитав я.

— Ти попав під таксі на вулиці.

— Таксі? Мене ж стрілою поранило!

— Та ні, ти попав під таксі. Тебе збило, ти впав у риштак, і я витягла тебе звідти.

Я провів рукою по своєму чубові. Ту мить мене вразило ще одне:

— Ти зодягнена! По-європейському!

— Ну аякже! Не можу ж я весь час бути гола, на кохання є ніч!

— Але ж ти та сама жінка, що я її кохаю?

— Авжеж!

Я напружив свою бідну, затьмарену пам'ять.

— Я врятував тебе з води? Ти тонула?

— Так, у Гудзоні.

— В Гудзоні? Та й важко ж мені довелося тебе витягати... Але ти була варта того.

— Бідолашний ти мій, зовсім збився з пантелику! — і вона поцілувала мою руку, як цілувала сотні разів доти, віддано й жалісливо.

Я зчудовано розглядався по кімнаті.

— Як падає світло з вікна на стелю... То ж була вапнякова брила. А оті бескиди за вікном, оті високі сірі скелі... Виходить, то будинки!

У кімнаті чимсь пахло.

— Десь тут...— почав я, озираючись. Справді, на підвіконні стояло три вазони, як я й сподівався, з вербеною.

Я встав: вона підтримала мене, бо мені ще підгинались коліна. Ми перейшли через кімнату до вікна, і я побачив водночас дивну й знайому картину. По річці снували судна, а над нею здіймалися могутні хмарочоси до-

літнього Нью-Йорка, якісь легкі в теплому надвечірньому світлі. Ровена обіймала мої плечі, ніби захищала й підтримувала мене.

— То я марив? — спитав я.— Чи мені сон снівся?

Вона не відповіла, тільки пригорнула мене ще міцніше.

— Це Нью-Йорк. Авжеж, це Нью-Йорк.

— А онде Бруклінський міст.

— То це не острів Ремпол?

Ровена мовчки похитала головою.

— Це мій давній, рідний цивілізований світ!

— Коханий мій! — прошепотіла вона.

— І острів Ремпол із усією своєю жорстокістю, дикунством та безнадійною тупістю — то був тільки сон, сонне марення?

Ровена заплакала. Мабуть, від щастя, що я прийшов до тям.

2

ДОКТОРОВІ МІНЧИТОВІ ПОЯСНЕННЯ

Мій віднайдений світ, такий яскравий і виразний у першу мить, знову неначе оповило тонким серпанком сумніву. Я відвернувся від вікна, бо ще почувався досить кволий. Ровена допомгла мені сісти в кріселко, що в ньому, відчув я, одна ніжка була коротша.

— То все оте страхіття,— промовив я,— і війна, й звірства, і Ардам,— усе те мені тільки снилося?

Ровена не відповіла. Вона дивилась на двері, наче когось чекаючи. У двері хтось постукав.

— Увійдіть! — гукнула вона, й на порозі став чоловік із широким засмаглим обличчям, дуже схожий на віщуна Чіта, однак чисто вмитий, зачесаний і вбраний, як годиться в Брукліні. Він зупинився на дверях,

дивлячись на нас. Це був Чіт — і водночас не Чіт. Я знав, що зараз почую знайомий глухуватий Чітів басок.

Ровена радісно обізвалася до нього:

Йому вже багато ліпше! Ми вже не в печері. Уявіть собі, він виглядав у вікно й упізнав Нью-Йорк!

Гість, присадкуватий і широкоплечий, підійшов і пильно подививсь на мене Чітовими очима.

— Ви тепер у Брукліні.

— Я тепер... трохи розгублений.

— А ви знаєте, хто я такий?

— Я називав вас Чітом.

— Це скорочене Мінчіт. Доктор Елойс Мінчіт. Будьмо знайомі.— Він підійшов до вікна й став там, дивлячись надвір. Він говорив, не обертаючись, наче не хотів бентежити мене, дивлячись мені в обличчя.— Скільки разів тлумачив я вам, що це й є справжній світ! І скільки разів ви мені відповідали, що це острів Ремпол! Признаюся, я вже був зовсім утратив надію. І тоді оця панна зробила те, на що не спромоглися ні я, ні всі нью-йоркські психіатри. Вона привела вас до тями, плигнувши з високого берега в Гудзон, саме коли ви там поблизу прогулювалися. І ось ви тут — цебто ви обоє,— коли дозволите так сказати, при повному туалеті й здоровому глузді.

З цими словами доктор Мінчіт обернувся, усміхнувся до Ровени, тоді глянув мені просто в обличчя.

— Ну, то як? — промовив він, заохочуючи мене говорити, й сів на краєчку столу з міною людини, що їй нікуди поспішати.

— Пробачте, коли я говоритиму недоладно,— врешті озвався я повільно, зважуючи слова.— Я не знаю, як я попав сюди. Я хочу знати, як це вийшло, що я сиджу тут і дивлюсь у вікно на острів Манхеттен; адже я весь час був певен, що перебуваю казна-де, в страшній пустелі, на зовсім іншому острові біля південноамериканського узбережжя. Я знаю, що мій розум часом витинає химерні коники. То що це за коник?

— Більше ніяких коників не буде,— відказав Мінчіт.

— Я був... ненормальний?

— Ненормальність,— сказав Мінчіт точнісінько як ремпольський віщун,— це тільки трохи зрушена нормальність.

— І те зрушення доходило до... божевілля?

— Ні, не... як це вам сказати... не органічного. Ніякого ушкодження мозку в вас не було й нема. Просто ваша психіка... незвичайна. Дуже вразлива й схильна до деякого роздвоєння. А я якраз проваджу дослідження в цій царині. Ви були мені прекрасним об'єктом для вивчення.

Я оглянувся на Ровену. Вона всміхалась до мене:

розпитуй, мовляв, далі. Я знову обернувся до лікаря й спитав:

— То я був ваш Священний Безумець?

— Ви були до певної міри під моєю опікою.

— А де ж це я був під вашою опікою?

— Тут, у штаті Нью-Йорку. Після того, як вас привезли сюди. Переважно в Йонкерсі, в психіатричній клініці Квіна.

— А як же острів Ремпол?

— Такий острів справді існує. Ви, певно, зачули ту назву, коли вас урятували.

— І я був там?

— Може, й були — годину чи дві. Той човен, що зняв вас із "Золотого лева", здається, приставав до острова.

— А ви цілком певні, що ми зараз не на Ремполі?

— Ні, ні,— докинула Ровена.— Це реальний світ. Найсправжнісінька реальність.

Я обернувся й подививсь на неї. Яка ж вона тендітна й гарна!

— І цей світ ти будь-що прагнула покинути! — промовив я, силкуючись якось звести все до купи.— Ти хотіла втопитися. Чому ти хотіла втопитися?

Вона підійшла до мене, сіла збоку на бильце крісла й пригорнула мою голову до своїх грудей.

— Ти врятував мене,— прошепотіла вона.— Ти стрибнув у річку й урятував мене з води. Ти стрибнув у моє життя і взагалі врятував мене.

На мить мені наче щось проясніло в голові, але тільки на мить. Я нічого не розумів, був зовсім безпорадний перед цілою купою загадок.

Я знову повернувся до доктора Мінчіта й, вибачившись за свою нетямущість, попросив його пояснити мені все детальніше. Мені раптом запаморочилось у голові, я встав із крісла й пересів на ліжку.

— Я, виходить, ваш пацієнт. То розкажіть мені історію моєї хвороби. Поясніть, як це я несподівано перелетів із острова Ремполу до Нью-Йорка.

Мінчіт помовчав хвилинку, обмірковуючи, з чого ж почати. Тоді сказав:

Як це добре — нарешті розмовляти з вами отак просто... Справді, мабуть, найкраще розповісти вам усе.

Однак почав розповідати не зразу. Зіскочивши зі столу, він пройшов кілька разів туди й сюди по кімнаті.

— Розповідайте ж,— нагадав я.

— Дай йому подумати,— оступилась за нього Ровена,

— Ви пам'ятаєте, що ви були на покинутому пароплаві "Золотий лев"? Хоч це збереглося в вашій пам'яті?

— Дуже добре. Капітан покинув мене там на смерть.

*— Покинув?

— Він замкнув мене в комірчині, коли човни відпливали від судна.

— Гм... цього я не знав. Замкнув, кажете, в комірчині! Ви мені про те колись розповісте! Ну, хай там як, а вас знайшли на тому пароплаві люди з парової яхти "Смітсон". На тій яхті плавала експедиція, що досліджувала Південну Атлантику й Вогненну Землю. Двоє наших матросів знайшли вас за пароплавним димарем; ви спали, а коли вас розбудили, ви закричали несамовито й кинулися на них із тесаком. Ви були, сказати вам правду, зовсім як навісний.

— Але ж...— озвався я й затнувся.— Розповідайте далі.

— Як наукова знахідка ви були трохи завеликий і заважкий для "Смітсона".

— Стривайте,—* перебив його я,— а коли ж це все було?

Він прикинув у голові дати.

— Майже п'ять років тому.

— Господи! — вжахнувся я, й Ровена співчутливо обняла мене.

Доктор Мінчіт провадив далі;

— Отже, сказати відверто, ви були не вельми зручною знахідкою. Начальник нашої експедиції припоручив вас мені, бо я з фаху лікар-психіатр, і я робив усе, що міг, аби якось пристосувати вас до наших умов. Треба вам пояснити, що я їздив у експедицію як етнолог. У мене були деякі неприємності перед тим, і я вирішив відпочити в експедиції. Начальник був мій знайомий...

Він знову замислився, видно обмірковуючи, що найважливіше розповісти мені.

— Та й морока ж була з вами... Човен, що забрав вас, спершу заїхав на часинку до річки на острові Рем-полі, і ото звідти він у вашій пам'яті. Ви маячили, кричали, що загубили свій світ, узивали нас кровожерними дикунами, розмальованими людожерами. Вас привезли на "Смітсон" і сказали мені або ж якось угамувати вас,

або замикати в каюті. Я з самого початку зацікавився вами як фахівець-психіатр. Я вирішив, що божевілля ваше не органічне, тканина мозку, його клітини у вас не ушкоджені. Просто щось вас тяжко вразило, перелякало. Звідси й ваш розумовий розлад. Боюся, що якби я їх послухався та замкнув вас у каюті, вас би те й справді доконало. Ви до нестями боялися сидіти під замком у каюті. Пам'ятаєте ви те?

Я спробував пригадати.

— Ні,— потім, подумавши, додав уже менш упевнено: — Ні, не пам'ятаю...

Якийсь невиразний спогад про те, як я силкувався видобутися з каюти, зринув у мене в голові. Але то, певно, було ще на "Золотому леві"...

— Доводилось мені вас утихомирювати,— вів далі Мінчіт.— Не можу сказати, щоб вас полюбили на судні. Ви ненавиділи весь рід людський, узивали нас зграєю брудних дикунів і... одно слово, не дуже з нами церемонилися. Вас були б ізсадили з яхти в першому ж порту, здали б до шпиталю, коли б не я; але я сказав, що ви не просто неспокійний суб'єкт, а єдина моя наукова знахідка, і це примусило всіх миритися з вашою присутністю. Отак ми й возили вас із собою, поки вернулись додому. Я вирішив ретельно дослідити вашу хворобу в клініці Фредеріка Квіна в Йонкерсі. В Європі ще й гадки не мають, як добре поставлено в нас психіатричні дослідження. У нас є зразки найрізноманітніших захворювань. Деякі труднощі вийшли в мене з імміграційними органами та з вашим лондонським опікуном, але мені пощастило все сяк-так

уладнати, і відтоді ви перебували під моїм наглядом спершу в Йонкерсі, далі тут, у Нью-Йорку. Ваш опікун непоганий чоловік. Він попросив своїх знайомих відвідати вас тут і, переконавшись, що з вами поводяться добре, надав мені повну свободу дій і став платити за ваше утримання. Грошей вистачало, ви за цей час одержали якусь там спадщину і тепер людина досить заможна. Всі рахунки в мене зберігаються, можу вам показати. Аж на третій рік мені пощастило довести, що ви не небезпечний для оточення й собі не заповідієте нічого; тоді вас випустили з клініки під мою відповідальність, і ви оселились у власному помешканні.

•— В оцьому?

— Ні, сюди ви перебрались, уже як спізналися з нею.

— Це моє помешкання,— шепнула Ровена.— Ти найняв його для мене й перебрався сюди зі свого.

Я замислився.

— Дуже добре... Але ж чому я нічого цього не пам'ятаю?

— Дещо ви пам'ятаєте, але в перекрученому вигляді. Ваша хвороба, як я весь час кажу,— типовий випадок так званого систематичного маячіння.

Він знову замовк, ніби чекаючи, що я попрошу його розповідати далі. За мить, зрозумівши те, я мовив:

— Ну, розкажітьте...

Він зупинився переді мною, сховавши руки в кишені; ту мить він достоту нагадував університетського лектора.

— Бачте...— почав він, затнувся, ніби пом'яв щось у лівій жмені й знову почав:— Річ ось у чому.

Але я не хочу відтворювати тут його складне й заплутане пояснення. Нехай уже студенти слухають нудних лекторів, така їхня доля. А я пишу книжку для широкого читача. Коротше, Мінчітова теорія — чи пояснення, як хочете,— ґрунтувалась на думці, що наше сприймання зовнішнього світу ніколи не буває цілком точне й об'єктивне. Ми завше фільтруємо й, так би мовити, редагуємо наші відчуття, перше ніж пропустити їх до своєї свідомості. Навіть люди, не наділені ніякою уявою, живуть у світі ілюзій, несвідомо прикрашаючи дійсність і тим захищаючись від неї. Наш розум перебирає факти й намагається по змозі відкидати геть усе прикре чи образливе для нас. Ми редагуємо та ревізуємо далі навіть давні свої вражіння. Те, що ми пам'ятаємо про вчорашній день, зовсім не збігається з тим, що ми насправді вчора бачили чи навіть відчували. Спогади ті підретушовані, підчищені, підправлені за нашим смаком, так, щоб вони не тривожили нас і не вражали нашого самолюбства. А люди з багатою уявою чи ті, кого виховували, занадто пильно оберігаючи від життєвих випробувань, можуть — цілком неумисно — і зовсім перекручувати реальність, прикрашувати її, тлумачити упереджено, вбирати в фантастичні шати.

— Ось чому ви мене й зацікавили так,— ніби виправдуючись, пояснив він і підступив до мене ближче.— Ви надзвичайно цікавий пацієнт! — Він наче думав, що мені буде приємно те почути.

Потім ВІН спитав мене, ЧИ чув Я коли-небудь Про ВЩ падки роздвоєння свідомості, про те, що в мозку однієї людини іноді можуть уживатись дві різні системи асоціацій або й ще більше,— такі незалежні одна від одної, що здається, неначе дві зовсім різні людини мають спільну голову. Я потвердив, що чув про такі випадки. Та й хто в наші часи про них не чув! Отож, пояснив він, таке саме сталося й зі мною. Моє головне "я" було таке травмоване й зранене на самому початку життєвого шляху, що; так би мовити, сховалось під захист фантастичного уявлення, ніби бруталність і жорстокість, що так мене вразили, насправді існують

тільки в одному далекому, відокремленому куточку земної кулі. Воно вперто чіплялось за думку, що той утрачений світ рожевих ілюзій усе ж існує як великий цивілізований світ, із якого я випав і до якого маю колись повернутися.

Поміркувавши над його словами, я попросив його переповісти все ще раз. Тоді досить стримано погодився з ним.

У тих заспокійливих мареннях, додав він, я й жив останні чотири з половиною роки, а тим часом моє друге, підпорядковане, практичне "я", що його я не хотів і помічати, водило мене вулицями, примушувало обходити всякі перешкоди, вчасно снідати, обідати й вечеряти, ба навіть вирішувати грошові справи, коли треба було. Оце жалюгідне другорядне, практичне "я", щоправда, ходило по світу в глибокій задумі, немовби в напівсні, однак робило все цілком розважливо, розумно, хоч і повільно. Воно читало газети, могло часом підтримувати розмову і водночас лишалося чимсь окремим, службовим, ніби дроворубом та водоносом для головного комплексу моєї свідомості, поглиненого маренням. Воно збирало свій досвід лиш на те, щоб він забувся. Те перше, головне "я" не хотіло нічого знати про цей бік мого життя!, а коли й сприймало з нього які вражіння, то тільки на те, щоб перекрутити їх до невпізнанності.

— Ми всі до певної міри такі,— сказав Мінчіт.— Ви ж цікаві тим, що так уперто, послідовно, неухильно лишалися таким.

„i1^Так, так... усе це дуже правдоподібно...— погодився я.— Але ж послухайте, докторе Мінчіте. Адже острів Ремпол для мене цілком реальний, я знаю його, сказати б, на дотик, на смак і на запах. Я бачив ту країну

так ясно й виразно, як ось бачу витерті місця на цьому старому килимі. Яка це вперта свідомість, відкидаючи дійсність, спромоглася б вигадати все те, що я бачив,— скелі, гори, дикунські свята, погоню і... і мегатеріїв? Я вистежував мегатеріїв; один навіть гнався за мною. Я

насилу втік. Мегатерії — це велетенські лінивці. Я навряд чи хоч раз ізроду чув про них раніше.

— Так це ж дуже проста річ,— відповів лікар.—■ Експедиція на "Смітсоні" шукала мегатеріїв. Це було наше головне завдання. Ми хотіли знайти живого мегатерія, коли вони ще взагалі існують, раніше за англійців. Весь екіпаж яхти просто снів тими мегатеріями. Ми весь час говорили про них. А наш зоолог і палеонтолог ні про що інше не говорили. Вони показували вам малюнки. Вони знайшли череп молодого мегатерія, клапті його шкури, його послід. Тепер я пригадую: якось ви прочитали нам цілу химерну лекцію про мегатеріїв, їхні звички й спосіб життя. Разюча, надзвичайна фантазія! Так ви гадаєте, що бачили мегатеріїв?

— То їх не було на Ремполі?

■— Ми не спіткали жодного.

Я сидів зовсім сторопілий.

— Ви плутаєте марення зі спогадами. Річ багато по-ширеніша, ніж гадають звичайно.

Я схилив голову на руки, тоді знову підвів її.

— Я не втомив вас? — спитав Мінчіт.

Я ловлю кожне слово,— відповів я,— хоч дещо мені нелегко зрозуміти.

— Ще б пак! Я за півгодини виклав наслідки більш ніж чотирьох років пильних спостережень.

— О, Чіт завше був пильний спостерігач... Але цікаво, звідки в моїй уяві взялась та його циліндрична корона...

Лікар уявлення не мав про ту дивовижну корону, а тому не звернув уваги на мої слова. Він надто захопився розповіддю про свої дослідження.

— Як це було цікаво — розплутувати переплутані нитки вашої свідомості...

— Дуже радий, що це вас тішило,— відказав я.

Наприклад...— Він знову почав ходити по кімнаті.— Я дізнався, що в ваших жилах тече дуже мішана кров: з одного боку щира англійська, з другого — сірійська, португальська й навіть канарських тубільців. Ще дитиною ви зазнали різкого зламу в житті. Спершу

буйне дитинство на Мадейрі; потім спокійне зростання у Вілтшірі, й обидва ті періоди нічим між собою не пов'язані. Навіть мова ваша змінилася. Ви втратили всякий зв'язок із Мадейрою, це так. Але... щось жагуче, буйне, егоцентричне, сильне й меланхолійне таїлося під оболонкою вашого англійського "я", безформне й туманне, начебто зовсім забуте. Скажіть, у ваших... ваших мареннях про острів Ремпол ви бачили там пишну субтропічну рослинність?

— Так... багато дерев і зелені,— відповів я, подумавши.— А гори круті й мальовничі.

— Справжній острів Ремпол — гола пустеля,— ска-аав він.

Я оглянувся на Ровену.

Доктор дуже проникливий,— озвалась вона.

— Справді, дуже проникливий,— погодився я.

*— Ми ж про це дуже часто сперечалися,— пояснив доктор Мінчіт.

Я опустил погляд на свої коліна в блідо-блакитній злинялій піжамі, на босі ноги. Помацки знайшов Ро-венину руку й стис її. Тоді глянув на вазони з вербеною, у відчинене вікно.

Ви справді дуже розумна людина,— сказав я нарешті,— і все оце, що я бачу, здається, дуже реальне. Але такий самий реальний для мене й острів Ремпол. І ота їжа, що я там їв, цебто людське м'ясо. І дикунське виття, і війна. Скажіть, а за що я жив тут, що я їв? У цьому світі немає "дарунків Друга"? І що то була за війна, безглузда й жахлива війна, що під кінець заповнила все моє марення? Що то була за воєнна метушня? І барабанний гуркіт, і виття? Невже все те — пуста уява? І чому ти, кохана, хотіла втопитися? Ось тут моє марення й ваша дійсність збігаються. Адже ж і доктор не довів, і ти не сказала, і сам я не відчуваю, що то теж була примара.

— Ні,— сказав Мінчіт, знову зупинившись.^— Усе те... мало свій ґрунт.

— А війна? ^ наполягав я.— А війна?

— Любий мій! Любий! — прошепотіла Ровена, немов хотіла заглушити щось незрозуміле їй самій.

— У неї були неприємності,— неохоче пояснив лікар.— Лишилась зовсім без грошей...

— А воїн Ар дам?

Мінчіт довго мовчав, але тим дужче вразила мене його відповідь.

— Майже весь світ...— сказав він нарешті,— справжній світ — тепер воює.

— Ага! Тепер я починаю розуміти...— промовив я.— Тепер мої спогади поєднуються в якусь систему.

— Так,— погодився лікар.— Ми живемо в величній і трагічній час. І ви нарешті вже можете зважитись глянути в обличчя реальному світові.

— Це реальний світ?

— Авжеж.

— Реальний світ...— іще раз проказав я. Тоді підвівся й обернувся до вікна. В рамі його видно було грізно вгороджені в небо хмарочоси найбільшого міста сучасності, осяяні багряним призахідним сонцем, що сліпучим полум'ям відбивалось у тисячах і тисячах вікон.

— Починаю розуміти...— мовив я.

Мінчіт пильно дивився на мене, чекаючи, що я скажу далі.

— Я згоден, що це реальний світ,— сказав я, і в очах йому блиснула полегкість.— Але,— додав я,— це водночас, як я бачу, і острів Ремпол! Бо, зрештою, що таке був острів Ремпол, докторе? Просто реальний світ, що проступав крізь туман моїх ілюзій.

3

ЗНОВУ Б'ЮТЬ БАРАБАНИ ВІЙНИ

Дивно, але я ніколи не розпитував свою дружину про її життя до тієї спроби самогубства, що звела нас докупі. І мене стримувала якась

нехить, та й їй, либонь, не дуже хотілося згадувати своє минуле. В книзі, де списане наше життя, є такі сторінки, що їх ми воліємо не перечитувати. Я гадаю, кожний зі мною погодиться. Кому з нас, перейшовши за тридцять років, приємно згадувати деякі свої юнацькі гріхи та ганебні помилки?

Моя дружина, така добра, така делікатна й така щира,— а часом така нерозважлива й навіть вередлива— та вперта — родом із невеличкого містечка Ален-Лейн у штаті Джорджіа. Вона втекла з дому. Батько й мати виховували її в немудрому старозавітному протестансько-

му дусі, але потім їх переконали віддати її до коледжу Рейда в Кепарді. В неї рано прокинулася невситима допитливість і любов до читання. Читаючи все без розбору, вона скоро зробилася справжньою бунтаркою. Вона мала блискучі здібності, а загальний розумовий рівень у Кепарді був не вельми високий. Усе те, та ще південна гречність, що нею вона була оточена, навіяли їй надто високу думку про свою владу над чоловіками й над життям.

Почасти злякавшись наслідків якоїсь дуже сміливої витівки, а почасти сподіваючись завоювати світ, вона втекла до Нью-Йорка; їй допоміг у тому один молодий манхеттенський адвокат, що консультував коледж Рейда в якихсь фінансових питаннях. Він був людина вельми передових поглядів, хоч і не дуже з тим виставлявся; отож їхні взаємини з Ровеною з самого початку були скорше бурхливо-романтичні, аніж стримано-обережні. Та в Нью-Йорку він зразу отямився, обережність повернулася до нього, і він дав Ровені самій пробиватись у житті. Вона була озброєна кількома рукописами оповідань та першого свого роману, що в приятній атмосфері Джорджії здавався "кращий за весь отой непотріб, що вони друкують у тих своїх журналах".

Я зовсім не хочу ідеалізувати мою дружину на догоду сентиментальному читачеві й запевняти, що вона була по суті гарна дівчина. Вона була така ж егоїстична, як і більшість нас, така сама заздрісна й марнолюбна. Вона користалася своєю вродою й

темпераментом (а була дуже вродлива й темпераментна), як багато чоловіків користаються силою — задля особистої вигоди. Я не вірю, щоб вона по-справжньому кохала того свого адвоката; і напевне, була вона надто горда, аби чіплятися за нього, коли він відвернувся від неї. Скорше він повернув справу так, що вона сама мусила його покинути.

Захопившись роллю серцеїдки, вона незабаром ускочила в халепу з одним високим чином із нью-йоркської поліції. Називати його прізвище тим, хто знає Нью-Йорк, нема потреби, а тим, хто його — не знає,— нема сенсу. Якийсь випадковий флірт збудив у ньому несамопиті ревності, й він почав переслідувати її, використовуючи весь свій вплив і владу. І врешті довів її до того, що річка здалась їй єдиним виходом із становища.

Мабуть, багато хто подумає, що дружина моя була

просто зухвала й не дуже щаслива дрібна авантюристка; але я не можу з тим погодитися, бо знаю її краще. Або, навіть визнавши, що все те правда, мушу сказати, що то ще не вся правда. Я знаю, які скарби любові, відваги й ніжності таїлися в її душі навіть тоді, коли тіло її відчайдушно билось у темних водах Гудзону. І можу розповісти, як пишно розквітли вони відтоді. Поминувши низку темних пригод "романтичного" періоду її життя, зовсім для мене не цікавого, я можу уявити її собі малим засмаглим дівчатком, чистим і допитливим, що бавиться й сміється під ясным сонцем Півдня; потім дів-чинкою-підлітком, що сидить біля вікна, прикипівши до книжки; потім юною панною, що, стоячи навколішки на стільці, квапливо записує якесь дивовижне художнє відкриття з тих, що трапляються кожному початківцеві-письменникові, вигострює свій перший їдкий дотеп, перші рядки-шедеври. Я добре розумію її мрії про успіх, про запаморочливий тріумф, гіро мудрого й вірного принца-супутника, що з ним вона врешті розділить свою гучну славу, А як же зустріло її життя? Брутально відштовхнуло, приголомшило. її горді надії були не те що розбиті, а просто запльовані.

Отже, я врятував із води самотню, зацьковану, зневірену людину. Та вона мала в собі неторкані, замкнені на дні серця невичерпні скарби

вдячності, пристрасні, відданості й ніжності. Вона з першого погляду здалась мені чарівна, та ще й досі я відкриваю все новий і новий чар у її рідному, ніжному, такому виразному обличчі.

Вона віддалася мені в пориві вдячності й прийняла мене в своє життя, тільки-но зрозумівши, який я самотній у своєму світі марення. Бо найвищий обов'язок кожного з обох коханців — заступити собою від коханої людини суворе обличчя дійсності. Обоє ми потребували того захисту від дійсності. Мінчіт збагнув, що наші взаємини будуть корисні нам обом, і зважився дозволити мені з'єднатися з єдиною людиною, що спромоглася прорвати ту заслону потьмарення, що нею я так жахливо відгородився від світу. Ми врятували одне одного для життя.

Ровена довго не погоджувалась одружитися зі мною. Називала себе "розбитим глеком" (так у якомусь романі було названо нещасну пропашу жінку); мовляв, вона годиться лиш на те, щоб доглядати мене, поки я зможу

повернутись до нормального життя, а тоді піде своїм шляхом, зникне потихеньку, щоб я зміг одружитися з "порядною" дівчиною, як вона сказала.

"Нормальне життя" в ті дні було зовсім ненормальне, і я розумів, що одужав лише для нового божевілля: для ролі британського солдата. Воєнні барабани, що гуркотили все гучніш і гучніш серед моїх вимарених скель та водоспадів, заgrimіли ще оглушливіше, коли я пробудився з марень.

Безперечно, я з самого початку Великої війни весь час думав про неї й стежив за її швидким розгортанням, але справжні мої спогади з того часу або ж затьмарені моїм маячінням, або ж химерно, перекручено відбиті в ньому. Я не хотів іти на війну і, поки був хворий, міг не йти на неї. То насправді не серед кам'яних обвалищ на острові Ремполі блукав я

самотньо, відчуваючи свою дедалі більшу відчуженість від захоплених війною людських юрм, а в лісі над Гудзоном та в Побережному парку.

Але тепер, коли я нібито одужав, питання про моє вислання зі Сполучених Штатів та призов до британської армії стало переді мною гостро й нагально. Мін-чіт відверто й просто змалював мені моє становище. Ми з ним єїділи за столом, а Ровена готувала чай, і ми всі троє радилися, що ж мені робити, коли виявиться, що я одужав навсправжки.

— Я хотів би залишити вас тут,— сказав Мінчіт,— і поки що можу засвідчити вашу непридатність до служби. Але ми, американці, народ запальний, і якщо Америка встряне у війну, ваші справи будуть гірші.

— Одне я знаю твердо: тільки-но можна буде, я одружуся з Ровеною.

—■ Ні,— сказала вона, спинившись із чайником у руці на півдорозі від плити до столу.

— То ти, виходить, хочеш покинути мене напризволяще,— сказав я.

— Нічого, ми її переконаємо,— заспокоїв мене Мінчіт.

— Цікаво, як? — спитала вона.

— А я вас йому пропишу. Рецепт! Я перетворю вас із гарненької дівчини на ліки. Пропишу йому дружину як лікування.

— Коли ти мене покинеш, я знову збожеволію! — вигукнув я.

— А яка рація одружуватись, якщо тебе тоді заберуть на війну?

— Зі мною нічого не станеться на фронті, коли я знатиму, що ти мене чекаєш. Я вернусь живий і цілий.

— Еге ж, вернешся...— промовила вона й замислилась. Так і стояла, задумана, з чайником у руці. Тоді чомусь вирішила поставити його назад на плиту і, наче сновида, підійшла до нас. Вона тільки тепер збагнула, що сталось. Повільно-повільно опустилась вона навколішки між мною й лікарем, узяла мене за руку й заговорила до Мінчіта:

— Одну годину я була щаслива, докторе! Рівно годину. Тому, що він прийшов до тями. А тепер бачу, яка я була дурна зі своїм щастям. Яка дурепа! Адже ж ця війна поглине всіх чоловіків на світі! Ой, любий мій, краще не видужуй, лишайся божевільний! Це' ж єдиний вихід для нас. Поверніть йому його божевілля, докторе! Я не хочу виходити за нього заміж. Я не хочу, щоб він мав право одружитись, як психічно здоровий. Нехай усе буде, як було. А то, виходить, я зцілила його, щоб убити. Я не хочу, щоб він ішов на війну... Вернись до своїх марень, Арнольде! Адже ж це наша печера на острові Ремполі! Справді! Ось виглянь надвір! Самі скелі та каміння, присягаюся! То вони тільки так химерно нагадують будинки. Ми тут сховаємось від вояків і сидітимемо в печері, аж поки скінчиться війна. Поки можна буде вибратися звідси в той цивілізований світ, на ті широкі простори, що про них ти стільки говорив. Невже ти забув ті свої сонячні широкі простори? Ми чекатимемо аж доти. Разом. Тут... Терпляче ждатимемо. Нам нікуди поспішати...

4

БАРАБАНИ Б'ЮТЬ ГУЧНІШЕ

Не знаю, розумно чи нерозумно, правильно чи неправильно було повертатись до Європи, щоб піти на війну. Але я просто розповідаю про себе, а не суджу себе чи світ. Так я зробив і інакше зробити не міг. Та сама Ровена, що так благала мене не йти на війну, сама ж зробила чудо, що неминуче привело мене туди.

Я ще перебував "на спостереженні після хвороби", як називав те доктор Мінчіт, коли до Нью-Йорка приїхав старий Ферндайк, наш сімейний нотар і мій далекий родич. Він прибув у складі якоїсь комісії, що обговорювала питання воєнної позики. А в вільний час, як мій опікун, він передовсім відвідав мене. Мінчіт привіз його до Брук-ліну, щоб він сам побачив, який я став. Старий повівся з Ровеною дуже чемно й поважно; він, видимо, добре розумів нас і співчував нам, а тому коли й згадував про війну, то лише з фінансового погляду. Самі бойові дії він, видно, мав за надто брутальну й жорстоку справу, щоб про них говорити. Йому надзвичайно сподобався краєвид у нашому вікні. Він саме стояв біля вікна й милувався ним, коли Ровена спитала:

— Арнольда заберуть?

— Ні, ні, ні, що ви! — відказав містер Ферндайк.— Як це його можуть забрати? Навіть коли він сам захоче...

— Він не захоче,— перебила його Ровена.

— Навіть коли він сам захоче піти,— ще раз проказав містер Ферндайк, дивлячись на неї крізь окуляри з лагідним докором в очах,— навряд чи він устигне пройти навчання й потрапити на фронт. Бо вся ця історія доти вже скінчиться.

— Він не піде,— знову сказала Ровена.

— Навіщо нам сперечатись? За певних обставин може бути дуже корисно удати, ніби хочеш піти на фронт.

— Я не хочу його втратити.

— А чому це неодмінно втратити? — відказав містер Ферндайк.

Уже на відході він ніби зовсім неумисне повернувся до мене й попросив мене проїхатися з ним до його готелю. Він, мовляв, має обговорити зі мною різні дрібниці; треба, щоб я підписав кілька паперів тощо. Ми відбудемо все те за якусь годину, а потім, якщо міс... міс...

— Називаймо її місіс Блетсуорсі,— сказав я,— бо дуже скоро вона стане нею.

— Вітаю мого клієнта! — промовив містер Ферндайк і стис Повені руку.

— Це він так вирішив,— ніби виправдуючись, відповіла вона.

—• Якщо майбутня місіс Блетсуорсі забажає пообіда-

ти з нами... По-простому, місіс Блетсуорсі, без усяких там церемоній.

І він повіз мене до себе, висадивши дорогою доктора Мінчіта на Вільям-стріт.

— Я дуже радий, що бачу вас ізнову здорового,-^ сказав містер Ферндайк.— Останнього разу, як я вас бачив... гм...— він зніяковіло помовчав.— Ви називали мене лисим дідуганом і казали, що не дасте мені поневолити вашу душу. Хіба вже я справді такий лисий? — Він весело зиркнув на мене крізь окуляри.— Ну, тепер усе те можна забути...

У вітальні готельного номера він іще раз висловив своє задоволення.

— Востаннє я міг із вами говорити по-людському в Лондоні, перед вашим від'їздом у ту нещасну, хоч і на добре задуману подорож. Як вам не пощастило, що ви лишились на тому пароплаві...

— А команда й капітан урятувались?

Він розповів мені, що їм після тяжких злигоднів пощастило добитись до Байя-Бланки, а я, в свою чергу, розказав йому, як капітан хотів утопити мене.

— Ай-ай-ай,— забідкався містер Ферндайк і за професійною звичкою почав прикидати, чи не можна порушити справи про той злочин п'ятирічної давності. Прямих доказів немає, команда розсипалась по всьому світі, подробиці справи вже стерлися з пам'яті свідків...

— Нічого не вдієш,— підсумував він, похитавши головою. Тоді несподівано рішуче сказав:—А тепер головне питання: що ви збираєтесь робити?

— Війна...— промимрив я.

— Так, війна. Не забувайте зрештою, що ви з доброго англійського роду.

— Я хочу одружитися, щоб і Ровена ввійшла до того роду.

Містер Ферндайк відхилився на спинку крісла й, видно, замислився про наші родові традиції.

— Я вважаю і завжди вважав — і війна не змінила моєї гадки,— що британці, як то кажуть, сіль землі, а нечисленні роди, такі, як ваш,— як англійські, так і шотландські,— що з покоління до покоління жили розважливо й чесно,— то сіль нашої британської землі. Звісно, нашим союзникам такого не скажеш, але з вами, своєю

людиною, я можу дозволити собі таку відвертість. Безперечно, багато нащадків наших кращих родів є й тут — Америку я з англійського світу не виключаю... Але ця панна...

— З доброго південного роду.

■— Її минуле було начебто не зовсім... бездоганне?

■— Я хочу зробити бездоганим її майбутнє.

Містер Ферндайк усміхнувся добродушно.

— Треба визнати, що Блетсуорсі були часом досить сміливі в матримоніальних питаннях. Їхній породі взагалі ніколи не бракувало сміливості. Часом то була сміливість досить делікатного характеру, але її ніколи не бракувало.

— Раз чи двічі мені її ганебно забракло... Я й досі того соромлюсь.

Він знайомим рухом поправив окуляри.

— Одного разу при мені мордували юнгу. І я не заступився, змовчав...

— Ви, мабуть, не знайшли, що сказати. Так і будемо вважати. Але мені розповіли,— що ви не вагавшись плигнули в воду за дівчиною, як і годиться справжньому Блетсуорсі. І я хвалю вашу відвагу й смак. Дівчина, здається, справді доброї породи. Голос у неї лагідний, як у справжньої леді. Бо в тутешніх жінок — ви звернули на те увагу? —■ голоси здебільшого якісь різкі. Може, вона й падала в багно, але, по-моєму, воно до неї не пристало. Мені подобається, як вона поводить. По-моєму, поводження жінки часом важливіше за всі її минулі пригоди. В неї, мабуть, палке серце, і, повірте досвідові старої людини, вона не позбавлена характеру.

— Так,— подумавши, ствердив я.— Ваша правда.

— А вродливі жінки майже всі з характером. Але й справді, я не бачу підстав, чому їй не можна було б переїхати до Англії, коли скінчиться війна, і зайняти своє місце в нашому колі. Певна річ, при умові, що ви вчините так, як годиться вчинити зараз справжньому Блетсуорсі. Не

лише заради себе, а передовсім заради неї ви повинні показати себе справжнім Блетсуорсі!

Він на хвильку замовк, і в його очах, збільшених скельцями окулярів, я прочитав запитання.

— Ця війна,— мовби думаючи вголос, відповів я,—■

страшенно безглузда. Гидка, жахлива. І правди в ній нема ні на чиєму боці.

— Загалом я згоден з вами. Але все ж...— Містер Ферндайк помовчав, ніби порадившись сам із собою. Тоді сказав: — Дозвольте мені торкнутися цього питання... так би мовити, з філософського погляду. Ви кажете, що ця війна безглузда. Згоден. Її можна було б уникнути, відвернути. Можна було б, кажу я, коли б справи склались інакше. Але вони склались так, що війна стала неминуча. Безглуздя те накопичувалось помалу: там трошки, там трошки. Воно розсипане повсюди, і я гадаю, в цій справі нема ні цілком винних, ні зовсім безневинних. І ми з вами також внесли туди свою частку безглуздя, хтозна, велику чи малу. Принаймні тим, що не зробили чогось потрібного, аби запобігти цьому вибухові. Цей світ, весь проснований безглуздям, породив нас, виростив, викохав, поставив на ноги. Британська імперія захищала нас, надихала самопевністю й гордістю. І раптом і Британія, й уся Європа вклепалися в цю жахливу війну. Не можемо ж ми серед моря зажадати, щоб нас висадили з корабля на берег. Звісно, ця війна — паскудство, але ж не можемо ми дозволити, щоб наша стара імперія розвалилася. Що нам тоді лишиться? В роду Блетсуорсі завше панувала традиція поблажливо ставитись до вад, сподіватись на їхнє виправлення й сприяти йому по своїй змозі.

— Але ж війна...

— Мільйони людей у нас і в наших союзників вірять, що ця війна покладе кінець війнам узагалі.

— А в наших ворогів?

— У них, може, таких людей менше. А взагалі, по-моєму, коли вже зірвалась ця буря, то добре принаймні, що вона пустить на дно німецький імперіалізм.

— І задля отого "взагалі" я, разом із мільйонами інших, повинен віддати в жертву всі мої надії, всі перспективи, все, що було в мене гарного в житті...

По-адвокатському наївно, мовби розпитуючи клієнта, містер Ферндайк перебив мене.

— А що ви зробили такого гарного в житті? — спитав він, дивлячись убік. ;а..

Мені нелегко було відповісти, однак я відчував, що містер Ферндайк завдав мені нечесного удару тим запитанням.

— Коли все більше й більше людей,— провадив він,— підуть воювати, твердо вірячи й переконуючи інших, що ця війна покладе край усім війнам, вона може справді стати останньою війною.

— Виходить, ми своїми тілами повинні завалити рови, що ними перекопано дорогу до миру?

— Якщо їх справді буде завалено...— сказав він, полишивши висновок на мене.— Скрізь, по всьому світу Блетсуорсі віддавали життя за цивілізацію. Ми щедро полили землю своєю кров'ю. Хоч ми й умираємо, та наша раса, цивілізація, що зростила нас, живе далі. Своєю смертю ми даємо їй життя. Чому б і вам не полягти в бою за неї? До того ж,— додав

він, раптом знову перейшовши на ще підкресленіший адвокатський тон,
— хто це сказав, що ви неодмінно маєте полягти?

Що я мав відповісти старому хитрунові?

— Я тільки виклав свою думку,— промовив він, помітивши, що мовчанка затяглася.

— Ну, коли ви гадаєте, що в цій війні вирішується доля всієї цивілізації...— промимрив я.

— Може, й не явно, але безперечно. Можливо, зразу після цієї війни здаватиметься, ніби мало що змінилось на ліпше; може, й дійсно мало що зміниться. Треба визнати, що жертв страшенно багато. Нікого не обминуло це лихо. Мій компаньйон утратив єдиного сина. Мого власного єдиного небожа тяжко поранено. В мого сусіда за три будинки також загинув син. Це страхіття. Але іншого шляху в нас немає. І коли настане час підбивати підсумки, коли вляжеться пилюка, ми побачимо, що людство значно ближче до миру і єднання. Через цю війну, завдяки цій війні ми зробимо крок, велетенський крок уперед. Запевняю вас! Коли б я в те не вірив, як я міг би працювати на війну? А треба працювати.

Він підвівся й спитав:

— А що вам іще лишається? Опинитись осторонь життя? Стати чужим у своєму світі?.. Ну що ви можете ще вдіяти? — кинув він мені.

Нашу розмову перебив коридорний, що ввійшов і доповів:

— Місіс Блетсуорсі.

Ровена вступила в вітальню й зупинилась біля дверей, мовчки вдивляючись у наші обличчя. Наші погляди

зустрілися. Вона покивала головою, як людина, чиї здогади
справдились, і повільно обернулась до Ферндайка.

— Ах ви, старий чортяка! — крикнула вона.-^ Я по Арнольдових очах
бачу: він іде на війну!

5

МІСТЕР БЛБТСУОРСІ В КАЗАРМІ

Я пішов до війська, зовсім не впевнений, що так справді треба. Пішов
пригнічений, повний сумнівів, однак коли б і не пішов, то був би такий
самий пригнічений і повний сумнівів. Я зовсім не був такий певний, як міс-
стер Ферндайк, що від війни слід сподіватися стільки добра, але я не
знав, як зможу жити далі, коли не пройду крізь війну.

В ті буремні дні неможливо було сховатися від війни. Вона наклала
свій відбиток на все. Вона поглинула весь світ. Хто не хотів воювати,
мусив стати віч-на-віч із мільйонами людей, що "докидали свою лепту", як
тоді казали. Я не зміг би вистояти проти такої лавини. Це було б
однаково, що пробувати розкрутити 'земну кулю в другий бік, штовхаючи
її й не маючи навіть у що впертися ногами. А надто для мене, що не знав
жодного однодумця, не лишалося нічого іншого, як затаїти свій протест
у душі та зголоситися до війська — або ж, ставши переконаним
дезертиром, просто ховатись, поки мене не знайдуть Ардамові посланці.

Іще тяжче було мені від того, що Ровена нізащо не хотіла відпускати
мене на фронт. Де й поділась її безмежна лагідність та покірливість; із
неї стала немов інша жінка, владна й рішуча. Вона проклинала війну,
лаяла Ферндайка, але найбільше діставалося мені. На лайку вона
виявилась вельми щедра й винахідлива. Вона вважала, що відібрати мене
в неї без її згоди — це просто грабунок, бо ж здоров'я повернула мені
вона. Мені самому було надзвичайно прикро бачити її горе й гнів, але
сила, що тягла мене на схід, була дужча за мене й за неї. Однак я

наполіг на тому, щоб ми одружилися ще до мого від'їзду і щоб Ферндайк якось переправив її до Англії, що було тоді нелегко зробити через німецькі підводні човни, в Англії вона могла б піти на

курси сестер-жалібниць, щоб бути якомога ближче до мене. А я, поки проходитиму військове навчання, зможу хоч зрідка бачитись із нею, а потім приїздити у відпустку. Крім того, я хотів, щоб майно моє лишилося їй, коли мене вб'ють.

Я пішов до війська рядовим. Потрапив до славного полку з дуже давніми традиціями. Містер Ферндайк хотів добути мені офіцерський патент, але мені здалося, що це означатиме стати явним прихильником війни, і я подбав, щоб моє колишнє божевілля стало тому на заваді. Містерові Ферндайкові дуже не подобалося, що я маю стати простим солдатом. Це не відповідало традиціям нашого роду. По-моєму, мало хто з Блетсуорсі брав участь у війні, не прикрашений нашивками та зірочками. Але я, якщо вже мав іти на війну, волів побачити її з суворішого боку. Я волів пройти ґрунтовніше солдатське навчання.

Початок війни з його бурхливим ентузіазмом був уже далеко позаду. Майже мільйон англійців пішли до війська добровільно, поки ще вірилося, що це "війна за припинення всіх війн". Та коли я вступив до війська, все те давно вже минулось. В Англії вже було заведено загальну військову повинність — у країні, де ніколи доти не знали, що значить примусово йти на війну. Моя Англія ввійшла в зовсім не героїчну фазу своєї історії. Старої кадрової армії вже не існувало, нові добровольські армії були також добре пошарпані. Англійці — народ хоробрий і кмітливий, та що важать хоробрість і кмітливість під орудою Ардамового кодла! Британські генерали, надто тупі й уперті в своїй кастовій обмеженості, щоб скористатися танками, що їх давали їм у руки розумніші люди, воліли загубити сотні тисяч людських життів, молодих, щойно розквітлих, без ліку гнати їх на забій, бо мали за приниження для себе заново навчатись воєнного мистецтва від людей не їхньої військової касті. Нову війну вони провадили на старий лад. А довірливі маси корились їхнім безглуздим наказам, лиш запізно спізнаючи наслідки тої сліпої покори.

1916 рік був роком невдач для союзників по всіх фронтах. На десятки миль пролягли по бойовищах болотяно-зелені та блакитні покоси непохованих англійських та французьких солдатів, скошених німецькими кулеми: там. Пізніше я теж мав іти в наступ через ті бойовища

й на власні очі бачити тисячі непохованих трупів наших вояків, що так і лежали лавами, як ішли в атаку, і тих, що позалазили у вирви вмирати, — понівечених, здутих, химерно скорчених, погризених щурами, пограбованих, у пошарпаних мундирах із повивертаними кишнями; обличчя їхні чи ті місця, де раніш були обличчя, кишіли чорною мушвою, а довкола валялася зброя, невибухлі набої, колючий дріт, потрощені дерева. Немає слів списати всю страхітливність тих полів смерті. Я бачив трупи, що повисли на переплутаному колючому дроті, наче випране дрантя волоцюги. Я вдихав сморід надгнилого британського патріотизму. Боже мій! Невже отих наших червонопиких інтриганів-генералів не душать ночами кошмари? Невже їм і не мріє в головах, що їхня дріб'язкова заздрість, кастова обмеженість, звичне й узаконене неуцтво прирекли на жахливу смерть тисячі й тисячі щирих, довірливих юнаків?

Однак після цих поразок Ардам добився запровадження загальної військової повинності, й весь наш народ обернувся на його рабів.

Яке то було мерзотне рабство!

На згадку про нього мене проймає холод похмурого осіннього ранку, і я ніби знову стою на плацу, в шерезі, віч-на-віч зі своїм недругом, сержантом, що навчає нас. У вухах мені лящить від лютого ревіння, вереску, рику, прокльонів, хвацького ляскання долонею по шкіряному планшеті й тупотіння.

Сержантові здалося, що я погано держу рівняння, й він репетує на весь світ, що я паскудний виродок, пляма на обличчі армії, і так далі, і таке інше; його пронизливий голос аж зривається, він раз у раз замахується кулаками, і я знаю, що він може не тільки замахнутися.

Він насувається своєю червоною пикою на мене й горлає так, ніби хоче оглушити мене. А я ж нічим не завинив, просто він зранку в кепському гуморі.

А якщо я дам йому відкоша, мене відведуть на гауптвахту й там мордуватимуть, поки не зломлять зовсім фізично й духовно. Таке, я бачив, сталося з одним моїм товаришем по роті. І нема навіть кому поскаржити! На цього недолюдка, ніхто моєї скарги не слухатиме. Мене віддано йому на поталу. Ось він таки вдарив мене, зганяючи свою лють, і я насилу встояв на ногах.

То вже не марення, а ява — той ганебний спогад, що й гнітить, і пече мене.

А на завтра він канючитиме в мене півкрони — канючитиме з погано прихованою погрозою в голосі. Я твердо вирішую: хай мене чорти візьмуть, коли він одержить від мене півкрони! Що буде, те й буде — не дам.

Я проходив ту муштру, зціпивши зуби. Я зовсім не певен, чи такий образ Ардама, як я його змалював, не склався в мене вже пізніше під впливом усіх тих образ і приниження. Можливо, моя химерна пам'ять, така гнучка й пластична, нічого не хоче полишити таким, як воно було, а все підмальовує, прикрашає, впорядковує, невпинно силкуючись укласти минуле в якусь логічну й задовільну картину; отож, може, вона перенесла багато вражінь із казарми далеко назад, у моє маячіння про острів Ремпол.

Я став упослідженим рабом. Я мусив покірливо вислухувати наймерзенніші образи, найгідкішу лайку, що паплюжила не тільки мене, а й мою матір та дружину. Мене посилали на найтяжчу та найпринизливішу роботу, щоб я відкуплявся від неї хабарами. Я терпів неймовірні знущання. І все те робилося, щоб зламати мою волю, щоб я не опинаючись кинувся в пащу безглуздій смерті, коли якому-небудь

недоумкуватому генералові, що бавиться в допотопну й безплідну військову гру, заманеться послати в бій кілька батальйонів, наказавши зробити неможливе.

І врешті так і сталося.

В ті казармені дні в моїй свідомості ніби лунала fuga, де перепліталися дві теми, дві думки: "Та й дурний же я був, що пішов до війська!" — і друга: "А що я міг іще зробити?" Я знав наперед, що мені доведеться скрутно, але не уявляв собі й наполовину всієї муки, гидоти й приниження, що з ними пов'язана солдатська муштра. Нинішнє покоління цивільних людей нічого того не знає. Ті, хто був у війську, не люблять про те говорити: соромляться. Багато людей просто женуть ці нестерпні згадки з пам'яті.

Однак я мушу зізнатися, що, в міру того, як перемелювали, на порошок мою душу, притуплювалась і моя надмірна витонченість та самозакоханість. Я розповідаю, що зі мною діялось, і не збираюсь нічого пояснювати, а надто — не збираюсь нікого розчулювати. Так було —і квіт.

ВІЙНА НАД ПІМЛІКО

"Я ще й досі на острові Ремполі,— казав я сам собі,— й ніякої надії на визволення нема. Той гарний і лагідний цивілізований світ, що ввижався мені замолоду, був просто чарівною країною з дитячої казки. А ми приречені жити в цій ущелині життям, повним ненависті, жадоби й страху, і тут-таки вмерти".

Ровена, сама часом ладна погодитись зі мною, все ж із жалю до мене, та й до самої себе боролася проти нашої зневіри. Казала, що бувають же й просвітки, щасливі хвилини, промінчики доброї надії в темряві, і що вона мене любить більше за себе. А світ, у якому ще живе любов, не може бути мертвий!

Чи справді вона любила мене більше за себе? Вона була тоді єдиною в світі опорою моїй душі, і якби ця жінка, зовсім не сильна вдачею, дразлива, нетерпляча й водночас до безглуздя великодушна, зрадила, відцуралась мене, я, напевне, зломився б зовсім. Коли моє життя було сповнене приниження, нелюдського напруження й безсилої люті, то їй припали на долю, може, ще нестерпніші муки: самотність, чекання, страх. Вона не мала жодної близької душі в Англії, та й з родичами моїми, людьми не надто товариськими, не зійшлася зразу. Вона найняла помешкання якомога ближче до табору, де я проходив муштру, але зустрічались ми рідко, похапцем, бо я не хотів, щоб вона попала на очі нашим капралам та сержантам: якби хто з них поліз до неї зі своїми брудними жартами, я був би його вбив.

Коли невдовзі мене перевели в лондонські казарми, до запасного батальйону, вона перебралася в Пімліко. В Лондоні дисципліна була не така крута, і ми могли бачитися частіше. Мені палко хотілося одного: щоб мене не відсиляли до Франції перше, ніж вона стане матір'ю.

Тепер, коли я згадую ті наші вечори в Пімліко, вони видаються мені чудові. Тоді в Лондоні через нальоти німецьких літаків було запроваджене затемнення; будівлі в темному місті здавались незвичайно високі, все якимось химерно зміщене, а на темній синяві неба прожектори й таємничі миготливі зорі без упину грали якусь дивну пантоміму. Понад вулицями чорніли ряди високих затем-

нених будинків із колонами при входах, лиш де-не-де крізь завіси пробивались тоненькі золоті смужечки світла. На набережній, що нависала над тьмяно-лискучою чорною річкою, було тихо-тихо, неначе все, затамувавши віддих, чекало, коли ж нарешті ворожбити-прожектори щось наворожать. По річці вгору й униз пропливали малесенькі червоні краплини-ліхтарі на майже невидних судах. Зрідка траплявся перехожий або проїздив, фуркочучи мотором, автомобіль.

Ми ходили й розмовляли пошепки. Ровена тулилась до мене, така тепла й м'яка; рідне личко торкалося моєї щоки, і серце моє наче обіймало її всю.

— Ця війна, мабуть, ніколи не скінчиться,—шепотіла вона.

— Не може такого бути,—= втішав її я.

Бахкання сигнальних ракет попереджало нас про ворожий наліт, і ми поспішали додому. В хаті ми сиділи, пригорнувшись одне до одного, й слухали лящання зенітних гармат та гуркіт бомбових вибухів. Я скільки змога відтягував повернення до казарми. А часом мені щастило виканючити або купити звільнення на, ніч, і тоді я ночував у неї. Поки я лишався біля неї, вона була щаслива, і я не зразу зрозумів, як мучать її страхи й безмежна самотність, коли мене нема.

Аж до самих пологів Ровена працювала в одній жіночій організації під керівництвом леді Блетсуорсі з Апінгмінстеру; вони робили бинти в галереях Королівської академії. Квартирна хазяйка, добродушна стара нечупара, дуже її вподобала.

Час від часу я припускався важкого порушення дисципліни: прибігав чимраніш на квартиру до Ровени, купався в ванні й перебиравсь у заборонене цивільне вбрання. Звісно, ходити так вулицями ми не зважувались, але Ровена брала таксі, й ми їхали до одного дуже затишного ресторанчика на Вілтон-стріт. Називався той ресторан "Рінальдо"; не знаю, чи існує він і досі. Вся та частина Лондона, по-моєму, геть перебудовується. Там ми займали окремий столик на двох у куточку, з лампою під червоним дашком, букетом квітів та всією шаблонною, але приємною ресторанною розкішшю, і там мені іноді щастило майже зовсім забути плац і муштру, а Ровені — війну.

Я таки діждався в Лондоні народження нашої дитини;

але за три дні по тому мені нашили на плече червону стрічку. Це означало, що я їду на фронт. Пологи в Ро-вени були досить легкі, але вона дуже знесиліла, і я тільки на третій день зважився їй сказати, що від'їжджаю. Я сховався до Ферндайка й віддав усі необхідні розпорядження, щоб забезпечити її. Медична комісія визнала мене придатним до фронтової служби, і я одержав нове обмундирування. Ровена, що напівлежала в подушках, мужньо сприйняла новину й міцно стисла мою руку.

— Серденько,— сказав я,— ось побачиш, я вернуся.

— Та я знаю,— відказала вона,— але не можу не плакати, бо я така квола, коханий, і так тебе люблю...

Не годилося залишати її з малою дитиною в похмурому, туманному старому Пімліко, під загрозою німецьких нальотів; мені пощастило виклопотати собі відпустку, і я відвіз Ровену на село. Дружина мого родича Ромера підшукала їй помешкання недалеко від себе, біля Чолфонта, в дуже гарній і здоровій місцевості. Сам Ромер служив тоді в Єгипті, а в місці Ромер також була мала дитина; вони з моєю жінкою сприялися з першої зустрічі. Я був дуже радий, що вони житимуть у сусідстві.

Залізничний розклад був не дуже зручний для мене, і я повернувся до Лондона за півтори години до того, як мусив з'явитися в свою клітку. Мені раптом захотілося посидіти в нашому старому "Рінальдо"; я поїхав туди й тихенько пройшов у свій завсідний куток. За нашим столиком сидів і їв якийсь чоловік, та що ресторан був переповнений, я сів навпроти нього, вибачившись тим, що це, мовляв, моє постійне місце. Я ще ні разу не бував тут в уніформі, але господар упізнав мене, привітався приязно й ні слова не сказав про те, що я раптом став рядовим солдатом.

Я замовив такий самий обід, як ми завше їли тут із Ровеною. І аж тоді глянув на чоловіка навпроти мене, що вже наминав закуску.

7

НЕВЧАСНА ЗУСТРІЧ

Я впізнав його не відразу. Де це я бачив цю кремезну постать, оцю квадратову голову з рудуватим чубом, і чому вигляд його так дивно схвилював мене?

— Він був у мундирі морського офіцера, але не з рівними нашивками, як у кадрових моряків, а з хвилястими. Видно, служив на якомусь допоміжному судні.

І раптом мене всього струсонувало! Я враз забув і про Ровену. Ось вона, та нагода, що колись — як же ж давно те було! — видавалась мені головною метою життя. Саме в ту годину, що призначалася для найніжніших думок, на мене звалилась нагода помсти! Переді мною, на Ро-вениному стільці, сидів капітан "Золотого лева". У мене в голові неначе все закрутилось. І поки те не минуло, я не міг поворухнутись, не міг вимовити й слова.

Капітан немовби й не бачив мене. Всю його увагу поглинули редиска й маслини. Потім він узявся до картопляної салати.

Ну як мені з ним поквитатися?

Здивовано я відзначив, що мені зовсім не хочеться квітатися з ним. Я хотів думати про Ровену, а не про ту чортзна-колишню історію. Де він у дідька взявся тут із своєю гидкою пикою! Та й що я можу з ним зробити? Не можу ж я отак із доброго дива вбити його на оцьому стільці, де так недавно, заледве місяць тому, сиділа Ровена й любов до мене світилась у

кожному погляді її карих очей! Але ж і не можна так ганебно зрадити своє минуле, пропустивши цю нагоду зовсім.

Мені принесли першу страву, суп, саме коли офіціант прибирав зі столу тарілочки від капітанової закуски. Я повільно налив собі в тарілку супу. А йому подали на перше якесь густе жирне вариво. Капітан добре знайомим мені рухом заткнув серветку за комір і взяв ложку веснянкуватою рукою. Мені раптом шибнула до голови одна думка. Цікаво, чи він чогось навчився відтоді, коли ми пливли на "Золотому леві"?

Ні! Він сьорбав суп так само гучно. Я взяв ложку й теж сьорбнув точнісінько як він. Мені ту мить майже в'явки привиділись за столом старший помічник і механік. Капітан поклав ложку і втупився в мене так самі-сінько, як тоді, багато років тому. Придивившись, він начебто почав мене впізнавати.

— Дивне місце для зустрічі, промовив я, на силу стримуючи недоречний сміх.

— З біса дивне,— погодився він.

' — Ви мене впізнаєте?

Він замислився. Видно, спогад був іще невиразний.

— Десь я вас, здається, зустрічав,— визнав він, пильно дивлячись на мене.

— Ще б пак! — сказав я, стукаючи пальцем по столі.— Ви ж мене хотіли відпровадити на той світ!

— А!..— вирвалось у нього. Він знову взяв ложку й зразу ж поклав її. По скатерці розпливлася пляма.— Так. Тепер я вас упізнав. Ну, не гадав я, що побачу вас іще.

— Он як! — озвався я.

— Ви ж той самий хлопчина, еге?

— Той, що ви його втопили,— відповів я якомога холодніше, суворіше й злостивіше.

Він скривив уста й похитав повільно головою:

— Е, ні. Я не вірю в привиди. Та ще й такі, що перекривляють старших. Але як же ви видобулись із тієї комірчини? Ви, певно, ще встигли сісти в другий човен, еге?

Я покрутив головою. Неначе слід було б сподіватися, що те його спантеличить, та де там!

— Є такі типи,— сказав він,— що їх нізащо на світі не втопиш. Уже чого-чого, а цього мене війна навчила.

— Однак ви старалися з усієї сили...

— Та, знаєте, бувають такі антипатії,— промовив він, ніби виправдуючись. Тоді похмуро засміявся й знову взявся за ложку.— Господи боже! Як мені остогидло тоді ваше обличчя за столом! Та що там остогидло! Мене з душі вернуло від вас!

От я цього разу таки спантеличився.

А він крутнув ложкою: їжте, їжте, мовляв, не соромтесь, потім додав:

— Та цього разу вже яюсь витерплю,— і спокійнісінько доїв свій суп.

— Ах ви, старий душогубе! — не стримавшись, вигукнув я й зразу засоромився.

— Ет, облиште,— буркнув він, смачно плямкаючи. Тоді відсунув тарілку, старанно витер губи серветкою й звернувся до мене несподівано приязно:— Ви, я бачу, в хакі, як і всі. Отже, минулося ваше панство? Тільки чого це вас не зробили офіцером, містере Блетсуорсі?

<— Я сам не схотів.

— Ну, це як на чий смак... І, я бачу, в вас уже й квиток — червона нашивочка...

— На тому тижні їду.

— Я б не витримав у окопах,— признався він.— Я радий, що туди не попав.

Бог зна, де поділася наша ворожнеча. Розвіялась нінащо. Ми розмовляли, як давні знайомі, що випадково зустрілися після довгої розлуки. Його нехить ворухити минуле перемогла.

— Що ж ви тепер робите? — спитав я.

— Секретне завдання,— відповів він.— Судно-пастка. Ловимо підводні човни, часом міни тралимо. Непогано виходить.

— І вам подобається така служба?

— Іще б пак не подобалась! Я полюбив її! Пробувши стільки, можна сказати, на побігеньках, розвозивши ті проклятущі пакунки по всьому світу... Про мене, хай би ця війна ніколи не кінчалася! Чи хоч доти, поки

вони мене на дно пустять... О, я б міг вам дещо розказати! Та тільки не вільно, військова таємниця.

Повагавшись хвилинку, він наважився мені довіритись. Перехилившись до мене через стіл, він хрипко прошепотів мені в обличчя:

— Одного запопав на тім тижні...— Потім знову випростався й закивав головою, всміхаючись добродушно й приязно.— Зринув ярдів за півста від нас. Добру годину гнався за нами, вистромивши перископа, та сигналив нам. Ми стріляли в нього зі старої рушниці, мовби знавісніли з переляку, потім таки спустили прапора. Він двічі обійшов довкола, обдивився нас гаразд, тоді зринув. Шмаркачі зелені! Але в нас таки справді був зовсім невинний вигляд. У нас є гармата, але люк перед нею затягнуто брезентом, пофарбованим на колір борту. Ми його й не знімаємо, стріляємо просто крізь брезент, а потім щоразу затягаємо люк новим. Німець і незчується, як уже бульби пускає. Ми стріляємо такими невеличкими суцільними набоїками, вони пробивають обшивку, як папір. Господи! Як той німак сторопів! Допіру був цар і бог, тільки-но підняв рупора щось нам скомандувати, коли ж раптом човен під ним каменяюкою йде вниз, а він у воді тріпонеться! Той брезент у нас на люкові щоразу спалахує від пострілу, і те, мабуть, збило його з пантелику. Певне, подумав, що в нас щось вибух-ло або ж загорілося. Човен його тоне, а він на нас витріщається. Вже поринає, а вода кругом так і кипить —

повітря з човна булькотить... Сміхота! Я давно вже так не сміявся!

Він вимовив ті слова навіть не всміхнувшись, але видно було, що він дуже задоволений із себе.

— О, я б вам міг багато дечого розповісти,— сказав він. І почалося!

Я, видно, цікавив його виключно як слухач. Він розказував мені про всілякі хитрощі та підступи, що на них зійшла війна з підводними

човнами. Спершись ліктями на стіл, він вимахував ножом та виделкою. А я, слухаючи його, бачив, як ніколи виразно, що острів Ремпол справді розповзся по всій земній кулі, поглинув її. Перед лицем такої самовдоволеної кровожерності я не міг ні слова сказати на захист цивілізації. Я бачив перед собою істоту, чиє єдине світле відчуття була радість перемоги — брутальної перемоги самця над покірливою купленою жінкою або ж перемоги над ошуканим, піддуреним ворогом, що гине перед очима. Хто ж із нас справжня людина — він чи я? Хто з нас божевільний — я чи він?

На вулиці ми попрощались удавано тепло.

— Бувайте! — сказав він.

— Бувайте! — відказав я.

— Щастя вам! — побажав мені він.

— Хай бог щастить,— відповів і я, не дуже задумуючись, чи зичу того йому, чи першій міні, що на неї він наткнеться.

Мене так приголомшила ця безглузда зустріч і нове усвідомлення жорстокості життя, що я повернувся до казарми, як очманілий. Цей чоловік колись давно відібрав мені рештки віри в життя, вкинув мене в божевілля, в страшне маячіння про острів Ремпол; і ось він знову явивсь мені, розчуленому прощанням із найріднішою в світі людиною, щоб упевнити мене, що острів Ремпол — то. лиш досить беззуба карикатура на жорстоку дійсність. Де ж тоді той бог, що його витворив мій покійний дядечко, на втіху моїй тендітній юній душі? Того вечора, по дорозі до казарми, мені здавалось, наче в тому високому, всипаному підсліпими зорями темно^синьому небі над примарним нічним Лондоном має панувати бог. із таким самим невблаганним обличчям, як у старого капітана — бог звірячого тріумфу й нещадної впертості. Замордувати до смерті беззахисного юнгу це було б якраз у дусі

такого бога. І ось під владою того бога, що не знав жалю, під владою бога зненависті я мусив залишити свою кохану й наше маленьке, кволе дитя, а сам мав, наче віл під обух, їхати на фронт до Франції.

Отак думаючи, плентавсь я до своєї в'язниці. Раптом забахкали ракети, попереджаючи про повітряний наліт. Спершу десь далеко на сході залящали постріли зенітних гармат; скоро те ляцання огорнуло мене кругом, аж у голові гуло, і врешті все довкола, вся земля до самого неба наче сповнилася того грізного грому.

Людей кудись наче вітром позмітало з хідників, а я йшов собі далі, не поспішаючи й не шукаючи, де б сховатися, і розмовляв із якимсь уявним супротивником.

— Доведеться тобі вбити мене,— казав я,— бо сам я вмирати не збираюсь! Я буду триматися за життя зубами, тварюко! Триматися до останку! А коли ти зважишся доторкнутись до Ровени — ти ж її раз уже мало не довів до смерті,— коли хоч на волосинку покривдиш її або нашу дитину, я тобі...

Я зупинивсь, не знаючи, чим йому погрозити, й посваривсь кулаком на мерехтливій зорі.

Лише три години тому Ровенина рука обіймала мене, ми сиділи й шепотілися про своє. Не йнялося віри, що десь у цьому гримучому, ревучому, злостивому світі спить Ровена, ще зі сльозами розлуки на віях, така тендітна й така відважна, а в обіймах у неї безтурботно заснуло наше дитя.

І ось настав день, коли я написав Ровені останнього нецензурованого листа, і наш загін помарширував вулицями до вокзалу Вікторія. Гримів міддю духовий оркестр, жінки та дівчата вбігали з хідників у наші лави, прощалися з синами, братами, чоловіками, нареченими. Мене не проводжав ніхто, але загальне зворушення перейняло й мене, я махав рукою чужісіньким людям, кричав "зоставайтесь здорові" разом із товаришами; якась незнайома жінка несподівано поцілувала мене. Далі перон, причал, пароплав, напханий, як бляшанка з сардинами,

громохкі трапи, стукіт коліс по рейках, тиловий табір, довгий піший перехід до фронту.

По фронті нас розвезли в темних бліндированих вагонах — вікна з них було повиймано й позабивано бляхою. Врешті ми, як горох, висипали з вагонів під дощ і отаборились на голій рівнині — слухати глухий гуркіт гармат, що їм на поталу скоро мали нас віддати. Ардам таки запопав мене! Я був переможений, і він тепер міг пересувати мене, як пішака, на свій розсуд у божевільній шаховій партії сучасної війни.

Повільно й неухильно мене гнали вперед, до фронту, дедалі страшніше спустошеним краєм. Ми зупинялись, перепочивали, рушали далі.

Із дерев, будинків, церков, фабрик у тій країні найвищих людських досягнень лишилися тільки пні, тріски та купи битої цегли. Раз у раз нам траплялись понаривані мовби в гарячці окопи, понаплутувані загорожі з колючого дроту; земля була дедалі більше порита вирвами від гарматних набоїв, усипана іржавою, понівеченою, покиданою зброєю. І тією страшною пустелею тяглися валки ваговозів та підвід із бойовим припасом та продовольством, безперестану сунуло військо. А назустріч їхали санітарні повози, несли на ношах тяжкопоранених, ішли легкопоранені, плентались колони полонених.

Нас спинили перепочити й звільнили від зайвого спорядження. Ми наближались до передової лінії.

Скоро ми опинились у зоні обстрілу, і хто хотів, міг досхочу вивчати різноманітні відтінки свисту й завивання гарматних набоїв та загадувати — влучить чи не влучить. Набої вибухали навколо, викидаючи вгору грубі стовпи чорно-червоного диму, що довгу хвилю наче стояли непорушно — тільки всередині в них клубочилося,— а тоді помалу розпливалися в повітрі. Ми відчули солодкавий запах газу й понатягли протигазові маски. Дихати в них було важко: обличчя наші під сталевими пофарбованими шоломами нагадували в тих масках свинячі рила. Тоді задзижчав над головою літак і почав поливати нас із кулеметів. Двох солдатів поряд мене вбило, ще трьох поранило. Один із них корчився й огидно верещав, і раптом якісь темні сили ворухнулись у моїй душі, мене пройняла гостра ненависть до нього. Бо всесвітня жорстокість була не тільки довкола мене, а й у мені самому; та ненависть була самозахистом.

Дочекавшись смерку, ми рушили далі до передових позицій. Важкі гармати бухали все гучніше. Ми спотикалися на нерівній поритій землі, сипали прокльони. Раз несподівано наткнулись на свою батарею і трохи не поглухли, коли залп із гармат гримнув зовсім близько. Німецькі набої летіли на нас, просто на нас, потемки вони так само легко знаходили нас, як і вдень. Червоні спалахи вибухів зловісно осявали страшну пустку довкола, зраджуючи нас ворожим кулеметникам; а ми в тих спалахах бачили скрізь навкруги покорчені трупи.

Ми наблизилися до місця найзапекліших боїв. Усе частіше в ніс било смородом гнилих людських трупів. Потім нам довелось пробиратись поміж навалених купами тіл непохованих ворожих солдатів і ледь прикиданих землею наших.

Я спіткнувся й упав на труп, що в ньому так і кишіли черви. Коліно моє вгрузло в те моторошне тісто. Далі нам усім довелося просто ступати по трупах наших вояків. Коли ми врешті дістались отак до окопів, мені дали в руки гранату й сказали чекати світанку й командирого сигналу

до атаки. Поприсідавши в багнюці на дні окопу, ми через силу їли консервоване м'ясо та повидло, курили, здригалися, зачувши виття та вибух набою, й думали про життя.

"Острів Ремпол,— казав я собі,^=— то ще справжня ідилія проти оцього божевілья".

І раптом мені стало ясно, як білий день, що мене неодмінно вб'ють і Ровена лишиться сама на поталу людській підступності та жорстокості. Адже така витівка цілком у дусі Старого Капітана! То я тільки здуру міг вірити, що повернусь додому живий і цілий.

Я зірвавсь на рівні.

— Боже мій! — вирвалося з моїх уст.— Що це я тут роблю! Ні, я йду назад, додому, подалі від цієї проклятої божевільні. В мене дома є поважніші справи.

Наш ротний командир був невисокий, схожий на крамаря чоловічок — "джентльмен на годину", як ми називали таких,—— приблизно мого віку й статури. Він стискав у руці голого револьвера, але й не подумав мені погрожувати. Він і так знав, як мене втихомирити.

— Правду кажеш, справдешня божевільня,^ погодився він,—= але втікати з неї зараз я тобі не раджу.

Шлях додому у всіх нас тепер один — он тудою, на схід. Коли спробуєш зараз вилізти з окопу й піти назад, не проживеш і хвилини. Це чисте самогубство.

— Ну, то ведіть швидше,— сказав я й знову присів.

Чеканню, здавалося, кінця не буде.

"І навіщо я повертався з Америки?" — примовляв я сам до себе.

Командир стояв біля мене й не спускав із ока свого годинника.

Ну, готові? — спитав він нарешті.

Я поправив на собі патронташ.

— Уже час,— сказав командир, і ми разом видерлися з окопу. Було вже досить видно, небо на сході червоніло. Поле довкола не мало неначе ні кінця ні краю. На обрії попереду в синій імлі заблискали рясні вогники ракет та гарматних пострілів. Наші набої здіймали в тій імлі стовпи диму й пилюки. Згинаючись під тягарем спорядження, ми насилу йшли по поритій землі вперед, на невидимого ворога. Це й називалось атакою, хоч ми скорше скидались на носіїв, ніж на вояків, що йдуть в атаку. Згорблені, понурі, ми ніби втікали від чогось, а не наступали. Фігурки кольору хакі, освітлені холодно-синявим пораннім світлом, розсипались по полю нескінченним рухомим візерунком. Обминаючи вирви та калюжі, солдати порушували шикунання, подекуди збивалися в купки.

Наш маленький крамар-капітан, що спершу йшов поруч мене, раптом побіг уперед, до одної такої купки. З його жестів я зрозумів, що він наказує їм розсипатись. Якусь хвилину я бачив п'ятьох солдатів, що повільно йшли вперед, і офіцера, що тюпав поруч, махаючи рукою. Потім серед них неначе щось звідкись упало й сліпуче спалахнуло. Розітнувся оглушливий вибух.

Мене вдарило чимсь мокрим. П'ятеро солдатів щезли. На тому місці не було нічого, тільки клубочився й ріс угору чорний стовп диму й землі. А довкола розкидало криваве лахміття, уламки зброї, тремтливі шматки людського м'яса, що якусь мить іще ворушились, мовби живі. Я спинився, ноги мені враз замліли. Я захитався, мене нудило.

Оглушений, розгублений, стояв я на бойовиську й плавав. У голові невиразно зринули капітанові слова, що єдиний шлях звідси — на схід, через ворожі позиції.

І— я пішов далі. Не знаю, чи довго ще я йшов. Здається, я хлипав, наче перелякана дитина.

Раптом мені щось підбило ноги, і я впав. Мене наче вдарило по ногах залізним ломом.

— Прокляття! — вигукнув я.— Мене вбито!

Отже, наші надії одурили нас...

Мій дитячий розпач змінився на лють. Кленучи бога й свою долю, я покотився кудись униз і опинивсь на дні круглої ями. Над її краєм пропливли голови в шоломах. То були солдати з нашої четвертої роти, що наступали другою лінією. Вони проминули мене й щезли з очей.

Напевне, я на якийсь час знепритомнів, тоді знову очунав. У тій ямі я був неначе зовсім безпечний, хоч бій кипів за якийсь фут над моєю головою. Раз у раз по краях моєї вирви злітали вгору фонтанчики пилюки. Я перевернувся на спину, тоді, обдивившись довкола й переконавшись, що моя схованка досить глибока, сів і став розглядати свої поранення. З одної литки сочилася кров, зате друга нога була перебита. Але все ж мене не вбило.

Я задумався над своїм становищем, а по суті — над усім своїм життям.

Отже, я пішов до війська задля цієї однієї хвилини. Служба моя скінчилася. Задля цього мене везли з Америки, навчали, опоряджували. От безглуздя!

Високо-високо над бойовищем рожевіло передсвітнє небо, й рівна смужка хмар блищала розтопленим золотом.

Ніщо мені спершу не боліло, тільки як ворушив перебитою ногою, то аж млосно ставало. А серце горіло обуренням. Оце задля такого народитися на світ! Задля такого жити!

— О глупото! — вигукнув я, звертаючись до цілого всесвіту.— Чим іще ти мене почастуєш, перше ніж зовсім доб'єш?

9

МІСТЕР БЛЕТСУОРСІ ВТРАЧАЄ НОГУ

А ось чим: я пролежав у тій ямі півтори доби, потерпаючи зі страху та муки. Я майже нічого не пам'ятаю з тих нескінченних годин спраги, болю та гарячки. Вони

були справді нескінченні. Цілу вічність я мучився, западав у непритомність, оживав знову.

Незабаром до моєї ями заповз іще один тяжко поранений солдат із четвертої роти. Йому прострелило плече, а поки він шукав, де сховатися, в нього влучило ще кілька куль із кулемета. Доповзши до моєї ями, він скотився вниз уже зовсім знесилений. Стягнувши з себе протигаза, він попросив води, але не мав сили навіть напиться, коли я подав йому баклагу. Він поволі спливав кров'ю. Вид йому посірів, він лежав нерухомо й не відповідав на мої слова, тільки час від часу хрипко шепотів: "Води". По мундирі його чорними плямами розповзалася кров. Невдовзі він скрикнув здушено, схлипнув і застиг. Лежав далі тихо, нерухомо, з розтуленим ротом; передсмертного харчання я не чув і не знав, коли він умер.

Потім з'явився ще один із наших, трохи знайомий мені, поранений зовсім легко. Він скотився згори просто на мене й, захеканий, скулився поряд, витираючи піт із лица. Хвилину дививсь на обличчя мертвяка, тоді відвернувся.

— Пшик вийшов із атаки,— сказав він.— Половину наших убито.— І назвав кілька прізвищ.— Я німаків і в вічі не побачив,— додав іще.

Зовсім поряд вибухнув набій; ми здригнулись і якусь хвилю лежали мовчки, зіщулившись, наче нас могло ще вбити тим вибухом.

— Як стемніє, я поможу тобі вибратись,—пообіцяв він, коли я показав йому свої рани. По-моєму, він зрадів, що має якийсь привід лишатись тут, у ямі, а потім вернутись до окопів. Бо теоретично він повинен був іще наступати. Він поставивсь до мене по-братньому й доволі вправно забинтував мою перебиту ногу. Але тієї ночі німці так освітлювали нічию смугу ракетами й так прочісували кулеметним вогнем, що ми не зважились виповзти зі свого сховку. Раз мій товариш поткнувсь був нагору, та й вернувся.

Нам дуже допікала спрага. Я розлив половину своєї баклаги, силкуючись напоїти вмирущого, що лежав тепер задубілий поруч нас. А живий мій товариш усе говорив про те, щоб ізняти баклагу з котрого-небудь убитого, але вилізти для того так і не зважився.

Другої ночі стрілянина вщухла, ї ми поповзли до окопів, що з них вирушили в атаку. З обох моїх ніг мені

не було жодної користі, бо коли я спробував зігнути навіть не перебиту, з неї потекла кров. Отож я мусив повзти на самих руках, за кожним спалахом ракети припадаючи до землі й прикидаючись мертвим, щоб не помітив який-небудь надто пильний німецький снайпер або кулеметник. Товариш мій повз поруч мене, але помочі з нього було мало, хіба що не так страшно вдвох.

Ми натрапили на наш окоп зовсім випадково: несподівано я звалився у нього сторч головою, і мене трохи не прохромали багнетом, узявши за німецького розвідника. В окопі була вода й люди, що допомогли нам. То були стрільці з дев'ятого дауншірського полку, що прийшли на поповнення наших недобитків.

На ранок десь узялись ноші, й почалась важка, повна мук подорож назад до нормальнішого світу. Зціпивши зуби, я думав про Ровену. Витерплю все, щоб жити для неї. Мене пронесли на ношах окопами, винесли нагору, на відкрите місце, і врешті поклали при дорозі чекати санітарного повоза, що приїхав тільки через півдня.

Промучившись довгі години, чи то роки, я нарешті попав на фронтний перев'язувальний пункт. Там мене нашвидкуруч підлатали й повезли далі. Знову санітарний повіз, евакопункт, поїзд — повільний, мов черепаха, санітарний поїзд, що чухає натужно, щогодини зупиняється, без кінця маневрує на станціях; нарешті шпиталь, де мені відтяли розтрощену ногу по коліно.

Отак, скалічений і душевно спустошений, я повернувся до Англії, до Ровени.

10

НІЧНИЙ БІЛЬ

Коли тіло твоє нескінченні години лежить прикуте до ліжка, приречене на невтамовний біль у нозі, що її вже нема, коли сон і спокій, здається, втекли від тебе назавжди, а про майбутнє життя каліки не хочеться навіть думати,— дух твій тоді блукає навмання безмежним усесвітом, забутим від бога. Бо тепер, видно, вже останні рештки дядечкової віри вивітрилися з мене, і мені доводилось пристосовуватися до світу, де все було байдуже й вороже до мене — від гною в моїй рані до

найдальшої зорі. Я не був самотній у своїй зневірі, бо та наївна віра, як я бачив, уже вмирала в усьому світі. По-моєму, все моє покоління ніколи не вірило по-справжньому. Однак обставини мого життя виявили мені те яскравіше, ніж іншим людям.

В цій безмежній пустелі простору й часу нема ніякого доброго, милосердного бога, нема ніякої предковичної людяності. Всі ми, певне, погодились би на тому.

І все ж добро існує.

Існує ж щось поміж мною й Ровеною. Може, воно нетривке, зникоме. Та однаково, воно існує— між нами й довкола нас. Воно — це не я й не вона, це щось відмінне від нас обох, чуже всякому себелюбству, краще за нас обох. Одно слово — це любов.

І ще іноді крізь зовнішню оболонку речей проступає щось таке, що підносить їх — принаймні в наших очах — над усіма муками, жорстокістю, глупотою, страхом та боягузством. Бувають такі хвилини споглядання високої краси, і в великій музиці буває щось таке, що Старий Капітан із усією його люттю й ницістю видається малий і безсилий. Навіть я, жалюгідний хробак, бачив той відмінений світ і знаю його велич.

І взагалі я ще не хотів умирати. Моя звага, моя мужність іще не вичерпалися до дна, і десь, не в мені, а десь, я сам не знаю де, є ще добре джерело, що з нього вони увіллються в мене.

Любов, краса, мужність. То заради них я зціплював зуби й стискав кулаки в години найтяжчої муки.

У ті довгі години самотності й терпіння дух блукає навмання безмежним усесвітом, але може врешті повертатись до тебе ні з чим, і все ж спочивати, немов знайшовши своє.

Та й чи можуть коли ті мандри скінчитись інакше?

11

ДРУЖНЕ око

У шпиталі біля Рікменсворта, куди мене відвезли після ампутації, я став помічати, що за мною безупинно стежить чиєсь око.

Було воно тепло-каре й виглядало зі складної систем

ми бинтів, що з неї стирчала вгору ціла копиця каштанового волосся, а вниз — густа рудувата борода, над якою червоніли рухливі губи. Моя особа, видимо, являла для того ока нездоланну принаду. Чоловік, що йому належало те око, лежав у одній палаті зі мною. Він весь час крутився біля мого ліжка та забалакував до мене, а око тим часом світило на мене, мов ліхтарик. А прокинувшись уночі, я помічав не раз, що той чоловік сидить у своїй постелі, підібгавши ноги й повернувши голову так, щоб його око могло бачити мене — я лежав за кілька ліжок від нього.

Я охоче відповідав йому, коли він про що-небудь питав мене. Поранений він був не тяжко і вже зовсім видужував. Скалка з гарматного набою обдерла йому майже всю шкіру з лоба разом з одною повікою, якимсь чудом майже не ушкодивши ока — того, другого, що ховалось тепер під бинтами. Незабаром воно мало виглянути на білий світ, і його пара тоді не буде вже світити так самотньо. В того чоловіка ще й права рука була в черезплічнику. Тим самим набоєм йому трохи не відірвало всіх пальців. Хірурги спромоглись їх урятувати, однак, можливо, давня гнучкість до них так і не повернеться. Поліфем — так я подумки називав того чоловіка — дуже наполегливо вчився писати й малювати лівою рукою. "А як приємно буде поголити все оце,— сказав він,— коли знімуть пов'язку!" Він твердо вірив, що всі ми, поранені на війні, будемо довіку оточені шанюю й турботою всього людства, але не хотів, як він казав,

жити довіку чужим коштом. Я знав, що він у тиловому шпиталі вже домовлявся з одним пораненим заснувати на паях рекламне агентство. Отож йому дуже треба було могли писати й хоч трохи малювати.

Ми часто подовгу з ним розмовляли, і щоразу він кінчав розмову якось нерадо. Після того як ми вперше поділилися своїми фронтowymi враженнями й нещастями, він говорив здебільшого про всякі дрібниці, але щоразу з таким виглядом, наче не доказував чогось вельми важливого.

Якось Ровена, що відвідувала мене дуже часто, принесла мені показати нашого малого. Я того дня тільки почав ходити на милицях і вельми радів обіцяному мені чудовому протезові — мене запевняли, ніби на ньому я ходитиму так, що каліцтво моє буде майже непомітне.

Протез той коштував дуже дорого. Я вже настільки змирився зі своїм нещастям, що щиро пишався й тішився з того, як я буду користуватися тим пристроєм із пружин та корку,— насправді він, звичайно, не виправдав і половини тих сподівань. Я навіть показав Ровені креслення протеза, що їх мені дали подивитись.

То був дуже радісний для мене день. Ровена була на диво гарна й ніжна, і війна та всі злигодні життя видавались безмежно далекі від нашого квітучого, жвавого сина. Він уже спинався на ніжки й щось лопотів по-своєму. Він був чарівний, утішний, кумедний, одно слово — гідний заздрості. Він був безмежно рідний мені. Він нібито позбавив мене мого егоцентризму й сам став центром мого життя. Ми довго сиділи на веранді, й мені так не хотілось прощатися, що я, шкандибаючи на своїх милицях, провів Ровену аж до брами.

Повернувшись на веранду зібрати залишені там книжки та папери, я побачив, що Око чекає мене. Весь час, поки ми сиділи з Ровеною на веранді, Поліфем спостерігав нас іздалеку. Ровена спитала мене:

— Хто то такий?

— То Щоденний Спостерігач,— відповів я.— Він підбирає крихти фактів, що їх упустило всевидюче око.

— А нехай собі дивиться,— вирішила Ровена,— коли йому від того хоч трохи легше.

Тепер, коли я, провівши її, вернувся на веранду, він підійшов до мене й сказав:

— Я дуже радий бачити вас таким щасливим, Блет-суорсі.

— Спасибі,— відповів я вдячно, бо людей, що радіють із чужого щастя, можна зустріти куди рідше, ніж тих, що співчують чужій біді.

— Справді, мене це дуже, дуже тішить.

— І мені приємно, що я вас потішив.

— Справді,— не вгавав він.— Бо я, розумієте, маю ще особливі підстави зичити вам добра.

Я мимоволі насторожився й запитливо глянув на нього.

— Я винен вам дуже багато. І взагалі завинив перед вами.

В його мові й жестах я вловив нараз щось знайоме.

— Три тисячі фунтів, не рахуючи відсотків.

— Лайолф Гревз! — вигукнув я.

■=— Авжеж...= ! він замовк, чекаючи, що я скажу.

— Три тисячі золотих фунтів і мою золотокошу дівчину... Ну, її-то я вам ладен подарувати.

— Ще б пак,— сказав Гревз, скинувши головою в бік шпитальної брами, що за нею допіру зникла Ровена.

Я ніби забув, що й на ньому жадав колись помсти-тися. Я розумів, що щасливіший за нього, а отже, не було чого й переслідувати його.

Затискаючи під пахвою милицю, я простяг йому руку й сказав:

— Який же я тоді був зелений!

— А я зі своїми маячними планами! Але я дістав добру науку.

Ми подивились один на одного.

■— А тепер на кого ми схожі!

•— Гарні, нівроку!

— Ну, й чого ми навчились і чого добились на цій війні?

Ми стояли навпроти себе, трохи зняковілі. Мені вже вгадувалися за маскою з бинтів знайомі риси. Постава голови в нього була та сама, муштра її не змінила. Наче змовившись, ми посідали на веранді й розбалакалися. Ми були в шпиталі ніби в'язні, й нам лишалось або помиритися зовсім, або ж посваритися знову й розійтися назавжди. Друге було б куди нудніше.

— Ви ж, здається, поїхали на Золотий Берег? — спитав я.

— Мені в Кросбі й Мітчесона вже непогано велося,— відповів він,— та війна всі карти перемішала. У мене таки був, чи ще й тепер є, якийсь хист до комерції, й у західноамериканських джунглях йому теж знайшлося застосування. Я непогано поставив рекламу, і хоч то була новина для старої фірми, але вона себе виправдала.

— А далі?

— Підчепив черевний тиф у Салоніках. Потім був агентом в Італії, поки не оклигав зовсім і не повернувся до стройової служби. А тоді — оце от, за три дні до оголошення перемир'я.

Він докладно розповідав мені про свою військову службу та про плани на майбутнє й дедалі більше ставав схожий на давнього Гревза, що його я не бачив майже шість років. Я сам дивувався, що досі не впізнав його попри всі бинти. Робота в Італії була йому надзвичайно

корисна, запевняв він мене. Він там дізнався про багато дуже цікавих і цінних речей, що потім може йому стати в великій пригоді. Тепер йому не терпілося вирватись із шпиталю й узятись за діло. Лікарі сказали йому, що спотворений він не буде.

Він лишився таким самим оптимістом, як і був, і щиро вірив, що тепер можна буде, як ніколи, швидко забагатіти. Він, правда, завжди в те вірив. "Узявшись як слід,— казав він,— можна всього добитись",— і ці його слова теж були мені знайомі. Навіть воєнна руїна немовби надихала його. "Ми перебудуємо самих себе і весь світ",— нахвалявся Гревз. Він так мало змінився, що мені аж чудно стало на думку про ті зміни, що сталися зі мною; але я зовсім сторопів, почувши від нього, що й я майже зовсім не змінився: він упізнав мене відразу, тільки-но я прибув до шпиталю.

— Фасад, може, й не змінився,— Відповів я,— але всередині я зовсім не той, життя добре пошарпало мене.

Він не важився розпитувати мене, що ж діялося зі мною ці роки, а про те, в якому полку я служив та як мене поранено, він уже знав. Ми довго уникали будь-якої згадки про наше оксфордське життя. Але та делікатна тема, видно, весь час крутилась йому на язиці, й він урешті таки зачепив її:

— Ви знаєте, два місяці тому я був у Оксфорді. Перед останньою моєю операцією.

— Ну, і як він вам здався?

←— Начебто менший, ніж був. І куди пожвавленіший, ніж я годен був собі уявити. Безліч повоєнних студентиків із вусиками щіточкою... Я бачив і вашу Олівію Слотер.

Я запитливо гмукнув.

— Вона вже заміжня. Мати її все торгує в своїй крамничці. Олівія вийшла за різника, що держить крамницю на розі Летмір-лейн. Усього за кілька місяців по вашому... від'їзді. Може, вона завше мріяла про нього. То, по-моєму, її мати хотіла накинути її вам. А втім, не знаю. Одно слово, вона одружена з різником. Такий кучерявий хлопчина, "кров з молоком", у синьому фартусі, крамниця з мармуровим прилавком, скрізь червоні ковбаси висять. У неї завше був простий смак, і я певен, що з ним вона щасливіша, ніж могла б бути з вами чи зі мною. Він її ніколи не ідеалізував.

Гревз замовк. Я засміявся:

— А я тільки те й знав... Ну, розповідайте далі. Отже, вона живе з різником.

— Але лишилась така ж делікатна. Казала, що мусить завше затикати пальцями вуха, як її чоловік коле свиню.

— То ви з нею розмовляли?

— Авжеж. Вона сидить у крамниці за таким бар'єрчиком, веде книги. Дуже зраділа, побачивши мене. Зовсім. не сердиться за... ні за що. Каже: "До мене багато наших давніх покупців заходить". Ще й спитала, чи був я в материній крамничці.

— Ну, і ви були?

— Та що ви! Я старої завше недолюбляв.

— А діти в неї є?

— Троє чи четверо. Під час війни вона вела крамницю зі своїм дядьком, а чоловік, приїхавши у відпустку, колов свиню чи там дві і таке інше. Дітки дуже гарні, такі, знаєте, рожеві та золотоволосі. Здоровенькі, як уся їхня порода. Але не такі жваві та бистроокі, як ваш малюк.

— Але вона таки справді була гарна, еге, Гревзе?

— Е, вона трохи розпливлася. Тепер вам було б куди важче ідеалізувати її.

— То, кажете, зраділа вам?

— І про вас питала. А де, каже, той ваш товариш, що відкрив був книгарню вдвох із вами?

— Як ви гадаєте, вона розповідала про нас своєму чоловікові?

— Ані слова. То була надто складна історія, пояснити важко, а в неї нахил до простого. Вона, може, сама ніколи як слід не розуміла, що ж сталося.

— Отже, приховала все?

— Просто забула. Спростила все й забула, бо пам'ятати все те було обтяжливо й не дуже приємно. Вся та історія практично мала для неї вагу хіба як можлива причина сварки з чоловіком, а більше ніякої. Вона, мабуть, викинула все з пам'яті перше, ніж ви поїхали з Оксфорда.

— Кажуть, пам'ять людська не менш перебірлива, ніж шлунок.

— Річ у тому, що життя дає забагато поживи таким головам, як наші,
— відповів він,— І доводиться хоч-не-

хоч кидати дорогою більшу частину можливого нашого вантажу. Гадаю, колись навчаться якоюсь операцією збільшувати черепну коробку, щоб мозок міг вирости ще та вмістити більше. Вмістити все на світі. Хто знає? Мені казали, що в далекому майбутньому така річ цілком можлива. Але тепер практично наймудріші ті, хто вміє спрощувати. А вона була, є й буде така. Коли вже не можна відкинути трудного, треба принаймні пристосувати його до себе, причепурити або хоч прикрити чимсь. А ускладнювати та утруднювати собі все... Навіщо воно? Я, властиво, теж практична людина, Блетсуорсі. Адже треба жити, ходити по землі, робити своє діло, хоч би який тягар лежав на душі. Яка людині з того користь, коли вона думатиме про весь світ, а своє маленьке діло занедбає? А всі оті великі проблеми — ^ то зайвий вантаж; у кращому разі вони тільки будять надмірні й невиразні жадання, що неминуче призводять до розчарування й незадоволення життям.

. Але що ж діяти тому, чий розум не вміє відкидати?..

— Так, ваша правда, це вже складніша річ...

— Що діяти, коли не можеш не думати про все, не силкуватись давати всьому лад у своїй голові? Адже ж навіть коли ви відкидатимете всілякі складності, навіть коли вони якийсь час не тривожитимуть вашої

думки, однаково ж вони існують довкола вас, насуваються на вас чи принаймні крутяться побіля вас. Може, їх не так легко відкинути, як ви гадаєте. Скажімо, в пана різника могла влучити куля або в дитячу кімнатку на Летмір-лейн могла впасти бомба. От ви дбали про своє маленьке діло на Золотому Березі, та й що з нього вийшло, з того вашого діла, як вибухла війна? Мене навіть до війни тривожила доля всього світу, я боявся за нього й бунтував, а ви, кажете, силкувалися розважливо спрощувати все...

— Скільки міг.

— А тим часом нас спіткала однакова доля, тільки що вас у руку влучило, а мене в ногу. Чисто випадкова різниця.

— Ну, а ви що робили до війни?

■— Подорожував. Побував багато далі вашого Золотого Берега. І принаймні на війну пішов із відкритими очима.

— А яка в тому перевага? А втім, не будемо сперечатися,— сказав Гревз.

Потім я почав розповідати йому про острів Ремпол та всі мої пригоди, описані в цій книжці. Він слухав зацікавлено, часто перепитував мене. Може, розповідав я не зовсім так, як пишу, бо то була моя перша спроба передати свої вражіння запевняю вас, не дуже легка справа. Може, нікому іншому я б усього цього й не розповів, і воно помалу затерлося б у моїй пам'яті, як, певне, забулись мільйони подібних історій, хоч люди, що переживали їх, живуть іще й досі,

Я був радий поновити своє знайомство з Лайолфом Гревзом, воно мене підбадьорювало. Ми якось від природи пасували один до одного, і підсвідомо я завше відчував, що мені його бракує. Обидва ми змужніли, досвід та невдачі багато чого нас навчили, однак ми зберегли ті риси нашої натури, ті наші відмінності, що доповнювали одна одну й що живили колись нашу дружбу. Я був, як і перше, вразливий і не дуже самостійний, а він, як і перше, був певний своєї надзвичайної практичності й нестримно заповзятливий. Для нього була дуже характерна й та ідея хірургічного розширення людського черепа, щоб він міг більше вмістити, і його прожекти організації всесвітньої економіки на підставі досвіду, набутого в торгівлі швацькими машинками на Золотому Березі. Він весь час носився з планами торгівлі не тільки книжками, а й усілякими можливими виробами людських рук на зовсім нових засадах, і я знову слухав його вельми зацікавлено й погоджувався з ним, твердо за-стерігши собі тільки одне: ніколи не вкладати свого капіталу в його авантюри принаймні на стадії експерименту.

Останні тижні мого життя в Ріксменсворті, коли я звикав до свого протеза та готувався перебраться з Ровеною до Чіслгерста, де ми живемо й досі, я весь вільний час розмовляв із ним. Я міг говорити йому про себе геть усе. Він мав дивовижний хист розуміти все,

що я казав, а тоді запалюватись, мов бенгальський вогонь, і висвітлювати сказане з зовсім несподіваних для мене боків. Він погоджувався зі мною в принципі й водночас глибоко розходився у висновках. Погоджувався, що світ — це справді острів Ремпол, і цивілізація — це мрія, і тут-таки, не перевівши духу, починав розмірковувати, як обернути ту мрію в дійсність. Він був стоїк так само, як і я, але ні в кому більше не здивував я такого агресивного стоїцизму.

А поки що в нього в кишені, видно, свистів вітер. В голові йому роїлися всілякі великонадійні й нагальні плани та ідеї щодо рекламування автомобілів, розкішних готелів, авіаліній, консервів, портативних складаних ванн для маленьких помешкань — щодень нові й нові; й ті комерційні плани залюбки уживались у нього в голові з проектами, що

народжувались під впливом моїх песимістичних висновків: проектом цілковитої реорганізації Ліги націй, остаточного й довічного приборкання Арда-ма, перегляду всіх релігійних систем. Він, здавалося, просто нездатний був сумніватися, що можна не тільки повбивати всіх мегатеріїв на землі, але й позбутися їхніх трупів, щоб вони не отруювали повітря своїм смородом, і що всіх злостивих капітанів та недоумкуватих дідів можна втихомирити, посадити за ґрати або й зовсім винищити.

. Йому вже зняли пов'язку з обличчя, й він прикривав близною на чолі великим зеленим дашком, а руку носив у простому чорному черезплічнику. Він ставав дедалі більше схожий на давнього Гревза, тільки лоб його, колись такий рівний, тепер сердитою зморшкою перетинав червоний шрам, химерно контрастуючи з життєрадісною усмішкою на устах.

Час від часу я запомагав його невеликою сумою грошей; він щоразу вельми педантично приписував ті суми до давнього боргу.

— Настане колись день, Блетсуорсі,— казав він,— коли ви дасте мені розписку, що одержали весь борг до останнього пенса, з нарахуванням чотирьох з половиною відсотків річних. Тоді ви мені поставите пляшку шампанського, найкращого, яке знайдеться. Ми вип'ємо його вдвох, і то буде найщасливіша година в моєму житті.

Він майже не мав зв'язків, що на них міг би спертись

у ті тяжкі дні післявоєнної відбудови. Зате я переконався, як вигідно мати численну рідню. Моя дружина припала до серця леді Блетсуорсі, під проводом якої колись робила бинти, і сприялася з місіс Ромер. Сам Ромер повернувся з війни живий і цілий, та ще й у чині полковника. Він відзначився під час останнього наступу на Дамаск, а тим часом пароплавство "Ромер і Годен" майже до непристойності збагатилося на воєнних перевезеннях. Приблизно так повелося й іншим моїм близьким родичам. Тож природно, що всьому родові хотілося зробити щось для

героя, потерпілого на війні. Мої далекі родичі, зокрема сассекські Блетсуорсі, втратили на війні кількох синів, і я майже автоматично став молодшим директором півторасталітньої фірми "Блетсуорсі й Крістофер. Коньяки та вина". Минулися ті часи, коли молодші нащадки англійських родів мусили шукати щастя за океаном. Тепер вони були потрібні вдома.

Моя несподівана блискуча кар'єра видалась мені така ж незаслужена, як і мої колишні злигодні, але я силкувався сприймати її з таким самим внутрішнім стоїцизмом і зовнішньою пристойністю.

Я поспішив узяти Гревза на роботу до нашої фірми, і він справді блискуче прислужився нам. То на його пропозицію ми випустили нові марки коньяку "Марс", "Юпітер" і "Старий Сатурн", тепер добре відомі всім любителям добрих, міцних, витриманих коньяків. Гревз і досі лишається нашим консультантом.

13

ДАВНІ СТРАХІТТЯ ПОВЕРТАЮТЬСЯ

Ровена переконана, що я давно забув би про острів Ремпол, коли б не Гревз. Вона має за свій обов'язок якомога згладжувати з моєї пам'яті весь той комплекс спогадів і уявлень. Я згоден, що буденщина вельми успішно стирає всякі непотрібні й недоречні спогади; але такого ніяка буденщина неспроможна стерти. Правда, що мене дедалі тісніш обступають усілякі звички, всілякі щоденні справи й турботи нової фази мого життя, що скоро оберне мене на зовні вдоволеного життям пан-

ка середнього віку. Дружина, діти, наш гарненький домок у Чізлгерсті, робота в фірмі, необхідна мені, щоб підтримувати наш добробут, друзі й знайомі, читання й розваги — усе те павутиння щоденних потреб обплутує мене з головою й тримає мою свідомість у полоні майже цілий день. І все ж я відчуваю на своїй душі похмуру тінь урвища, а спогади і про юнгу, що кричав уночі на палубі "Золотого лева", і

про мертвяків на бойовищі, і про мої рани та мій відчай ніяк не хочуть відступати перед тим новим добробутом і спокоєм.

На лондонських вулицях мені частіше, ніж я признаю-* ся, шибав в ніс сморід мегатеріїв, і крізь тоненькі лаштунки повоєнного світу мені вчуваються кроки неблаганного й жорстокого капітана. Де мені забути острів Ремпол! Навпаки, часом я боюся, щоб цей, нормальний, світ не зник ізнову з моєї свідомості, і мені нелегко буває втриматись у ньому. Одного принаймні разу мені те вдалось лиш ціною превеликих зусиль.

Може, моїм товаришам по каліцтву й щастить забути війну та те потворне обличчя, що ним повернулось до них життя; я не годен забути нічого. Я навіть не певен, чи я хочу забути,— хоч би як палко того жадала Ровена. Коли б навіть який-небудь психіатр запропонував мені вигнати з моєї свідомості всі сліди цього систематичного маячіння, коли б він запевнив мене, що життя моє втратить оту двоїстість і світ стане для мене такий же реальний та несхитний, як він видається молоденькому звіряті, я б напевне не погодився. Я колись читав, ніби люди, що трохи не загинули в пустелі, або мандрівники, що спізнали страшні злигодні полярної зими, потім ціле життя відчувають нездоланий потяг до місця своїх страждань. Ті сильні, глибокі вражіння довіку панують над їхніми душами, і звичайне життя здається їм пісне й нудне. Таке сталося й зі мною. Отак вабить мене до себе й острів Ремпол, немовби справжнє моє місце, справжнє діло —там, а всі оці пута життєвих вигод та втіх тільки не пускають мене до головної мети. Я відчуваю, що й не повинен забувати острова Ремполу, що я маю ще поквитуватися з ним. А доти острів чекатиме на мене, і для того лиш я живу.

Щоправда, протягом кількох років я сумлінно силкувався допомагати психіатрам і відганяти від себе ті марення, витіснити їх із головного річища свого життя,

щоб вони врешті відмерли. В моєму коханні до Ровени мені вбачалася можливість почати життя наново. Але тепер я розумію, що в світі нема неможливішої речі, ніж почати життя наново. Ми з нею обоє вірили в ту

ману. Бо їй також є від чого втікати, хоч вона й не така свідомо того, як я. Вона дуже ревниво ставиться до нашого нинішнього щастя, бо вважає, що за нього дорого заплачено. Хіба мало з нас обох того лиха, що я збувсь ноги? І коли мене знов обсідають похмурі думки, їй те видається справжньою невдячністю.

Отак острів Ремпол, мов тінь, стоїть між нами, не даючи досягти тої цілковитої відвертості й порозуміння, що їх ми так прагнемо. Для Ровени це просто лиха мана, що від неї вона покликана мене визволити. Вона не розуміє самої природи тої дивної влади острова Ремполу наді мною. І свою неспроможність прогнати ту ману сприймає як тяжку поразку. І тому ж таки з усіх моїх друзів одного Гревза вона вважає за свого ворога. Її жвава інтуїція підказує їй: із ним я ділюся тим, що приховую від неї; і вона ніяк не може зрозуміти, що ті розмови з Гревзом не загострюють мого стану, а, навпаки, дають мені полегкість. Він їй як сіль в оці, бо руйнує своєю присутністю створену нею картину нашого життя, викриваючи її штучність. Перед ним її навіть зраджує її звичайна гідність. Її чемність у поводженні з ним надто видимо силувана. А позаочі вона навіть не приховує своєї не-, приязні до нього.

— Ти ж сам казав, що він тебе обшахрав і отруїв твоє життя розчаруванням,— доводить вона,— і все ж ти приятелюєш із ним, та ще й дав йому роботу.

— Яку він дуже добре виконує.

— Ще б пак він не старався! — відказує Ровена.— Заподіявши тобі таку кривду.

Я не відповідаю, і вона провадить далі:

— Не розумію я чоловіків: де не слід, там вони аж надто принципові, а де б слід — там ви чомусь на диво поблажливі.

І тому я зміг самому лише Гревзові розповісти про ту душевну кризу, що її переживав під час усього довгого судового процесу Сакко і Ванцетті в штаті Массачусетс — суду, апеляцій, відрочень, усієї тяганини, перегляду справи і страти. Я не буду переповідати тут усієї тієї історії, бо її знає весь світ. Може, правда зовсім не

така, як уявлялося мені тоді; але ж я розповідаю про себе, про те, що діялося в моїй голові, а не в судовій палаті штату Массачусетсу. Разом із мільйонами інших людей я переконаний, що Сакко і Ванцетті потерпіли безневинно за злочин, якого не вчинили, що судили їх упереджено, за неправдивим звинуваченням, і що перегляд їхнього вироку став випробуванням моральних і духовних якостей усього американського суспільства. Коли я й помиляюся, то разом із такими людьми, як Франк-фуртер із Гарвардського університету або славетний юрист Томпсон, що якнайдетальніше вивчили цей неймовірно довгий і заплутаний судовий процес. І мене до краю вразила нечувана жорстокість, бездушність і мстивість, що її виявили до "радикалів", невдоволених світовим порядком, багаті та впливові люди по всьому світі. Мене не так хвилювали самі перипетії судової процедури, як те, що про них думали, казали й писали люди в усьому світі. Оце непокоїло мене дедалі більше й . більше. Все те не давало мені спати й ночами, в безсонній уяві розросталося в справжнє страхіття. Безглуздо, але що я міг удіяти?

І що більше я сушив собі голову тією заплутаною справою, то дужче мою уяву опановували картини острова Ремполу. Крізь дедалі невиразніші обриси довколишніх речей дедалі ясніше проступали силуети високих урвищ і стрічка синього неба над ним. Часом, коли я сидів у лондонському поїзді й читав ранкову газету та прислухався до розмов колег-комерсантів, мені починало вчуватися, що то не поїзд гуркоче, а потік реве в ущелині, й здавалося, наче сиджу я не в вагоні, а в горішній трапезні за круглим кам'яним столом, а біля мене лисі мудреці сперечаються про безпеку племені.

Я скільки снаги моєї боровся з тією давньою маною. Я не хотів забувати острова Ремполу, але й боявся, що марення повернеться з

давньою силою й знову поглине мене зовсім. А в Англії я не знав жодного психіатра, що міг би мені допомогти.

Я всіляко силкувався приховати свій стан від Ровени, бо страшенно боявся, що вона може стати на ворожий бік, сприйняти Сакко й Ванцетті як своїх і моїх ворогів і вирішити, що її обов'язок — захистити мене від їхніх злочинних претензій на моє співчуття. А як ми з нею засперечаємось, вона може виявити ту бездушну нечу-

лість, що знаходить часом на жінок у запалі суперечки. А такого б я не стерпів.

Серед людей, на роботі мені ще с'як-так щастило не відриватися від дійсності. Та лігши спати, вийшовши погуляти або просто лишившись на самоті, я зразу ж переносився просто з Англії в знайому вимарену ущелину. Я раптом ловив себе на тому, що розмовляю вголос із тубільцями, й тільки великим зусиллям повертав себе до дійсності. Або зненацька щось вигукував. Кілька разів я перелякав так свою секретарку, що думала, ніби я обмірковую ділові питання.

Краєвид острова Ремполу лишався такий самий, як і до війни. Але Чіта вже не було, і я втратив недоторканність Священного Безумця. Хоч війна вже скінчилася, Ардам іще був при владі й тепер вельми енергійно розвивав Чітові ідеї, що їх колись відкидав так погордливо. В наступній війні ми мали вирушити в великий похід через нагір'я в якомусь неймовірно безглуздому спорядженні, що його винайшов Ардам, і під проводом священних деревних лінивців. Раду мудреців було розширено: тепер до неї входили різні судді, законники, якісь чудні щелепаті люди, що відкушували кінчики сигар та безперестану жували гумку. А я тепер завше стояв у натовпі темношкірих тубільців, куди численнішому, ніж перше. Я витягував шию, ставав навшпиньки, аби через голови й плечі бачити, що робиться на помості. Але сам наперед ніколи не пхався. А тих двох нещасних, що їх доля невблаганно вела до страти, я бачив у подібі двох убогих, недотепних, невмілих фанатиків-місіонерів, що прибули на острів не знати як і звідки. Уява моя вбрала їх у витерті рясни. Сакко

здавався приголомшений і похмурий, але Ванцетті мав лагідне обличчя мрійника й весь час дивився на синю смужку неба та на осяяну сонцем зелень, що облямовувала верх урвища. Я бачив обох їх зовсім виразно. Якби я вмів малювати, то й тепер іще зміг би намалювати їхні портрети: вони стоять переді мною, як живі.

Мені уявлялося, що вони всі шість страшних років без упину йдуть і йдуть крізь ворожі юрми назустріч своїй долі, назустріч "догани". їх не квапили, але й пільги не давали. Юрма горлала на них. Мало хто співчував їм; були в натовпі, правда, й їхні нібито прихильники,

що тільки розпалювали пристрасті, аби самим руки на-* гріти. І завше поперед рокованих виступав "виконавець догани" зі своїм киюрою на плечі, а за ним — ціла вервечка Ардамових прихвоснів.

— А що вони зробили? — питав я.

Відповіді були різні, але суть їхня завше та сама: Та прийшли вчити нас, що в нашій ущелині, мовляв, погано!

"— Прийшли полювати на священних мегатеріїв! Прийшли умовляти нас, щоб ми більше не їли "дарунків Друга"! А як же ми проживемо без "дарунків Друга"?

— Неподобство! вголос обурювався я, а на серці мені хололо від думки, що й я ж винен у тих злочинах. Це ж урок для всіх, хто хоче вибратись із ущелини!

— Ми навчимо тих місіонерів, як приходити сюди, та баламутити нас, та розхитувати наші звичаї! Ви подивіться,. як вони гидко вбрані! А які в них білі пики! Від них навіть не тхне як годиться!

А коли врешті Сакко й Ванцетті було страчено, мені примарилось, наче всі ми, всім натовпом, убили їх, роздерли на дрібні шматочки; ті

шматки потім роздавалися всім, і кожен, хто змирився з такою їхньою долею, мусив їсти" "їжте,— промовляв до нас якийсь голос, коли не змогли їх урятувати!" Мене випихали на майданчик перед капищем Богині, де було вбито й роздерто засуджених, і той шматок, що мені давали з'їсти, достоту нагадував тремтливі клапті людських тіл, розкидані вибухом ига бойовищі за хвилину перед моїм пораненням,— ті клапті, що їх я марно силкувався забути. "їж, бо й ти причетний до цього діла!" І таке мені верзлося без кінця, знову й знову. Спершу швидке, хапливе вбивство, тоді, нескінченно довго, оце мерзенне таїнство. І щоразу і я, і всі мусили їсти те м'ясо. Я трохи не збожеволів навсправжки. Серед ночі я схопився, кричучи:

Не хочу! Не хочу! Я не їстиму!

Отямившись, я підвівся й почав шкутильгати по спальні з кутка в куток, боячись, що, як ляжу, мені знов примариться цей невідчепно одноманітний, дедалі жахливіший сон. На дверях нечутно з'явилась Ровена.

— Нічого, нічого,— сказав я.— Чогось живіт заболів.

— А чого це ти тут не хотів їсти?

Що я їв уві сні? Хіба можу я їй те сказати?

— А хтозна...— я нашвидку вигadaв сяку-таку вимовну:— Чогось кукса моя знову розболілася.

— Ох, ті мені лікарі! Тільки гроші вмюють брати. Стягти б із них усе через суд!

— Навряд чи те допомгло б моїй куксі.

— Який-бо ти плохий у мене!

Я відвернувся і втупив очі в темне вікно. Чи могла Ровена знати, якими страхіттями кишіла для мене та темрява! Знову я опинився перед капищем Богині; знову надходила хвилина вбивства. Ванцетті дивився прос-то на мене. Я так поринув у все, що аж кинувся, коли дружина промовила до мене:

— Бідненький ти мій!

Я повернув до неї винувате обличчя й став дивитись, як вона наливає мені ліки. Ровена всіляко старалася заспокоїти мене...

Та, лігши, за хвилину я знову встав і почав ходити по кімнаті тихенько та обережно, щоб не сполохати її ще раз.

Отак проминула моя ніч після страти Сакко й Ванцетті.

Другого дня до мене прийшов у справах Гревз, і я відкрив перед ним свою змучену душу.

— Такі речі, як цей суд і страта, відбуваються щодня,— сказав він.— Нічого винятково потворного, як вам здається, тут немає. Це така сама природна річ, як, скажімо, розчавити ногою мишу. Безглуздий соціальний лад захищається від своїх справжніх, хоча ще й безсилим ворогів. Ваше метафоричне, образне мислення не стільки узагальнює, скільки спотворює дійсність... Адже, зрештою, хіба ви так уже до решти впевнені, що ті двоє були зовсім не винні? Та й не все людство було проти них. Недарма ж справу стільки разів відкладали, і прихильники, й оборонці в них були. Якщо жорстокість і упередження цього разу й справді перемогли кінець кінцем, то лиш після довгої боротьби. А згадайте гладіаторів, розіп'ятих понад дорогою до Рима після повстання рабів... Чи були в них захисники? Або ходімо до зоопарку, подивімось... Коли б ви краще знали історію та природознавство, Блетсуорсі, вас менше тривожили б отакі щоденні події.

Він зтяг мене, в суперечку, примусив розглянути мої страхітливі примари тверезо й критично. Ми спе-

речались допізна, і мої галюцинації помалу блідли в тій суперечці. Тої ночі я вже спав; криза минулася. Вранці я встав невеселий, але цілком притомний і міг спокійно розмовляти з Ровеною про повсякденні дрібниці.

14

БАДЬОРА ІНТЕРМЕДІЯ

Нещодавно я одержав від Гревза листа: він запрошував мене пообідати з ним. Ми зустрілися і просиділи вдвох цілий вечір.

Він останнім часом пішов угору й стає помітною фігурою в тих колапс, що їх він називає повоєнним ко-мерсантством. Він зумів забезпечити добрий збут кільком модним новинкам, став впливовим членом Ротаріанського клубу, виступає з лекціями на зборах комерсантів, що прагнуть пристосуватися до повоєнних умов. Він друкує статті й випустив дві досить глибокодумні, оригінальні й талановиті книжки про поточну економіку й тенденції політичного розвитку, що зацікавили критику й жваво обговорювались. По-моєму, він перший (але, напевне, не останній) думає ввійти в літературу через писання рекламних оголошень. Він помітно погладшав, навчився писати правою рукою, штучна повіка надає його обличчю трошки насмішкуватого виразу, а близко на лобі вже не вогненно-червоне, а блідо-рожеве. Він носить рудувату борідку й запевняє, ніби світові загрожує мода на бороди.

"Друже Блетсуорсі,— так писав він у листі,— колись давно я казав, що сплачу вам свій борг. Ви тоді, пам'ятаю, тільки всміхалися. Мабуть, вам іще не раз доведеться всміхнутися; бо зараз я міг би легко сплатити вам дві третини основної суми, але поки що потребую тих грошей у ділі, тож нехай вони допоможуть мені заробити третю тисячу й відсотки. Ми ще вип'ємо з тієї нагоди пляшку шампанського. Приходьте пообідати зі

мною до старого Національно-ліберального клубу. В них там зараз столики винесено на терасу й нап'ято над нею тента, і можна сидіти й дивитись, як пробігають вулицею освітлені трамваї, як мигтять вогні міста крізь листя платанів та як вони відбиваються в воді під старим, рідним, почорнілим мостом, що його

ті бевзі архітектори збираються замінити якоюсь потворою в стилі сучасного ренесансу; але я маю щодо того свій власний план. Бог із ним, із мостом, але цей куточок Лондона надто мальовничий, щоб дати його "берлі-нізувати" тим добродіям.

За якість обіду в клубі ручитись не можу, обстановка там не дуже розкішна, зате досить затишна; але за шампанське я ручуся. Отже, чекаю вас у четвер о восьмій вечора.

Завжди ваш Лайолф Г."

Вигляд він мав чудовий і, здавалося, цілком задоволений собою. Вітаючись, він придивився до мене ласкаво й пильно.

— Сакко і Ванцетті, я бачу, вже дали вам спокій,— сказав він і повів мене на ту свою терасу. Мені там справді сподобалось.

— Це дуже цікавий клуб,— почав Гревз.— Мені видається, наче звідси політичні традиції вісімдесятих років милуються залізничним мостом будови шістдесятих років і уявляють себе й досі на чолі всесвітнього поступу. А ота симфонія імлі й сутінків літнього вечора, що в ній пробігають допотопні трамваї, ніби силкуючись скреготіти якомога тихіше! Ви завважили, що довкола нас самі сиві голови, смагляві східні обличчя, що, певно, не змінились від тисячі років, та євреї достоту біблійного взірця? . А отой вічно молодий дженджик? Унизу, в садку, сидять юні парочки і, напевне, шепочуть одне одному старі як світ слова.

Він переконав мене, що до першої страви треба замовити хересу, і відкопав у меню чудовий "Дойц і Гельдерман" 1911 року.

Гревз і мене заразив своєю веселістю. Настрій мій покращав. То не вперше Гревзове товариство впливало на мене так підбадьорливо. Він заговорив про відступ лібералізму, якимсь побитом примудряючись сприймати той занепад людських сподівань не трагічно, а весело й навіть оптимістично.

— Ось, наприклад, цей клуб. Це ж знамено прогресу, забуте в кутку. Все, що він мав сказати, вже сказано, і він тепер животіє тут, мов невмирущий мегатерій, просто тому, що не знає, як йому зійти зі сцени чи куди дітись потім.

— То лібералізм, по-вашому, вмер?

— Ні, не лібералізм. Лібералізм безсмертний. Бо це вічний дух заперечення й непокори. Я маю на увазі оцю нашу високошановну партію, її, систему, її традиції, її гладстонівські маніри, брайтівські пози.— Гревз притишив голос і озирнувся на сусідній столик.— Вона немовби попала в руки до тандитників, ті почистили її бензином і тепер силкуються нав'язати людям ті жалюгідні старі гасла як останній крик прогресивної моди. Хочете маслин?

— То виходить, по-вашому, лібералізм живий?

— У вашій крові. І в моїй. У кожній розумній, обдарованій людині.

— Як ви вмієте бачити все в рожевих барвах!

— А як ви вмієте не бачити нічого за довколиш-німи речами!

— Ну, острів Ремпол я за ними завше бачу!

— І я теж. Але я бачу ще й небо над головою.

— Скажіть, Гревзе, ви справді щиро вірите, що людство колись видобудеться з ущелини?

— Авжеж, якщо тільки сонце не згасне й не вибухне і ніщо не розтрощить нашої планети вдрізки.

Я похитав головою. Він нахилився до мене через стіл, дивлячись мені в очі дуже поважно.

— Слухайте, Блетсуорсі, невже ви гадаєте, що життя довіку лишатиметься таке, як тепер?

— Не всяка зміна є поступ. Хіба людське життя не нагадує просто музичну тему з варіаціями?

Гревз мовчав. Біля нас крутився офіціант, що приніс нову страву й забрав порожній посуд. Ми щойно доїли спаржу, а що нам подали, я вже не пам'ятаю.

— С речі, про які не кожному скажеш,— почав був Гревз і знову на хвилю замовк.— Ви мене знаєте дуже Добре. Я людина легковажна й необачна, правда? Не дуже надійна. Іноді трохи-трохи не шахрай.

— Ну що-бо ви!

— Спасибі. Але такий я вже вдався. Нерозважливий, марнолюбний, люблю сам себе слухати. Ви самі знаєте, що ви людина статечніша за мене. І все ж навіть такі люди, як я, часом бачать далі, ніж здавалося б. І можуть часом дечого навчити людей статечних — таких, як ви.

— Кажіть уже просто — таких вайлів,

— Ні, ви не вайло, а людина, багато стійкіша й урівноваженіша за мене. Але вам бракує моєї заповзятливості. Вам бракує навіть віри в те, що заповзятливість потрібна. А я вам кажу, що наш світ зараз аж кипить заповзятливістю. Хай безладною, неузгодженою, суперечливою, навіть безцільною, коли хочете, але все ж заповзятливістю. І вона дедалі стає розумніша. Вона вже не така суперечлива, як була, і не така нерозбірлива щодо засобів. Зростає обізнаність, зростає цілеспрямованість, нагромаджується сила.

— Я бачу, ви народились і вмерете непоправним фантазером,— перебив я, але зразу ж попросив його говорити далі.

— Ви добре знаєте біблію? — спитав Гревз.

— Та колись знав.

— Давно-давно, років тому дві тисячі з лишком, ваш острів Ремпол відвідав один чоловік, на прізвисько Еклезіаст, цебто Проповідник. То він розповідав, що люди там живуть не в ущелині, а в печері, не знають ні надії, ані виходу, ані просвітку. Марнота марнот, усе на світі марнота, мовляв. А тепер навіть ви мусите визнати, що звідти добре видно небо. І ви вже говорили лисим дідам, яка може бути цивілізація, а розповісти людям про щось гарне — це вже наполовину здійснити його.

— Якби ж то я міг вірити в це!

— Звісно, війна і все з нею пов'язане тяжко вразили вас. Це особиста трагедія. Але...— він на хвилинку замислився, як би ясніше висловити свою думку.— Чи слід у наш час вимірювати вартість речей і подій особистою міркою?

І знову замовк. Потім додав тихіше:

— Якби лишень я міг висловлювати те, що думаю й відчуваю, не здаючись собі, так би мовити, валаамовою ослицею...

— А чому нам і справді не думати так, як ми ду--маємо, навіть коли в нас і не такі бороди й чола, як личить мати мудрецам? Кажіть сміливо, Гревзе.

— І в вас, і в мене,— сказав Гревз,— може, народжуються ідеї, що їх нам не до снаги здійснити. Але ж на такі самі ідеї можуть натрапити й люди, сильніші й кращі за нас. Той вітер, що гне билинку, може крутити й млина.

— Отож-бо й лихо моє, що я не бачу тих сильніших і кращих людей.

— Хай так. Коли об'єднуються мільйони таких, як ми з вами, вони зможуть зробити те саме, що й люди сильніші та кращі.

— От із цим вже ніяк не можу погодитись. Є певний мінімальний рівень сили й спроможності, нижче якого людина не варта нічого навіть у масі. Вона ніщо. Наприклад...— дайте мені доказати, Гревзе! — Хоча б та сама проблема війни. Але спершу дозвольте мені нагадати вам оту нашу жалюгідну спробу в Оксфорді. Синій фасад, мережа книгарень, що мали розповсюджувати знання, передові ідеї, культуру по всьому світі...

— А я й досі певен, що думка була непогана,— твердо сказав Гревз.

— Однак нічого в нас не вийшло.

•— Бо нам забракло ресурсів. Грошових і моральних. Що таке був тоді я? Завидуший і марнотратний дурень. Аж самому тепер гидко. І все ж колись хтось лиш на дрібку кращий за того жадібного й нерозважливого молодика підхопить нашу стару ідею й розвине її в велике діло.

— Отож-бо й лихо,— сказав я,— що я не певен, чи знайдуться в людства потрібні моральні й матеріальні ресурси для того великого кроку вперед, що в нього ви так вірите. От, зокрема, проблема війни. Адже все наше покоління добре розуміло, що таке Ардам. Ну, і що ми зробили, що ми й тепер робимо, аби приборкати його? Складаємо всілякі несерйозні проекти, та й усе.

— Не забезпечені ресурсами, капіталом. Це правда. Нерішучі, половинчасті. Спробні.

— А де ж ви візьмете потрібний капітал? Людина з натури боягузлива й весь час сама з себе дурня робить. Чи бачите ви хоч просвіток чогось кращого в ній? Ось ми сидимо на цій терасі та розкошуємо серед живих руїн вікторіанського лібералізму. За сусідніми столиками старі сичі трактують своїх приятелів. І все ж свого часу цей вікторіанський лібералізм був порою надій. Він звільнив рабів; він підняв до певного рівня загальну освіченість; він прославляв свободу. А що сильніше й краще прийшло на його місце? Вся наша суперечка, Гревзе, зводиться якраз до питання про на-

явність капіталу. Ось я згадую всі невдачі й розчарування мого життя. Деякі справді можна поставити на карб сліпому випадкові, байдужості природи, що дбає про людину не більше, ніж про якого-небудь глиста чи підточену водою скелю. Природа дала мені багато доброго й багато поганого...

— "Зорі, гори, море, квіти..." — тихенько продекламував Гревз.

— Але вину за більшість моїх нещасть я мушу скласти на невігойні людські вади.

— Чому це невігойні? — тихо відказав Гревз.

— Людина все життя помиляється, все життя спотикається. Вона жорстока, дурна, безжальна, любить руйнувати, в паніці втрачає самовладання, заздрить усім і всьому.

— Але ж є в неї на рахунку й якийсь актив...

. — Є, але загальний баланс пасивний. Така вона

була, такою й лишиться.

— Ні,— відказав Гревз.

— Уся історія доводить мою думку.

— Історія вивчає лиш' те, що вже минуло, відійшло.

Він відвернувся замовити каву.

Врешті ми запалили по сигарі й трохи відсунулись від столу, де стояли срібні чашки полоскати пальці та барвисті рештки нашого десерту. Крізь мереживо кленового листя й гілля темніла безодня синява липневої лондонської ночі, облямована знизу широкою стрічкою рухливих вуличних вогнів, що снували туди й сюди. На мосту без упину гуркотіли колеса. Якусь хвилю ми сиділи мовчки.

— Блетсуорсі,— перервав мовчанку Гревз,— ви й не уявляєте, які грандіозні зрушення вже стоять на порозі.

— А ви?

—< Я мрію про них... і відчуваю їхнє наближення. Ми з вами, Блетсуорсі, люди пересічні. В наших головах нема нічого такого, чого не могло б бути в головах у тисяч інших людей. Ви не самі побували на тому

острові Ремполі. Там були тисячі, може, мільйони. Ми з вами тільки абстрактно, платонічно міркуємо, як би його видобути із ущелини. Те розворушення ще тільки накльовується, ще немає певної форми, і люди середні, такі, як ми, топчуться на місці, перелякавшись

власних висновків. Але ж, напевне, те, що ми, думають і відчують сотні тисяч людей. То невже ж серед них не знайдеться багато рішучіших за нас із вами? Вони намацують шляхи, укладають плани. Треба, щоб яко* мога більше людей прийшло до такої думки,— і зрушення почнеться.

— Зовсім небагато треба,— вкинув я не без іронії,

Гревз якусь мить вагався, чи відповідати на те, тоді, видно, вирішив, що не варт,

— Ця війна,— сказав він,— була війною за припинення всіх воєн, і я певен, що вона справді покладе їм край. Такої страшної й безглуздої війни не буде більше ніколи. Ми поки що терпимо все старе — старі уряди, старі порядки. Війна викрила й засудила їх усі, але ми ще терпимо їх. Життя суспільства не можна перебудувати похапцем. І не варто зневірюватись через невдалі спроби, тимчасові поразки. Справжня, докорін-на перебудова вже стоїть на порозі, Блетсуорсі. Нове життя грає, зароджується в наші дні, як позитивна, експериментальна наука зароджувалась у вісімнадцятому сторіччі. Треба створювати такі дослідні товариства-піонери, розвідники майбутнього. Усяке діло починається з начерків, орієнтовних загальних планів. Не поспішати, але й не зволікати. Перебудова цілого світу коштуватиме куди дорожче, ніж уся світова війна. Потрібна буде праця не одного покоління. Широкі агітаційні кампанії. Широкі освітні кампанії. Вони будуть здійснені, коли надійде їхній час. Ви подивіться, що діється тепер. Насамперед нашим державним діячам треба набратися відваги й зажадати, щоб війну оголосили поза законом. Ви скажете — гучна фраза, але хіба це тільки фраза? А коли вони самі звикнуть до тієї думки й призвичають до неї всіх людей,— тоді, Блетсуорсі, спершу несміливо, а далі все рішучіше вони

почнуть обговорювати дальші кроки — до встановлення міжнародного контролю над світовою політикою й економікою, бо без такого контролю оголошення війни поза законом, очевидно, нічого не варте. І ці кроки вже помалу робляться.

— Але ж згадайте сучасну людину! Чи до снаги їй таке величне завдання? їй, сварливій, брехливій, дріб'язковій, легкодухій?

■— Лисі діди, що правлять плем'ям так безглуздо,

всі вже одною ногою в труні. Дякувати богам, існує смерть. Мегатерії таки можуть умирати. А коли тому підсобити як слід, вони можуть вимерти дуже швидко.

— Та й що прийде їм на зміну? — спитав я.— Новий поріст такого самого зілля. Ще одна варіація на тему марноти людських зусиль.

Я глянув на свого товариша. Він дивився на старий міст, і на обличчі його була спокійна впевненість. Видно, мої слова зовсім не вплинули на нього. Хвилину він мовчки думав про своє. Тоді повернувся до мене:

— Блетсуорсі! Ми вже потроху починаємо розуміти фантастичні фізичні, наукові, технічні спроможності людини. Авіація, підводні човни, радіо, подолання відстані, сучасна хірургія, гігієна... Та навряд чи хто з нас має більш-менш виразне уявлення про те, як перебудувати людську свідомість. Та ще за короткий час. Освіта в нас іще їде волами; принципи нашої моралі й релігії викликають зневажливу усмішку навіть у чотирнадцятирічного хлопчика. Невже ви гадаєте, що все так і триватиме?

Я вперто мовчав.

— Візьмімо, наприклад, ваше й моє життя,— провадив Гревз.— Чи наші сили, наші спроможності використано хоча б на десяту частку?

Коефіцієнт корисної дії нашої системи освіти менший за один відсоток. Решта все безглузда метушня, нехлюйство, водіння манівцями. Який неотесаний, дурний, завидючий роззява був я тоді, коли вплутав вас у ту халепу в Оксфорді! А я ж скінчив одну з найкращих шкіл Англії. Чи хоч би з одним на тисячу .англіїців стільки панькались, як зі мною? А ви...

— Я теж був добра роззява,— погодився я.

— А що могло б вийти навіть із такого другосортного матеріалу, як ми з вами, коли б ми здобули справжню, путящу освіту та вирости в культурному суспільстві, а не серед оцієї вічної гризні, присмаченої лицемірством? А проте культура розповсюджується навіть тепер. Надто культура поведінки: наші сучасники, навіть зовсім прості люди, володіють собою куди кра* ще, ніж їхні батьки й діди: вміють стримувати пориви нерозумного гніву, свідомо ставляться до своїх при-

страстей, уміють вибачати і стали незрівнянно відвертіші. А це тільки перші просвітки вихованості, заснованої на розумному самоконтролі, а не на догматичній дисципліні. Від поширення нових ідей не відстають і звичаї та форми життя. Людям здається, ніби любов лишилась така сама, як була сотню років тому. Зовсім ні! Так самісінько й ненависть. І в комерції стало менше зажерливості, недовіри, невтримної конкуренції. На душу населення тепер припадає разів у чотири менше всяких каверз та підступів, ніж за часів Дік-кенса й Теккеря. Перечитайте їх, як не вірите. Дістаньте номер "Панча" п'ятдесятирічної давності й побачите, скільки там снобізму та ницості. А тоді порівняйте з сучасним журнальним гумором... А це ж усе тільки перші нерішучі кроки до розумного, доцільного життя. Масовий розвій іще попереду. Ви знаєте незгірше за мене, що дев'ять десятих усіх негарних і жорстоких вчинків викликає страх і підозріливість, неуцтво, необачність, погані звички. А всі ці вади виліковні — якщо не до кінця, то принаймні частково. Невже ви гадаєте, що люди, дізнавшись про те, не схочуть вилікуватися від них? А щоб вилікувати від тих вад, треба дати людям виразне уявлення про те, які вони можуть стати. Коли б можна було перенестися на сто років уперед, невже б, по-вашому, ми побачили таку саму людську отару, як

тепер? Я певен, що ні. Ми побачили б людей здоровіших, краще вдягнених, краще вихованих, а головне — цілеспрямованіших. Бо теперішні городяни нагадують мені якусь комашню чи мушву, що потрапила на кухню й метушиться безладно, шукаючи випадкової поживи. Друже мій, невже ви гадаєте, що оце от,— він махнув рукою, показуючи на Лондон,— триватиме довіку? Чи принаймні довгий час?

— Але ж де вона починається, ця ваша нова доба?

— В людських головах. Довкола нас і по всьому світі.

— Слухайте, Гревзе,— сказав я,— вам треба написати ще одну книжку. І назвати її: "Необмежені перспективи людства".

Гревз замислено струснув попел із сигари в попіль-

ничку. Здавалось, він обмірковує мою пропозицію. Врешті озвався:

— А чом би й ні?

— Ну, а що ж лишається нам, окремим особам? — спитав я.

— Стоїцизм. Творчий стоїцизм. Що ж іще? Тільки не думайте, що стоїцизм неодмінно має бути похмурий. Погодьтеся, Блетсуорсі, що в житті є без ліку гарного, прекрасного, і попри всі наші розчарування ви все ж радніші жити, а не вмерти.

— Я не хочу бути невдячний. Навіть задля однієї такої літньої ночі, й то варто жити. Але я волів би, щоб життя моє і досі, й надалі мало більше сенсу.

— Навіть саме ваше невдоволення вже має сенс. Та й зрештою вам же нема ще й сорока років, Блетсуорсі. Скільки життя ще перед вами...

Ми можемо дожити до великих подій. Особисте наше життя — це ще не все. Люди й так досі переоцінювали своє особисте життя й надто мало дбали про весь свій рід. Щоб це змінити, не треба переінакшувати людської природи, досить дати новий напрямок... О, я знаю, ви думаєте, що я просто ухиляюсь від розв'язання своїх особистих проблем, звертаючи мову на вселюдський поступ. Я розумію ваш іронічний усміх. Може, ви гадаєте, ніби я не надаю ваги тому, що роблю я сам та як добиваюся своєї мети: мовляв, так чи інакше течія захопить мене. Ні, я так не думаю. Я далекий від таких почуттів. Навпаки, думаючи про ці великі проблеми, я звільнююсь від усіляких нищих бажань. Я став чесний, принаймні чесніший, ніж був. Недавно я навіть виявив щось подібне до великодушності в кількох справах. І між іншим — я почасти й запросив вас на цю вечерю, щоб запевнити вас іще раз — я збираюсь заплатити вам весь свій борг.

— А чи треба? Навіщо обтяжувати майбутнє розплатою за давні помилки? Я радо списав би той борг із рахунку. Хоча б в ім'я всієї тієї науки, що ми здобули один від одного.

— Я не зможу заспокоїтись, поки не поверну вам боргу.

Побачивши в моїх очах сумнів, він поправився:

— Ну, щоб зробити вам приємність, висловлюся

точніше. Я не заспокоюсь, поки не переконаюся, що справді хочу повернути вам борг.

Я усміхнувся на те застереження, таке характерне для нього, і його обличчя теж засіяло усмішкою.

— І все ж я поверну вам той борг,— сказав він.— Ви завжди все берете під сумнів. Але вірте моєму слову: ваш острів Ремпол щезне, і те, що я казав, справдиться.